

**UCHWAŁA Nr...../2025
RADY MIEJSKIEJ W OPATOWIE
z dnia r.**

**w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata
2024 – 2028**

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2024r. poz. 1465 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292) Rada Miejska w Opatowie uchwala co następuje:

§ 1

Przyjmuje się Gminny Program Opieki Nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2024 - 2028 w brzmieniu stanowiącym załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2

Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta i Gminy Opatów.

§ 3

Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni po ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym

Projektodawca: Burmistrz Miasta i Gminy

Przedawniający w imieniu projektodawcy:

Kierownik Referatu Inwestycji i Mienia Komunalnego Gminy

UZASADNIENIE

**do uchwały Nr...../2025
Rady Miejskiej w Opatowie
z dnia r.**

**w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata
2024 – 2028**

Gmina, zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2024r. poz. 1465 z późn. zm), w zakresie zadań własnych realizuje sprawy dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obowiązek sporządzania gminnego programu opieki nad zabytkami nakłada na Gminę art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840). Kierownik Delegatury w Sandomierzu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach pismem nr DS.5120.3.2025 z dnia 11.08.2025 r. pozytywnie zaopiniował Gminny program opieki nad zabytkami Miasta i Gminy w Opatowie na lata 2024 – 2028. Przyjęcie niniejszego programu nie tylko zachęci do działań ochronnych i edukacyjnych, ale także pozwoli właściwie zadbać o obiekty wymagające opieki. Z powyższych względów przyjęcie przedmiotowej uchwały uważa się za zasadne.

Oprac. M.K.

**PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
MIASTA I GMINY OPATÓW
NA LATA 2025-2028**

Monika M. Bryła-Mazurkiewicz we współpracy z Urszulą Jedynak (archeologia)

„Dbajcie dobrze o Wasze pomniki, a nie zajdzie potrzeba ich restauracji. Kilka płatków blachy ołowianej w odpowiednim czasie umieszczone na dachu, uprzątnięcie liści jesiennych i gałęzi drzew otaczających, które mogą zatykać rynny, uchronią od ruiny równocześnie i dach i mury. Czuwajcie jak najusilniej nad starymi budowlami: chrońcie je wszelkimi możliwymi sposobami od upadku. Liczcie kamienie ich, jak to czynilibyście z kosztownościami korony. Stawcie warty przed nimi, jak postawilibyście przed bramami oblężonego miasta; gdy się rozpadają złączcie je żelazem; podtrzymajcie je belką, gdy się chylą, bez zwracania uwagi na brzydotę tego ratunku, gdyż wolę być o kuli, niż stracić nogę. Czyńcie to z uczuciem poszanowania i ciągłą czujnością – a niejedno pokolenie urodzi się i zniknie jeszcze w cieniu tych murów. W końcu wybije ich ostatnia godzina; niechaj wydzwoni głośno i otwarcie, wtenczas niechaj żadne zastępstwo nieuczciwe lub kłamliwe nie pozbawi go pośmiertnego wspomnienia”

John Ruskin

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP.....	2
2. PODSTAWA PRAWNA	
OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	3
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE	
OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.....	4
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	15
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.....	17
5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
5.1. RELACJA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONYWANymi NA POZIOMIE GMINY.....	25
5.2. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO	
5.2.1. ZARYS HISTORII OBSZARU GMINY.....	28
5.2.2. KRAJOBRAZ KULTUROWY.....	56
5.2.3. ZABYTKI NIERUCHOME.....	130
5.2.4. ZABYTKI RUCHOME.....	131
5.2.5. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE.....	133
5.2.6. ZABYTKI W ZBIORACH MUZEALNYCH I INNYCH.....	144
5.2.7. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE.....	145
5.3. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY.....	153
5.4. ZABYTKI W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW.....	161
5.5. ZABYTKI O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA GMINY.....	183
6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.	
ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.....	281
7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE.....	286
8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI	
GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	290
9. ZASADY OCENY REALIZACJI	
GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	292
10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	294
11. ZAKOŃCZENIE.....	297
12. ZAŁĄCZNIKI.....	298

1. WSTĘP

Dla wiedzy o naszej przeszłości istotne znaczenie ma ochrona zabytków. Zabytki są świadkami przeszłych czasów, żywym świadectwem biegu historii, zmian kulturowych, cywilizacyjnych i politycznych. Odzwierciedlają poziom życia w danym państwie, regionie, miejscowości. Stanowią o wewnętrznej sile i tożsamości ludzi, którzy je tworzyli. Zabytki to nasze dobro ogólnonarodowe, ale przede wszystkim regionalne i lokalne w skali województwa, powiatu i gminy. Stosunek do nich świadczy o naszej kulturze. Dbając o zabytki składamy hołd historii, tradycji, naszym przodkom.

Świadectwem wagi i roli jaką odgrywają zabytki w naszym życiu jest Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zobowiązuje ona władze państwowe i samorządowe wszystkich szczebli do sporządzania programów opieki nad zabytkami. Strategicznym dokumentem na poziomie centralnym wyznaczającym kierunki w zarządzaniu ochroną zabytków i opieką nad zabytkami w Polsce jest krajowy program opieki nad zabytkami. Jest on uchwalany przez Radę Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego. Analogiczne dokumenty powstają na poziomie województw, powiatów i gmin.

Niniejsze opracowanie stanowi wypełnienie ustawowego obowiązku spoczywającego na władzach gminy. Zostało ono opracowane zgodnie z art. 87 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292) oraz zapisami Ustawy z dnia 12 kwietnia 2024 r. zmieniającej ustawę o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2024 poz. 647), a także wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa¹. **Jest to kolejny Program Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów**, tym razem na lata 2025-2028. Za cel stawia on sobie: uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej, zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania, wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego, podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami, określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków, podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Niniejsze opracowanie oparte na podstawach prawnych, uwzględnia strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, współgra z dokumentami sporządzonymi na poziomie kraju, województwa i powiatu oraz uwzględnia wewnętrzne gminne uwarunkowania ochrony zabytków. Zawiera charakterystykę krajobrazu kulturowego gminy Opatów, analizę SWOT oraz wskazuje cele i kierunki działań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy Opatów.

¹ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292); Ustawa z dnia 12 kwietnia 2024 r. zmieniająca ustawę o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2024 poz. 647); Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny, pr. zbior.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Samorząd gminny jest zobligowany przepisami Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami do sporządzania gminnego programu opieki nad zabytkami. Art. 87 ust. 1 tejże ustawy nakłada na wójta (burmistrza, prezydenta miasta) obowiązek sporządzania przedmiotowego programu w perspektywie 4-letniej.

Zgodnie z art. 87 ust. 2 program taki ma na celu, w szczególności:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Gminny program opieki nad zabytkami sporządza się w oparciu o gminną ewidencję zabytków (art. 21). Jego ustalenia uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego gminy (art. 19 ust. 2).

Sporządzony program podlega zaopiniowaniu przez właściwego pod względem lokalizacji wojewódzkiego konserwatora zabytków, po czym przyjmowany jest przez radę gminy w formie uchwały, która następnie zostaje ogłoszona w dzienniku urzędowym województwa (art. 87 ust. 3 i 4).

Za realizację założeń gminnego programu opieki nad zabytkami odpowiada wójt (burmistrz, prezydent miasta), który raz na dwa lata sporządza – przedstawiane radzie gminy – sprawozdanie z jego realizacji (art. 87 ust. 5).

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Kwestie związane z ochroną i opieką nad zabytkami w Polsce regulowane są przez szereg ustaw i rozporządzeń, na czele z ustawą zasadniczą.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

(Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z 2001 r. Nr 28, poz. 319,
z 2006 r. Nr 200, poz. 1471, z 2009 r., Nr 114, poz. 946)

Fundamentem systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Zgodnie z jej zapisami ochrona zabytków jest obowiązkiem państwa i każdego obywatela.

Znaczenie dziedzictwa kulturowego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony określają artykuły 5, 6 ust. 1 i 73 ustawy zasadniczej. W myśl jej zapisów „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju” (art. 5), „stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju” (art. 6 ust. 1) oraz „zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury” (art. 73).

O obowiązkach obywateli względem dziedzictwa kulturowego traktuje art. 86 Konstytucji RP, który brzmi: „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

(t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292, 1907)

Ustawa z dnia 12 kwietnia 2024 r. zmieniająca ustawę o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

(Dz. U. 2024 poz. 647)

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jej wyróżnikiem jest rozdzielenie pojęcia „ochrony zabytków” i „opieki nad zabytkami”. Do ochrony odnoszą się wszelkie czynności władcze podejmowane w tym zakresie przez organy administracji publicznej, natomiast zadania należące do właścicieli i użytkowników zabytków, polegające na utrzymaniu ich we właściwym stanie technicznym to – opieka nad zabytkami. Ustawa określa przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad zabytkami, a także zasady tworzenia programów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a ponadto organizację organów ochrony zabytków.

W art. 3 ww. ustawy zostały ujęte definicje najważniejszych stosowanych w niej pojęć, w tym termin „zabytek”. Zgodnie z nim użyte określenia oznaczają:

1) zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;

2) zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;

3) zabytek ruchomy – rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;

4) zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kul-

turowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;

5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;

6) prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;

7) prace restauratorskie – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;

8) roboty budowlane – roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;

9) badania konserwatorskie – działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;

10) badania architektoniczne – działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;

11) badania archeologiczne – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;

12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;

13) historyczny zespół budowlany – powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;

14) krajobraz kulturowy – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;

15) otoczenie – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

W art. 4 ww. ustawy zapisano, że „ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;

2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;

3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;

4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;

5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;

6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

Art. 5 mówi, że „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;

2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;

3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;

- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.

Art. 6 ust. 1 wskazuje, że „ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - a) krajobrazami kulturowymi,
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c) dziełami architektury i budownictwa,
 - d) dziełami budownictwa obronnego,
 - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f) cmentarzami,
 - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
 - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r., poz. 2393),
 - f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
 - a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej”.

W myśl art. 6 ust. 2 „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Art. 7 określa formy ochrony zabytków. Są to:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ustawa określa także zasady tworzenia programów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 21 podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy są ewidencje zabytków.

Gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) (art. 22 ust. 4). W myśl art. 22 ust. 5 „w gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków”.

Ten ostatni zapis, tj. art. 22, ust. 5, pkt. 3) został częściowo uznany za niezgodny z art. 64 ust. 1 i 2 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz.U.2023.951) z dniem 11 maja 2023 r. Zgodnie z tym wyrokiem wymieniony wyżej przepis traci moc w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przed dokonaniem takiego ograniczenia.

Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2), Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków (art. 22 ust. 1), zaś właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych (art. 22 ust. 6).

Ewidencje zabytków – w myśl zapisów art. 22 ust. 7 – mogą zawierać dane osobowe obejmujące:

- 1) imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
- 2) imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;
- 3) imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku.

Zgodnie z art. 22 ust. 3 „włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku”.

Art. 89 ww. ustawy wyszczególnia organy ochrony zabytków. Są to:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami uzupełniają akty wykonawcze – rozporządzenia ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego dotyczące poszczególnych zagadnień związanych z ochroną i opieką nad zabytkami. Do najważniejszych należy zaliczyć:

1. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r., zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2019 r., poz. 1886);
2. Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 26 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. 2021 poz. 81);

3. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. 2019, poz. 1721);
4. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 sierpnia 2015 r. w sprawie krajowego rejestru utraconych dóbr kultury (Dz. U. 2015, poz. 1275);
5. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. 2011, Nr 89, poz. 510);
6. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 września 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. 2022, poz. 2053);
7. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 r. nr 212 poz. 2153);
8. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2004 r. nr 124 poz. 1304);
9. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 r. nr 30, poz. 259);
10. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 r. nr 71, poz. 650);
11. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz. U. z 2014 r. poz. 110);
12. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 12 lipca 2017 r. w sprawie sposobu ustalania wysokości i rozliczania dotacji celowej na wyposażenie w zabezpieczenia techniczne pomieszczenia, w którym będzie przechowywany zabytek wpisany na Listę Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. z 2017 r. poz. 1384);
13. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. w sprawie Listy Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. 2017 r. poz. 928);
14. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2019 r. poz. 1470).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym
(t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1465, 1572, 1907, 1940)

Wytyczne dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego zawarte są m.in. w ustawie o samorządzie gminnym. W art. 7 ust. 1, pkt. 9 ww. ustawy jest zapisane, że „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach.

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
(t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1130, 1907, 1940)

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami ujęte są także w Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Ustawa określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy.

Zgodnie z art. 1 ust. 2, pkt 4 ww. ustawy planowanie i zagospodarowanie przestrzenne musi uwzględnić m.in.: „wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”.

W myśl art. 13b ustalenia planu ogólnego określa się, uwzględniając uwarunkowania rozwoju przestrzennego gminy, w szczególności: ustalenia planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz znajdujące się na obszarze gminy: formy ochrony przyrody oraz ich otuliny (pkt 3a), zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej (pkt 3j) czy obszary pomników zagłady i ich strefy ochronne (pkt 3k).

Zgodnie z art. 15 ust. 2 w planie miejscowym określa się obowiązkowo m.in.:

- zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego (pkt 2);
- zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu (pkt 3);
- zasady kształtowania krajobrazu (pkt 3a);
- zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej (pkt 4).

W planie miejscowym określa się w zależności od potrzeb m.in.: granice pomników zagłady oraz ich stref ochronnych, a także ograniczenia dotyczące prowadzenia na ich terenie działalności gospodarczej, określone w ustawie z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (art. 15 ust. 3, pkt 6).

Kwestie związane z ochroną i opieką nad zabytkami uwzględnia się także na szczeblach wojewódzkich planowania przestrzennego (art. 39, ust. 3, pkt 2).

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
(t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 418)

Ustawa ta dotyczy kwestii projektowania, budowy, nadzoru, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz zasad działania organów administracji publicznej w tym zakresie. Ponadto reguluje sprawy związane z: ochroną środowiska podczas działań związanych z wykonywaniem rozbiórek, wznoszenia nowych obiektów i ich utrzymania, miejscem realizacji inwestycji i sposobem uzyskiwania pozwolenia na budowę oraz rozbiórkę, a także określeniem rodzajów robót budowlanych i budów niewymagających pozwolenia na budowę, oddawania obiektów budowlanych do użytkowania, prowadzeniem działalności zawodowej osób związanych z budownictwem i ich odpowiedzialnością karną i zawodową, prawami i obowiązkami uczestników procesu budowlanego oraz postępowaniem w wypadku katastrofy budowlanej.

Zgodnie z zapisem art. 2 ust. 2 pkt 3 przepisy ww. ustawy nie naruszają przepisów odrębnych „o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego”.

W myśl art. 5 ust. 1, pkt 7 „obiekt budowlany jako całość oraz jego poszczególne części, wraz ze związanymi z nim urządzeniami budowlanymi należy, biorąc pod uwagę przewidywany okres użytkowania, projektować i budować w sposób określony w przepisach, w tym

techniczno-budowlanych, oraz zgodnie z zasadami wiedzy technicznej”, zapewniając m.in. „ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską”.

W przypadku obiektów budowlanych wpisanych do rejestru zabytków lub do gminnej ewidencji zabytków oraz innych obiektów budowlanych usytuowanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską możliwe jest złożenie wniosku do właściwego ministra o zgodę na odstąpienie od przepisów techniczno-budowlanych określonych w art. 7 ww. ustawy po uzyskaniu pozytywnej opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 9 ust. 3, pkt 4).

Art. 29 ust. 7 mówi, że „roboty budowlane, o których mowa w ust. 1-4, wykonywane:

- 1) przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków – wymagają decyzji o pozwoleniu na budowę,
- 2) na obszarze wpisanym do rejestru zabytków – wymagają dokonania zgłoszenia – przy czym do wniosku o decyzję o pozwoleniu na budowę oraz zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”.

Zgodnie z art. 30 ust. 7 organ administracji architektoniczno-budowlanej może nałożyć, w drodze decyzji, obowiązek uzyskania pozwolenia na wykonanie określonego obiektu lub robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, jeżeli ich realizacja może naruszać ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, decyzji o warunkach zabudowy lub spowodować m.in.: zagrożenie bezpieczeństwa ludzi lub mienia (pkt 1) czy pogorszenie stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków (pkt 2).

Zgodnie z art. 32 ust. 1 pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego może być wydane po uprzednim:

- „1) przeprowadzeniu oceny oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko albo oceny oddziaływania przedsięwzięcia na obszar Natura 2000, jeżeli jest ona wymagana przepisami Ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko²,
- 2) uzyskaniu przez inwestora, wymaganych przepisami szczególnymi, pozwoleń, uzgodnień lub opinii innych organów,
- 3) wyrażeniu zgody przez ministra właściwego do spraw energii – w przypadku budowy lub rozbiórki linii przesyłowej elektroenergetycznej, a także linii elektroenergetycznej dochodzącej do granicy Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) wyrażeniu zgody przez ministra właściwego do spraw gospodarki surowcami energetycznymi – w przypadku budowy lub rozbiórki gazociągu przesyłowego albo rurociągu dalekośiężnego ropy naftowej lub produktów naftowych, a także gazociągu albo rurociągu ropy naftowej lub produktów naftowych dochodzących do granicy Rzeczypospolitej Polskiej”.

W myśl art. 39 „prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków” (ust. 1). „Decyzja o pozwoleniu na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydana po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków” (ust. 2). „W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków” (ust. 3). „Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych, o których mowa w ust. 3, w terminie 30 dni od

² Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. 2008 nr 199, poz. 1227 z późn. zm.).

dnia jego doręczenia. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych” (ust. 4). W myśl art. 39a „budowa obiektu budowlanego, tymczasowego obiektu budowlanego i urządzenia budowlanego na obszarze Pomnika Zagłady lub jego strefy ochronnej w rozumieniu Ustawy z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania zgody właściwego wojewody”.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
(t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 54, 834, 1089, 1122, 1847, 1853, 1881, 1914, 1940, 1946)

Uregulowania prawne związane z ochroną i opieką nad zabytkami zawarte są również w Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska, która mówi m.in. o tym, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych.

Zgodnie z art. 71 ust. 3 ww. ustawy przeznaczenie i sposób zagospodarowania terenu „powinny w jak największym stopniu zapewniać zachowanie jego walorów krajobrazowych”.

Z kolei art. 101 ust. 2 mówi, że „ochrona powierzchni ziemi polega m. in. na zachowaniu wartości kulturowych „zbioru dziedzictwa geologicznego, geomorfologicznego i archeologicznego”.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
(t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1478, 1940)

Ustawa ta określa cele, zasady i formy ochrony przyrody żywej i nieożywionej oraz krajobrazu (art. 1). W jej rozumieniu – ochrona przyrody – polega na: zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody:

- 1) dziko występujących roślin, zwierząt i grzybów;
- 2) roślin, zwierząt i grzybów objętych ochroną gatunkową;
- 3) zwierząt prowadzących wędrowny tryb życia;
- 4) siedlisk przyrodniczych;
- 5) siedlisk zagrożonych wyginięciem, rzadkich i chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów;
- 6) tworów przyrody żywej i nieożywionej oraz kopalnych szczątków roślin i zwierząt;
- 7) krajobrazu;
- 8) zieleni w miastach i wsiach;
- 9) zadrzewień (art. 2 ust. 1).

W myśl art. 2 ust. 2 wśród celów ochrony przyrody są m.in. „zachowanie dziedzictwa geologicznego i paleontologicznego” i „ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień”.

Formami ochrony przyrody zgodnie z art. 6 ust. 1 są:

- 1) parki narodowe;
- 2) rezerваты przyrody;
- 3) parki krajobrazowe;
- 4) obszary chronionego krajobrazu;
- 5) obszary Natura 2000;
- 6) pomniki przyrody;
- 7) stanowiska dokumentacyjne;
- 8) użytki ekologiczne;
- 9) zespoły przyrodniczo-krajobrazowe;
- 10) ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

W myśl art. 6 ust. 2 „w drodze porozumienia z sąsiednimi państwami mogą być wyznaczane przygraniczne obszary cenne pod względem przyrodniczym w celu ich wspólnej ochrony”.

Jedną z form ochrony przyrody wymienioną w art. 6 ust. 1 ww. ustawy jest park krajobrazowy.

Zgodnie z art. 16 ust. 1 „park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju”. Na obszarach graniczących z parkiem krajobrazowym może być wyznaczona otulina (art. 16 ust. 2).

Utworzenie parku krajobrazowego, jego powiększenie, zmniejszenie czy likwidacja następuje w drodze uchwały sejmiku województwa. Projekt uchwały sejmiku województwa dotyczący utworzenia, zmiany granic lub likwidacji parku krajobrazowego wymaga uzgodnienia z właściwą miejscowo radą gminy oraz właściwym regionalnym dyrektorem ochrony środowiska. Rada gminy może odmówić uzgodnienia projektu uchwały dotyczącej utworzenia lub powiększenia parku krajobrazowego wyłącznie w przypadku, gdy przyjęcie tej uchwały prowadziłoby do ograniczenia możliwości rozwojowych gminy wynikających z ustaleń studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego lub miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w stopniu nieproporcjonalnym do wartości jakie park krajobrazowy ma chronić. Rada gminy nie może odmówić uzgodnienia takiego projektu uchwały, w przypadku, gdy podjęcie tej uchwały jest konsekwencją rekomendacji dotyczącej utworzenia lub powiększenia obszaru parku krajobrazowego zawartej w audycie krajobrazowym, o którym mowa w art. 38a Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Utworzenie parku krajobrazowego lub powiększenie jego obszaru może nastąpić również na wniosek samej rady gminy, na obszarze której park krajobrazowy miałby być utworzony lub powiększony.

Utworzenie parku krajobrazowego położonego na terenie więcej niż jednego województwa następuje w drodze podjęcia jednobrzmiącej uchwały właściwych sejmików województw. Likwidacja lub zmniejszenie obszaru parku krajobrazowego może nastąpić wyłącznie z powodu bezpowrotnej utraty wartości przyrodniczych, historycznych i kulturowych oraz walorów krajobrazowych na obszarach projektowanych spod ochrony.

Grunty rolne i leśne oraz inne nieruchomości znajdujące się w granicach parku krajobrazowego są pozostawiane w gospodarczym wykorzystaniu.

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami

(t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1145, 1222, 1717, 1881)

Reguluje ona kwestie dotyczące gospodarki nieruchomościami, w szczególności zasady: gospodarowania nieruchomościami stanowiącymi własność Skarbu Państwa oraz jednostek samorządu terytorialnego, podziału nieruchomości, scalania i podziału nieruchomości, pierwokupu nieruchomości, wywłaszczania nieruchomości i zwrotu wywłaszczonych nieruchomości, udziału w kosztach budowy urządzeń infrastruktury technicznej, wyceny nieruchomości, działalności zawodowej, której przedmiotem jest gospodarowanie nieruchomościami.

Art. 6 pkt 5 i 5a tejże ustawy określa, że jednym z celów publicznych w jej rozumieniu są:

- opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ochrona Pomników Zagłady w rozumieniu przepisów o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady oraz miejsc i pomników upamiętniających ofiary terroru komunistycznego.

Art. 13 ust. 4 ustawy mówi że: „sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości, jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków”.

Zgodnie z art. 68, ust. 3 „cenę nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków obniża się o 50%. Właściwy organ może, za zgodą odpowiednio wojewody albo rady lub sejmiku, podwyższyć lub obniżyć tę bonifikatę”.

Analogiczny zapis stosuje się w przypadku opłaty z tytułu użytkowania wieczystego jeżeli nieruchomość gruntowa została wpisana do rejestru zabytków (art. 73, ust. 4) oraz w przypadku opłaty z tytułu trwałego zarządu (art. 84, ust. 4).

Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych
(t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 70, 1313, 2291, z 2024 r. poz. 1572, 1635, 1757)

Na podstawie art. 7 ust. 1 ustawa zwalnia od podatku od nieruchomości:

- grunty i budynki wpisane indywidualnie do rejestru zabytków, pod warunkiem ich utrzymania i konserwacji, zgodnie z przepisami o ochronie zabytków, z wyjątkiem części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej (pkt 6),
- grunty i budynki we władaniu muzeów rejestrowanych (pkt 7),
- znajdujące się w parkach narodowych lub rezerwatach przyrody i służące bezpośrednio i wyłącznie osiągnięciu celów z zakresu ochrony przyrody: a) grunty położone na obszarach objętych ochroną ścisłą, czynną lub krajobrazową oraz budynki i budowle trwale związane z gruntem (pkt 8).

**Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r.
o działalności pożytku publicznego i wolontariacie**
(t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1491, 1761, 1940)

Ustawa ta reguluje działalność pożytku publicznego, w tym organizacji pożytku publicznego (OPP) oraz sposób sprawowania nadzoru nad działalnością pożytku publicznego. Zawiera także prawne regulacje warunków realizacji świadczeń przez wolontariuszy i sposób korzystania z tych świadczeń.

Wśród zadań publicznych ustawa wymienia m.in. działania w zakresie:

- podtrzymywania i upowszechniania tradycji narodowej, pielęgnowania polskości oraz rozwoju świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej,
- działalności na rzecz języka regionalnego,
- kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego,
- ochrony dziedzictwa przyrodniczego.

**Ustawa z dnia 25 października 1991 r.
o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej**
(t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 87)

Ustawa mówi, że działalność kulturalna polega na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1 ust. 1).

Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo (art. 1, ust. 2), a także jednostki samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4). Mecenat państwa polega na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami i ochrony dziedzictwa narodowego w Rzeczypospolitej Polskiej i za granicą. (art. 1 ust. 2). Zgodnie z art. 1 ust. 3 ww. ustawy minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może wspierać finansowo, w ramach mecenatu państwa, realizację planowanych na dany rok zadań związanych z polityką kulturalną państwa, prowadzonych przez instytucje kultury i inne podmioty nienależące do sektora finansów publicznych.

Mecenat organów jednostek samorządu terytorialnego, analogicznie do mecenatu państwa, sprawowany jest przez te jednostki w zakresie ich właściwości.

Art. 2 ustawy wymienia formy organizacyjne działalności kulturalnej, wśród których są teatry, opery, operetki, filharmonie, orkiestry, instytucje filmowe, kina, muzea, biblioteki, domy kultury, ogniska artystyczne, galerie sztuki, ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury.

W myśl art. 9 jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym. Instytucje kultury, dla których organizatorami są jednostki samorządu terytorialnego, mogą otrzymywać dotacje celowe na zadania objęte mecenatem państwa, w tym dotacje celowe na finansowanie lub dofinansowanie kosztów realizacji inwestycji, z budżetu państwa z części, której dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

Do zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego odnoszą się także ustawy i rozporządzenia:

- 1) Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- 2) Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393);
- 3) Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164);
- 4) Ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (t.j. Dz. U. z 2015 r. poz. 2120);
- 5) Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 576);
- 6) Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2337);
- 7) Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz. U. z 2024 r. poz. 278);
- 8) Ustawa z dnia 19 grudnia 2008 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1637);
- 9) Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. Prawo geologiczne i górnicze (tj. Dz. U. z 2024 r. poz. 1290);
- 10) Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r. poz. 774, 1688);
- 11) Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 82);
- 12) Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. z 1990 Nr 61, poz. 354).

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)³ (w skrócie SOR)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju została przyjęta przez Radę Ministrów 14 lutego 2017 r. Stanowi ona aktualizację średniookresowej strategii rozwoju kraju, tj. Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej przez Radę Ministrów Uchwałą Nr 157 z dnia 25 września 2012 r. Jest to obowiązujący, kluczowy dokument państwa polskiego w obszarze średnio- i długofalowej polityki gospodarczej. Zawiera rekomendacje dla polityk publicznych. Określa podstawowe uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, regionalnym i przestrzennym w perspektywie roku 2020 i 2030.

Zadania związane z dziedzictwem kulturowym zostały uwzględnione: w obszarach: E-państwo oraz kapitał ludzki i społeczny.

Wśród wyznaczonych projektów strategicznych obszaru E-państwo znalazły się: „digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej, kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury”⁴.

W dokumencie uwzględniono wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej. Podkreślono, że „inwestycje w kulturę wpływają nie tylko na ekonomiczny rozwój i wzrost konkurencyjności, ale także na wzmocnienie kapitału społecznego. Inwestowanie w ochronę dziedzictwa, rozwój i modernizację infrastruktury kultury oraz edukację kulturalną – kształcenie odbiorcy i jego kulturowych kompetencji przyczynia się do rozwijania kultury i innowacyjności. Dzięki tym kompetencjom i uczestnictwu w kulturze społeczeństwo buduje z jednej strony tożsamość, szacunek do tradycji, poczucie przynależności do wspólnoty i jej historii, z drugiej zaś kreatywność, innowacyjność, otwartość i tolerancję”⁵.

Wśród działań do 2030 r. znalazły się:

- ochrona i promocja dziedzictwa narodowego, tj. wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty;
- inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO),
- wzmocnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury⁶.

W dokumencie wymieniono także projekty strategiczne tj.:

- 1) Rozwój czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmocnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy;

³ Uchwała nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie przyjęcia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.), M.P. z 2017 r., poz. 260.

⁴ Tamże, s. 245.

⁵ Tamże, s. 288.

⁶ Tamże, s. 288-289.

- 2) Kultura obywatelska – projekt obejmuje szereg inicjatyw, których celem jest wzmacnianie postaw obywatelskich m.in. poprzez działania kulturalno-edukacyjne, wzbogacanie kultury popularnej o elementy i wartości kultury wysokiej, wspieranie projektów o charakterze lokalnym i oddolnym, wzmacnianie organizacji i struktur stanowiących naturalne przestrzenie rozwoju postaw obywatelskich (np. uniwersytety ludowe, organizacje harcerskie, grupy rekonstrukcyjne);
- 3) Niepodległa 2018 – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100 rocznicy odzyskania niepodległości Polski (obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego);
- 4) Dziedzictwo buduje wspólnotę – utworzenie sieci muzeów historycznych, których głównym celem jest opowiadanie o historii Polski z różnych perspektyw. Dzięki synergii uzyskanej w wyniku współdziałania w sieci, możliwe będą wspólne: budowanie dostępności (np. poprzez system biletowy), promocja w kraju i za granicą, a także realizacja przedsięwzięć edukacyjnych i wystawienniczych;
- 5) Kultura / Dziedzictwo / Wspólnota – wdrożenie instrumentów wsparcia finansowego i pozafinansowego dla bibliotek, domów kultury oraz archiwów państwowych. Planowane jest uruchomienie trzech typów programów: wspieranie projektów, które pozwolą bibliotekom funkcjonować jako lokalne centra aktywności społecznej oraz miejsca dostępu do wiedzy, jak również zdobywania umiejętności korzystania z nowych technologii, wspieranie realizowanych przez archiwa państwowe projektów animacyjno-edukacyjnych, w ramach których wzmacniana będzie wiedza społeczności lokalnych o ich dziedzictwie historyczno-kulturowym, przy jednoczesnym uwzględnieniu rozwoju wspólnoty w oparciu o lokalne zasoby i potencjały oraz promocji regionów, wspieranie projektów, w ramach których domy kultury będą animowały integrację lokalnych społeczności wokół kluczowych problemów lokalnych;
- 6) Kolekcje – w ramach programu wspierane będą państwowe i samorządowe instytucje kultury, a także inne organizacje, w działaniach polegających na tworzeniu i rozwijaniu narodowych i regionalnych kolekcji sztuki współczesnej oraz kolekcji muzealnych, a także w działaniach na rzecz powstawania nowych dzieł muzycznych, ich prawykonania, popularyzacji i udostępniania w przestrzeni publicznej⁷.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030⁸

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030, w skrócie SRKS, została przyjęta 27 października 2020 r. przez Radę Ministrów Uchwałą Nr 155. Stanowi ona kontynuację i aktualizację przyjętej Uchwałą Nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. Jest jednym z instrumentów realizacji przyjętej Uchwałą nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.). Koordynowanie i nadzorowanie realizacji Strategii należy do zadań ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

SRKS za główny cel stawia sobie wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu ma się odbywać poprzez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

⁷ Tamże, s. 289.

⁸ Uchwała Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030”, M.P. 2020 poz. 1060.

Działania wskazane w SRKS mają zatem wspierać zaangażowanie obywatelskie, zachęcać do współpracy oraz wzmacniać kreatywność Polaków.

Dla gminnych programów opieki nad zabytkami istotne znaczenie ma przede wszystkim priorytet „Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury” wyróżniony w celu szczegółowym 2, tj. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich.

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju do roku 2030⁹ – uchylona

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (w skrócie: KPZK 2030) przyjęta uchwałą nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r., została uchylona 13 listopada 2020 r.

Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026

8 grudnia 2023 r. Rada Ministrów Uchwałą Nr 242 przyjęła Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026¹⁰.

Krajowy program opieki nad zabytkami stanowi główny dokument strategiczny określający cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Głównym celem programu jest zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce. Cel ten ma być realizowany poprzez trzy cele szczegółowe podzielone na kierunki działania, tj.:

Cel szczegółowy 1: Weryfikacja wybranego zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości, podzielony na kierunki działania:

- 1) Podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju;
- 2) Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości;
- 3) Realizacja międzynarodowych zobowiązań;

Cel szczegółowy 2: Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków, podzielony na kierunki działania:

- 1) Cyfryzacja procesów administracyjnych;
- 2) Wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków;
- 3) Reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami;

Cel szczegółowy 3: Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja), podzielony na kierunki działania:

- 1) Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych;
- 2) Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Przy sporządzaniu gminnego programu opieki nad zabytkami nie można nie odnieść się do uwarunkowań zewnętrznych ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy wynikających z dokumentów na poziomie wojewódzkim i powiatowym.

Program Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2025-2028 jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w wojewódzkich i powiatowych dokumen-

⁹ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, M. P. 2012 poz. 252. Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2020, poz. 1378).

¹⁰ Uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026”, M.P. 2023 poz. 1470.

tach programowych oraz z dokumentami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej gminy.

4.2.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do 2030+¹¹

Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego 2030+ została przyjęta przez Sejmik Województwa Świętokrzyskiego 29 marca 2021 r. Uchwałą Nr XXX/406/21. Stanowi ona najważniejszy i podstawowy dokument samorządu województwa określający obszary, cele i kierunki polityki rozwoju regionu. Jest punktem wyjścia do przygotowywania pozostałych regionalnych dokumentów strategicznych i operacyjnych. Odpowiada na nowe uwarunkowania oraz globalne i wewnętrzne wyzwania stojące przed władzami województwa świętokrzyskiego. Przedstawia plan działania w perspektywie 10 lat oraz propozycję współpracy skierowaną do wszystkich podmiotów zainteresowanych rozwijaniem potencjału społeczno-gospodarczego regionu świętokrzyskiego. Formułuje wizję rozwoju województwa świętokrzyskiego, która brzmi: „Świętokrzyskie w 2030 roku to ambitny region o atrakcyjnym wizerunku”. Kładzie nacisk na cztery główne obszary:

1. Gospodarka (Cel 1. Inteligentna gospodarka i aktywni ludzie),
2. Środowisko (Cel 2. Przyjazny dla człowieka czysty region),
3. Demografia (Cel 3. Wspólnota i bezpieczna przestrzeń, które łączą ludzi),
4. Zarządzanie (Cel 4. horyzontalny – Sprawne zarządzanie regionem).

Kwestie związane z dziedzictwem kultury zostały ujęte w celu strategicznym 3, który ma być realizowany przez trzy cele operacyjne. Jednym z nich jest budowa wspólnoty regionalnej opartej na silnym kapitale społecznym i emocjonalnych związkach ludności z zasobami naturalnymi i kulturowymi województwa. Do kluczowych kierunków działań mających na celu realizację powyższego celu należą: zwiększenie poczucia tożsamości regionalnej mieszkańców, rozwój instytucji kultury i dziedzictwa kulturowego czy poprawa warunków dla zwiększenia aktywności społecznej i obywatelskiej mieszkańców.

Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Świętokrzyskim na lata 2014-2020¹²

Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Świętokrzyskim na lata 2014-2020 została opracowana w grudniu 2014 r. Stanowiła ona aktualizację Strategii Rozwoju Turystyki w Województwie Świętokrzyskim na lata 2006-2014 i była najważniejszym dokumentem dotyczącym gospodarki turystycznej w regionie. W strategii opisano walory turystyczne oraz stan zagospodarowania turystycznego województwa. Omówiono walory naturalne oraz antropogeniczne i ich znaczenia dla rozwoju oferty turystycznej regionu. Przedstawiono również koncepcję rozwoju turystyki w regionie.

Za cel nadrzędny strategii przyjęto: pełne wykorzystanie zrealizowanych projektów turystycznych i okołoturystycznych dla uzyskania efektów gospodarczych i społecznych wynikających z rozwoju turystyki w województwie świętokrzyskim.

Strategiczne obszary koncentracji działań sformułowano w następujący sposób:

Obszar 1: Skomercjalizowana oferta turystyczna regionu;

Cel operacyjny 1: Wsparcie rozwoju flagowych produktów turystycznych województwa;

Cel operacyjny 2: Rozwój nowych produktów turystycznych;

Cel operacyjny 3: Komerccjalizacja oferty turystycznej regionu;

¹¹ Uchwała XXX/406/21 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego 2030+; Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego 2030+, Załącznik do Uchwały Sejmiku.

¹² Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Świętokrzyskim na lata 2014-2020, Kielce 2014.

Obszar 2: Funkcjonalnie zorganizowana, zrównoważona przestrzeń turystyczna oraz wysoka dostępność regionu i jego atrakcji;
Cel operacyjny 1: Poprawa dostępności komunikacyjnej regionu;
Cel operacyjny 2: Wzrost dostępności atrakcji turystycznych;
Cel operacyjny 3: Rozwój infrastruktury turystycznej i paraturystycznej;
Obszar 3: Wysoki potencjał kadrowy i organizacyjny interesariuszy rynku turystycznego;
Cel operacyjny 1: Wzrost kwalifikacji kadr turystycznych;
Cel operacyjny 2: Wzmocnienie i utrzymanie potencjału partnerów rynku turystycznego;
Cel operacyjny 3: Wzrost rangi i atrakcyjności branży turystycznej;
Obszar 4: Zintegrowany marketing regionu i efektywna komunikacja marketingowa;
Cel operacyjny 1: Kontynuacja budowy rozpoznawalnej i silnej marki województwa o wyróżniającym się wizerunku;
Cel operacyjny 2: Efektywne wsparcie promocyjne produktów turystycznych;
Cel operacyjny 3: Uruchomienie specjalnych projektów promocyjnych;
Cel operacyjny 4: Budowa i wdrożenie marketingowej Platformy Współpracy pomiędzy partnerami rynku.

Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Świętokrzyskim na lata 2014-2020 nie ma póki co kontynuacji, ale jej wytyczne są w dalszym ciągu realizowane.

Diagnoza stanu turystyki województwa świętokrzyskiego¹³

„Diagnoza stanu turystyki województwa świętokrzyskiego” została przygotowana na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Świętokrzyskiego przez zespół ekspertów zrzeszonych w Stowarzyszeniu Regional Study Association – Sekcja Polska, pod kierunkiem dra hab. Macieja Smętkowskiego, prof. Uniwersytetu Warszawskiego. Dokument zawiera opis aktualnego stanu turystyki w województwie świętokrzyskim, charakterystykę potencjału turystycznego regionu, ocenę wizerunku świętokrzyskiego, katalog szans i ograniczeń dalszego rozwoju sfery turystycznej, porównanie turystyki województwa świętokrzyskiego z sąsiednimi regionami, wnioski i rekomendacje. Diagnoza wyszczególnia mocne i słabe strony świętokrzyskiej turystyki. Wśród słabych stron zostały wymienione:

- 1) słabo rozwinięta współpraca i koordynacja działań między interesariuszami branży turystycznej,
- 2) brak rozwiniętych sieciowych i liniowych produktów turystycznych,
- 3) mało rozpoznawalnych i popularnych atrakcji turystycznych w wymiarze krajowym i zagranicznym, co wynika ze słabej promocji.

Diagnoza ta została przyjęta przez Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 22 grudnia 2020 r. Jest to pierwsza diagnoza o charakterze strategicznym dla turystyki wykonana w województwie świętokrzyskim.

Na potrzeby diagnozy zlecone zostały ogólnopolskie badania pn. „Znajomość i wizerunek województwa świętokrzyskiego” zrealizowane w październiku 2020 r. przez pracownię ARC Rynek i Opinia. Ich celem było poznanie wizerunku województwa świętokrzyskiego oraz analiza wiedzy Polaków na temat atrakcji znajdujących się na jego terenie.

W dokumencie znalazło się kilka odniesień w stosunku do gminy Opatów, która została umiejscowiona w obszarze wschodnim „Sandomierz i okolice”.

Omawiając walory kulturowe wskazano, że Opatów zaliczany jest do gmin o największej liczbie zarejestrowanych ruchomych dóbr kultury, jak również o największej liczbie zabytków ujętych w GEZ. Do najciekawszych zabytków sakralnych województwa zaliczono kolegiatę opatowską, która aktualnie figuruje na liście Pomników Historii. Podkreślono rolę produktu turystycznego – Podziemnej Trasy Turystycznej w Opatowie, licznie od-

¹³ Diagnoza stanu turystyki województwa świętokrzyskiego, red. M. Smętkowski, Warszawa 2020.

wiedzanej przez turystów (w 2018 r. – 21500 os.), choć zaznaczono, że cieszy się ona mniejszą popularnością niż trasa podziemna w Sandomierzu¹⁴.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego¹⁵

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego został przyjęty Uchwałą XLVII/833/14 przez Sejmik Województwa Świętokrzyskiego 22 września 2014 r. Określa on długofalowe cele i kierunki wojewódzkiej polityki przestrzennej i przedstawia wizję zagospodarowania przestrzennego regionu świętokrzyskiego na najbliższe 25-30 lat. Stanowi integralną część systemu planowania regionalnego i ma służyć samorządowi województwa do kształtowania i prowadzenia własnej polityki przestrzennej we współpracy z samorządami lokalnymi w powiązaniu z województwami sąsiadującymi i polityką przestrzenną kraju.

Wśród nadrzędnych priorytetów zagospodarowania przestrzennego w dokumencie wymieniono:

- 1) wymagania ładu przestrzennego, urbanistyki i architektury,
- 2) walory architektoniczne i krajobrazowe,
- 3) wymagania ochrony środowiska przyrodniczego, zdrowia oraz bezpieczeństwa ludzi i mienia, a także wymagania osób niepełnosprawnych,
- 4) wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury,
- 5) walory ekonomiczne przestrzeni i prawo własności; potrzeby obronności i bezpieczeństwa państwa.

W zakresie dziedzictwa kulturowego, za główne zadanie samorządu województwa w zakresie zagospodarowania przestrzeni kulturowej uznano skuteczniejszą ochronę i rewaloryzację zasobów dziedzictwa kulturowego oraz racjonalne ich zagospodarowanie m.in. z myślą o wykorzystaniu tych zasobów jako elementu promocji i czynnika rozwoju gospodarczego, a także zapewnienie trwałych źródeł dofinansowywania prac rewaloryzacyjnych z dochodów budżetowych i pozabudżetowych np. z turystyki. Za istotne zadanie uznano wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesie umacniania tożsamości kulturowej mieszkańców regionu przy jednoczesnym zachowaniu i kultywowaniu specyfiki lokalnej.

Za priorytetowe obszary działań samorządu województwa przyjęto:

- 1) intensyfikację i pogłębianie rozpoznania zasobów dziedzictwa kulturowego,
- 2) ochronę i rewaloryzację zabytkowych układów przestrzennych miast i wsi,
- 3) zachowanie i ochronę obiektów i zespołów o najwyższej randze oraz szczególnym znaczeniu dla kultury narodowej i dziedzictwa światowego,
- 4) zachowanie najcenniejszych krajobrazów kulturowych,
- 5) promocję i eksponowanie najcenniejszych obiektów,
- 6) tworzenie warunków do współpracy samorządów lokalnych z partnerami społecznymi i prywatnymi w celu pozyskania środków na rewaloryzację zabytków.

Za główny cel polityki przestrzennej uznano zachowanie i umacnianie regionalnej tożsamości kulturowej, jak też zapewnienie ochrony i rewaloryzacji zasobów dziedzictwa kulturowego, stosownie do przepisów ustawy o ochronie dóbr kultury oraz innych ustaw związanych z tą problematyką. Cel ten ma być realizowany przy pomocy celów wspomagających, tj. poprzez:

- 1) dążenie do pełnego rozpoznania zasobów dziedzictwa kulturowego oraz objęcie ochroną cennych obiektów i zespołów zabytkowych oraz obszarów o wartościowym krajobrazie kulturowym,
- 2) przeprowadzenie prac rewaloryzacyjnych najcenniejszych zabytków, przede wszystkim układów urbanistycznych oraz obiektów i zespołów o szczególnych walorach,

¹⁴ Także, *passim*.

¹⁵ Uchwała XLVII/833/14 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z 22 września 2014 r. w sprawie uchwalenia zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego.

3) ochronę i racjonalne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

Cele te mają być realizowane poprzez następujące zasady:

- 1) respektowanie przepisów i wymagań ochronnych przy rewaloryzacji obiektów i zespołów zabytkowych objętych ochroną prawną,
- 2) racjonalne, zgodne z wymogami konserwatorskimi zagospodarowanie, użytkowanie i udostępnianie obiektów zabytkowych, z uwzględnieniem celów kulturowych i turystycznych,
- 3) unikanie przekształceń przestrzennych mogących zagrażać zasobom dziedzictwa kulturowego, np. dysharmonijne lub szkodliwe sąsiedztwo,
- 4) eksponowanie w strukturze przestrzennej, w panoramach i sylwetach miejscowości elementów najcenniejszych,
- 5) komponowanie nowych struktur z uwzględnieniem historycznej zabudowy,
- 6) prowadzenie archeologicznych badań ratunkowych na terenach realizowanych lub przewidzianych do realizacji inwestycji wielkoobszarowych,
- 7) edukacja społeczna w zakresie wartości i znaczenia obiektów kulturowych dla promocji i rozwoju województwa oraz integracji regionalnej.

Głównym zadaniem polityki ochrony przestrzeni kulturowej ma być zabezpieczanie obiektów i zespołów zabytkowych, w tym dziedzictwa archeologicznego przed degradacją oraz sukcesywna renowacja, rewitalizacja oraz racjonalne ich udostępnienie drogą pełnego wykorzystania instrumentów prawnych i finansowych przewidzianych w obowiązujących przepisach prawnych i programach. Realizacja tego zamierzenia ma odbywać się poprzez:

- 1) wnioskowanie o dokonanie wpisu cennych obiektów do rejestru zabytków,
- 2) egzekwowanie odpowiednich zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz objęcie tymi planami wszystkich terenów szczególnej ochrony konserwatorskiej,
- 3) tworzenie warunków przestrzennych do organizacji parków kulturowych – wskazane jest przeanalizowanie możliwości tworzenia parków kulturowych na obszarach o wyróżniającym się krajobrazie kulturowym. W tym celu niezbędne jest wykonanie szczegółowej inwentaryzacji terenu i przygotowanie odpowiedniej dokumentacji,
- 4) podjęcie starań o utworzenie pomników historii.

W ramach polityki ochrony przestrzeni kulturowej sformułowano następujące obszary działań priorytetowych:

1. Rewaloryzacja i rewitalizacja obiektów, zespołów oraz zabytkowych układów przestrzennych. Zakłada się, iż większość zrewaloryzowanych obiektów zabytkowych, zespołów i układów przestrzennych powinna zostać udostępniona na cele turystyczne oraz wykorzystana, jako element promocji i czynnik rozwoju gospodarczego. Dotyczy to w szczególności najcenniejszych zabytkowych zespołów urbanistycznych.
2. Kreowanie przestrzeni kulturowej.
3. Rozpoznanie i udokumentowanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

W dokumencie podkreślono znaczenie promowania dziedzictwa kulturowego przez turystykę oraz konieczność kompleksowego przebadania i rozpoznania całości dziedzictwa kulturowego województwa świętokrzyskiego, łącznie z badaniami archeologicznymi.

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Świętokrzyskiego na lata 2023-2026¹⁶

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Świętokrzyskiego na lata 2023-2026 został przyjęty Uchwałą LXV/806/23 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dnia 26 października 2023 r. Stanowi on opracowanie strategiczne, które określa w perspektywie czterech lat zasadnicze kierunki działań i zadań mających na celu zachowanie środowiska kulturowego

¹⁶ Uchwała LXV/806/23 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dnia 26 października 2023 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Świętokrzyskiego na lata 2023-2026”.

województwa, a także w miarę możliwości poprawy jego stanu. Jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych przedsięwzięć dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

Najważniejszym założeniem programu jest ochrona dziedzictwa i krajobrazu kulturowego województwa świętokrzyskiego w celu zachowania go dla następnych pokoleń oraz budowania na jego bazie tendencji służących rozwojowi regionu, a także integracja społeczności lokalnych przy pomocy poszerzania wiedzy o zasobach dóbr kultury i potrzebie ich ochrony.

W dokumencie wyznaczono cel strategiczny (generalny), który brzmi: Zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego województwa świętokrzyskiego dla wzmacniania tożsamości mieszkańców oraz ugruntowania kulturowej pozycji województwa na tle kraju i Europy. W jego ramach do realizacji wskazano następujące cele operacyjne i priorytety:

1. Ochrona i zachowanie dziedzictwa oraz krajobrazu kulturowego.

Priorytety:

1.1. Wsparcie działań związanych z dokumentowaniem i wyeksponowaniem zasobów zabytkowych

1.2. Wsparcie działań związanych z remontami i ochroną przed degradacją obiektów zabytkowych

1.3. Wsparcie działań związanych z poprawą dostępności i zabezpieczeniem obiektów zabytkowych

1.4. Wsparcie działań na rzecz prawidłowego zarządzania obiektami zabytkowymi na terenie województwa

2. Tworzenie warunków do wzmocnienia tożsamości regionalnej w oparciu o dorobek kultury materialnej i niematerialnej.

Priorytety:

2.1. Promowanie kultury i dziedzictwa kulturowego województwa oraz upowszechnianie wiedzy o regionie.

2.2. Wzmacnianie marki regionu w nawiązaniu o zasoby dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.

2.3. Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie dziedzictwa kulturowego województwa.

Dla każdego z priorytetów określono kierunki działań:

Priorytet 1.1 Wsparcie działań związanych z dokumentowaniem i wyeksponowaniem zasobów zabytkowych.

Kierunek działań 1: Udostępnianie i aktualizacja danych cyfrowych dotyczących zabytków.

Kierunek działań 2: Wsparcie procesów digitalizacji zbiorów dziedzictwa kulturowego województwa.

Kierunek działań 3: Pozyskiwanie archiwalnych zdjęć lotniczych.

Kierunek działań 4: Wsparcie działań związanych z rozpoznawaniem dziedzictwa kulturowego województwa.

Kierunek działań 5: Wsparcie obiektów i obszarów z terenu województwa, które ubiegają się o wpis do wykazu obiektów najwyższej rangi (listy światowego dziedzictwa UNESCO, pomników historii oraz parków kulturowych).

Kierunek działań 6: Wsparcie obiektów i obszarów z terenu województwa, w procedurze wpisu do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Priorytet 1.2. Wsparcie działań związanych z remontami i ochroną przed degradacją obiektów zabytkowych.

Kierunek działań 1: Finansowanie prac przy obiektach zabytkowych, których właścicielem jest Samorząd Województwa.

Kierunek działań 2: Dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach na terenie województwa świętokrzyskiego.

Kierunek działań 3: Pozyskiwanie środków zewnętrznych na realizację działań związanych z pracami konserwatorskimi i restauratorskimi obiektów zabytkowych.

Kierunek działań 4: Wskazywanie możliwości pozyskiwania środków finansowych z funduszy polskich i europejskich na przeprowadzenie prac konserwatorskich, restauracyjnych, rewitalizacyjnych dla obiektów i obszarów wartościowych dla regionu.

Priorytet 1.3. Wsparcie działań związanych z poprawą dostępności i zabezpieczeniem obiektów zabytkowych

Kierunek działań 1: Wsparcie działań związanych z poprawą dostępności obiektów zabytkowych dla osób z niepełnosprawnościami.

Kierunek działań 2: Wsparcie działań związanych z zabezpieczaniem zabytków.

Kierunek działań 3: Stosowanie ekologicznych rozwiązań służących ograniczeniu emisji zanieczyszczeń, poprawie stanu i kosztów utrzymania obiektów zabytkowych.

Kierunek działań 4: Wspieranie gmin w realizacji regulacji określonych uchwałą krajobrazową.

Priorytet 1.4. Wsparcie działań na rzecz prawidłowego zarządzania obiektami zabytkowymi na terenie województwa.

Kierunek działań 1: Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz powiatami i gminami z terenu województwa w celu poprawy przepływu informacji na temat gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Kierunek działań 2: Zachęcanie gmin z terenu województwa świętokrzyskiego do sporządzania gminnych ewidencji zabytków oraz Programów Opieki nad Zabytkami oraz wdrażanie uchwał dotyczących dotacji na obiekty zabytkowe.

Kierunek działań 3: Inicjowanie oraz wsparcie opracowywania i aktualizacji dokumentów dotyczących ochrony zabytków w sytuacjach kryzysowych i w przypadku szczególnych zagrożeń.

Priorytet 2.1. Promowanie kultury i dziedzictwa kulturowego województwa oraz upowszechnianie wiedzy o regionie.

Kierunek działań 1: Inicjowanie akcji edukacyjnych na temat zasobu zabytków.

Kierunek działań 2: Wsparcie działań mających na celu promocję zasobu dziedzictwa kulturowego województwa.

Kierunek działań 3: Promocja zasobu dziedzictwa kulturowego województwa na arenie międzynarodowej.

Kierunek działań 4: Wspieranie i finansowanie instytucji kultury województwa świętokrzyskiego, które w profilu działania mają zadania z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami.

Kierunek 5: Wsparcie działań związanych z poprawą stanu zachowania zabytków na terenach wiejskich.

Priorytet 2.2 Wzmacnianie marki regionu w nawiązaniu o zasoby dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.

Kierunek działań 1: Włączanie się w funkcjonowanie i organizację lokalnych, regionalnych i ponadregionalnych szlaków dziedzictwa (szlaków kulturowych).

Kierunek działań 2: Wsparcie promocji produktów regionalnych i tradycyjnych.

Kierunek działań 3: Wsparcie współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej związanej z dziedzictwem kulturowym województwa.

Priorytet 2.3 Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie dziedzictwa kulturowego województwa.

Kierunek działań 1: Wsparcie związane z popularyzacją zbiorów dziedzictwa kulturowego znajdującego się w rękach prywatnych.

Kierunek działań 2: Wsparcie projektów związanych ideą propagowania dziedzictwa kulturowego województwa.

4.2.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Strategia Rozwoju Powiatu Opatowskiego na lata 2021-2030

Strategia Rozwoju Powiatu Opatowskiego jest najważniejszym dokumentem samorządu powiatowego, określającym obszary, cele i kierunki rozwoju realizowane na obszarze powiatu. Uwzględnia on potrzeby i oczekiwania całej wspólnoty powiatu. Definiuje najważniejsze przedsięwzięcia społeczne, gospodarcze i środowiskowe, a także zawiera kierunki alokacji zasobów, które w możliwie najlepszy sposób powinny przyczynić się do realizacji wizji rozwoju.

Dokument ten zawiera: charakterystykę społeczno-gospodarczą powiatu, identyfikuje jego mocne i słabe strony, tworzy wizję rozwoju powiatu, określa spójne cele rozwoju wspólnoty samorządowej powiatu (spójne z potrzebami lokalnymi, a jednocześnie zgodne z priorytetami aktualnych unijnych i krajowych dokumentów strategicznych wyższego rzędu) oraz wskazuje kierunki interwencji strategicznej.

W Strategii nie mogło zabraknąć zagadnień z zakresu dziedzictwa kulturowego, które przekładają się na potencjał powiatu. W dokumencie został przedstawiony jego rys historyczny, zaprezentowane zasoby przyrodnicze, omówione kwestie związane z turystyką, w tym zabytki i atrakcje turystyczne. Spośród zabytków o dużym znaczeniu historycznym i ciekawych walorach architektonicznych z terenu miasta i gminy Opatów w Strategii wyszczególniono:

- Bramę Warszawską w Opatowie,
- Podziemną Trasę Turystyczną w Opatowie,
- Kamienicę z podcieniami w Opatowie,
- Kolegiatę pw. św. Marcina w Opatowie,
- Zespół klasztorny bernardynów w Opatowie,
- Zamek w Tudorowie,
- Dom Muzealny w Opatowie.

Strategia została przyjęta wraz z „Prognozą oddziaływania na środowisko Strategii Powiatu Opatowskiego na lata 2021-2030” Uchwałą Zarządu Powiatu z 22 lutego 2022 r.¹⁷.

Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Opatowskiego na lata 2024-2027 z perspektywą do roku 2031¹⁸

Celem dokumentu jest analiza obecnego stanu środowiska naturalnego powiatu opatowskiego oraz określenie kierunków działań bieżnych i długofalowych samorządu w zakresie ochrony środowiska, które mają prowadzić do zachowania dobrego stanu środowiska ewentualnie zainicjować działania naprawcze w obszarach, w których konieczna jest poprawa.

W Programie zostały omówione zasoby przyrodnicze powiatu opatowskiego, a zatem również gminy Opatów, w tym istniejące formy ochrony prawnej siedlisk i gatunków. Ich znajomość jest istotna przy charakterystyce zasobów i analizie stanu dziedzictwa i krajobraz kulturowego. W oparciu o przeprowadzoną analizę zostały określone wskazania najważniejszych problemów dotyczących ochrony środowiska i wyszczególnione zadania do realizacji na kolejne lata.

¹⁷ Uchwała Nr LV.19.2022 Rady Powiatu w Opatowie z dnia 28 lutego 2022 r.

¹⁸ Uchwała Nr VIII.49.2024 Rady Powiatu w Opatowie z dnia 21 sierpnia 2024 r. w sprawie przyjęcia „Programu Ochrony Środowiska dla Powiatu Opatowskiego na lata 2024-2027 z perspektywą do roku 2031 r.”.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów

Zgodnie z Ustawą z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym¹⁹ podstawowym dokumentem planistycznym wyznaczającym kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy i kształtującym jej politykę przestrzenną jest studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Opatów zostało zatwierdzone Uchwałą Nr XXV/161/2012 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 30 maja 2012 r., a następnie zmienione Uchwałą Nr XXII/188/2016 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 27 lipca 2016 r. oraz Uchwałą Nr XXXI/269/2017 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 26 kwietnia 2017 r.

Dokument omawia uwarunkowania zewnętrzne gminy, w tym kwestie związane z położeniem, komunikacją i przynależnością administracyjną, podkreślając dogodną lokalizację miasta i gminy Opatów na przecięciu dróg o znaczeniu europejskim, krajowym i regionalnym. Referuje dotychczasowe zagospodarowanie terenu gminy oraz stan ładu przestrzennego i wymogi jego ochrony, w tym charakterystykę stanu istniejącego zagospodarowania przestrzennego gminy oraz działania na rzecz prawidłowego zagospodarowania gminy. Dużo miejsca poświęca stanowi środowiska, w tym stanowi rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej, wielkości i jakości zasobów wodnych oraz wymogów ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu, w tym krajobrazu kulturowego. Szeroko omawia stan dziedzictwa kultury i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej; opisuje rozwój przestrzenny gminy na przestrzeni wieków, dzieje Miasta i Gminy Opatów, podaje zestawienie zabytków architektury, cmentarzy i parków podworskich wpisanych do rejestru zabytków, wykaz zabytków wpisanych do GEZ, spis ważniejszych stanowisk archeologicznych z terenu miasta i gminy. W studium znalazły się również ważne z punktu widzenia problematyki związanej z dziedzictwem kulturowym zagadnienia dotyczące oświaty, usług kulturalnych, turystyki. Zostały zreferowane jednostki architektoniczno-krajobrazowe miasta i gminy Opatów, w tym jednostki ukształtowania i pokrycia terenu oraz jednostki tradycyjne.

Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Opatów

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego są podstawowym instrumentem polityki przestrzennej gminy. Na terenie Miasta i Gminy Opatów obowiązują:

1) Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów w rejonie ulic 1-go Maja, H. Sienkiewicza, Partyzantów, Armii Krajowej, J. Słowackiego zatwierdzony Uchwałą Nr XXX/209/2012 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 7 listopada 2012 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2012 r. poz. 3706 z późn. zm.), zmieniony Uchwałą nr XXII/189/2016 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 27 lipca 2016 roku, (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2016 r. poz. 2677) oraz Uchwałą nr XXVIII/236/2017 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 25 stycznia 2017 roku (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2017 r. poz. 896);

¹⁹ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1130).

2) Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów przyjęty Uchwałą Nr V/18/2015 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 18 stycznia 2015 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2015 r. poz. 895), zmienioną Uchwałą Nr VIII/62/2015 Rady Miejskiej w Opatowie (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2015 r. poz. 1854), zmienionego kolejnymi uchwałami: Uchwałą Nr XXII/190/2016 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 27 lipca 2016 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2016 r. poz. 2678), Uchwałą Nr XLIX/411/2018 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 15 października 2018 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2018 r. poz. 4127) oraz Uchwałą Nr VI/47/2019 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 22 lutego 2019 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2019 r. poz. 1618), Uchwałą Nr XX/168/2020 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 28 lutego 2020 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2020 r. poz. 1170).

3) Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego „OPATÓW – DWORZEC” zatwierdzony Uchwałą Nr XLIII/317/2006 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 12 czerwca 2006 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2006 r. nr 207 poz. 2328).

Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Opatów do roku 2030²⁰

Dokument jest kluczowym elementem planowania rozwoju lokalnego. Określa on strategiczne kierunki rozwoju gminy Opatów w perspektywie do 2030 r. oraz wskazuje działania, które powinny przyczynić się do rozwoju kluczowych obszarów rozwojowych dla samorządu.

W oparciu o przeprowadzoną analizę sytuacji społecznej, gospodarczej i przestrzennej gminy Opatów w Strategii została sformułowana następująca wizja: „Miasto i Gmina Opatów do 2030 roku osiągną pozycję ponadlokalnego lidera w dziedzinie warunków do życia mieszkańców poprzez szereg inwestycji infrastrukturalnych, społecznych i gospodarczych realizowanych przy współudziale partnerów publicznych, społecznych i gospodarczych”.

Sposobem urzeczywistnienia tej wizji jest misja. Misją gminy Opatów jest optymalne zaspokojenie zbiorowych potrzeb mieszkańców poprzez wykonanie zadań publicznych z poszanowaniem środowiska i racjonalnym wykorzystaniem jego zasobów oraz wspieraniem tworzenia aktywnego ośrodka gospodarczego, kulturowego i turystyczno-rekreacyjnego.

Do zadeklarowanej misji odwołują się, wyznaczone w obszarach społecznym, gospodarczym i przestrzennym, cele strategiczne, z których wynikają cele operacyjne. Celami strategicznymi są:

- 1) Rozwój kapitału społecznego.
- 2) Konkurencyjna Gmina Opatów – rozwój lokalnej gospodarki i wzrost znaczenia lokalnych produktów.
- 3) Rozwój kulturalno-turystyczny gminy.
- 4) Poprawa jakości infrastruktury technicznej.
- 5) Zielona Gmina Opatów.

W obszarze przestrzennym – znalazł się cel operacyjny: Wzrost potencjału Miasta i Gminy Opatów w obszarze turystyki, kultury, dziedzictwa kulturowego, przypisany do dwóch celów strategicznych: 2 i 3, tj. Konkurencyjna Gmina Opatów – rozwój lokalnej gospodarki i wzrost znaczenia lokalnych produktów i Rozwój kulturalno-turystyczny gminy.

Gminna ewidencja zabytków

Przygotowanie Programu opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2025-2028 poprzedziła weryfikacja terenowa i aktualizacja Gminnej ewidencji zabytków.

²⁰ Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Opatów do roku 2030, maj – wrzesień 2022, w: https://www.bip.umopatow.pl/upload/plik,20221121144123,strategia_opatow_12_09_2022.pdf [podgląd: 30.06.2024 r.]

W wyniku weryfikacji terenowej stwierdzono, że jeden obiekt nieruchomy – dwór w Zochcinku – nie istnieje – został rozebrany w 2014 r.

Dwór Jagińskich w 2014 r. na kilka tygodni przed rozbiórką, fot. FocusMLT;
źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Zochcinek#/media/Plik:Dwór_Państwa_Jagińskich_przed_rozbiórką.jpg
[dostęp: 30.06.2024 r.].

W związku z wpisaniem do rejestru zabytków woj. świętokrzyskiego 31 maja 2022 r. pod numerem 528/4 budynków „starej plebanii”, tj. wschodniego domu wikariuszy, parafialnego domu ludowego i zachodniego domu wikariuszy oraz 27 listopada 2024 r. pod numerem 58B figury św. Jana Nepomucena w Oficjałowie dla obiektów tych zostały sporządzone nowe karty adresowe zabytków.

Nowe karty adresowe zabytków zostały również wykonane dla: figury św. Rocha, która znajduje się w Okalinie-Kolonii, a nie na terenie miejscowości Okalina-Wieś oraz figury Chrystusa Frasobliwego zlokalizowanej w obrębie sołectwa Rosochy, a nie w obrębie Podola-Ptkanowa.

Figura Jezusa Frasobliwego – niespełna 300 metrów od kościoła w Ptkanowie, zlokalizowana na terenie sołectwa Rosochy; fot. 2024 r.

5.2. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

Mianem dziedzictwa określa się ogół wartości majątkowych lub niemajątkowych, odziedziczonych po przodkach lub poprzednich pokoleniach.

Według Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 3 ust. 14) krajobraz kulturowy to „postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka”.

5.2.1. ZARYS HISTORII OBSZARU GMINY

Gmina Opatów jest gminą miejsko-wiejską, położoną we wschodniej części województwa świętokrzyskiego. Jej siedzibą jest miasto Opatów. Gmina przynależy do powiatu opatowskiego. Zajmuje obszar 113,39 km². Administracyjnie składa się z miasta Opatowa podzielonego na 2 osiedla oraz 28 sołectw: Adamów, Balbinów, Brzezie, Czerników Karski, Czerników Opatowski, Gojców, Jagnin, Jałowęsy, Jurkowice, Karwów, Kobylany, Kobylanki, Kochów, Kornacice, Lipowa, Marcinkowice, Nikisiałka Duża, Nikisiałka Mała, Oficjałów, Okalina-Kolonia, Okalina-Wieś, Podole, Rosochy, Strzyżowice, Tomaszów, Tudorów, Wąworków, Zochcinek.

Sąsiaduje: od północnego-zachodu z gminą Sadowie, od północnego-wschodu z gminą Ćmielów (powiat ostrowiecki), od zachodu z gminą Baćkowice, od wschodu z gminą Wojciechowice, od południa z gminami: Iwaniska i Lipnik. Centrum administracyjnym i kulturalnym gminy jest miasto Opatów.

1. Granice Gminy Opatów z podziałem na osiedla i sołectwa

Źródło: Załącznik nr 1 do Statutu Gminy Opatów, w: <https://www.bip.umopatow.pl> [dostęp: 30.06.2024 r.].

Opatów²¹

Centrum administracyjnym i kulturalnym gminy jest miasto Opatów – należące do najstarszych miejscowości nie tylko w regionie, ale i kraju.

Nazwa miejscowości pochodzi od słowa „opat”, które oznacza przełożonego w zakonach męskich²².

Obszar dzisiejszej gminy Opatów należał od czasów najdawniejszych do terenów intensywnie zasiedlanych przez człowieka, co poświadczają liczne znaleziska archeologiczne.

Najstarsze ślady osadnictwa na tym terenie pochodzą z okresu schyłkowego paleolitu i mezolitu. Warunki środowiska naturalnego, zwłaszcza ciepły klimat, urodzajne gleby i zasobność w wodę sprzyjały zasiedlaniu tutejszych ziem w okresie neolitu. Region nie stracił na atrakcyjności w epoce brązu i żelaza, co potwierdzają liczne osady z tych czasów.

Od VI stulecia stabilizuje się osadnictwo Słowian. Apogeum osiąga ono w VIII-IX w.

W II połowie X w. ziemia opatowska znalazła się najpewniej pod panowaniem twórców państwa gnieźnieńskiego – Piastów. Ślady wczesnośredniowiecznych osad z czasów piastowskich archeolodzy odkryli w Opatowie, Czernikowie Opatowskim i Czernikowie Karskim, Gojcowie, Jagninie, Jałowesach, Kochowie, Kornacicach, Oficjałowie, Okalinie, Podolu, Strzyżowicach, Zochcinku. Znalezione w nich zabytki archeologiczne są datowane w przeważającej części na XI w., XII i następne stulecia. W powyższych miejscowościach, a także w Brzeziu, Karwowie, Kobylanach, Nikisiałce Małej, Tudorowie i Wąworkowie archeolodzy natrafili na relikty osad wczesnośredniowiecznych.

Najstarsze ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie Opatowa zostały odkryte w pobliżu klasztoru bernardynów; są one datowane na VIII-IX w. lub X-XI w.²³ Miejsce to określane jest mianem Żmigrodu. Na przełomie X i XI w. powstała tu osada, a w XI w. stanął kościół pw. NMP²⁴.

Po drugiej stronie Opatówki, na wzniesieniu zwanym Wzgórzem Kolegiackim w XII w. (w II ćwierci XII w. – ok. 1130 r. bądź w II połowie XII w.) stanęła kolegiata pw. św. Marcina. Do dziś nie została rozstrzygnięta kwestia jej fundatora. Przeważa pogląd, że budowa kościoła kolegiackiego była fundacją książęcą; przypisuje się ją najczęściej księciu krakowskiemu i sandomierskiemu Kazimierzowi II Sprawiedliwemu (1138-1194) albo też jego starszemu bratu, księciu Henrykowi Sandomierskiemu (1130-1166). Niektórzy cofają fundację do czasów księcia Bolesława Krzywoustego.

Nazwa Opatów po raz pierwszy odnotowana jest pod rokiem 1189 w dokumencie wystawionym przez Kazimierza Sprawiedliwego.

Do 1237 r. miejscowość stanowiła własność monarszą; należała do królów i książąt polskich. Henryk Brodaty za zgodą Bolesława Wstydlwego w owym roku nadał Opatów wraz z 16 okolicznymi wsiami biskupowi lubuskiemu Wawrzyńcowi. Odtąd aż do początków XVI w. dobra opatowskie stanowiły uposażenie biskupów lubuskich (z przerwą w 1368 r., gdy Kazimierz Wielki odebrał na krótko posiadłości opatowskie biskupstwu). Początkowa ich siedziba znajdowała się we wsi Biskupice. Po napadzie na bpa Jana w 1300 r., została przeniesiona do Opatowa.

W 1282 r. Leszek Czarny wystawił dla bpa Wilhelma przywilej zezwalający mu w jego posiadłościach sandomierskich i krakowskich budować zamki, zakładać miasta oraz nadawać

²¹ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Opatów, Zmiana Nr 1 Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Opatów oraz Zmiana Nr 2 Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Opatów, Opatów 2012, 2016, 2017 – Załącznik Nr Ia do Uchwały Nr XXXI/269/2017 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 26 kwietnia 2017 r., s. 42-63; R. Kubicki, Zarys dziejów kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i klasztoru OO. Bernardynów w Opatowie, Kielce-Opatów 2009, s. 15-22.

²² Zob. Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, t. 7, Karków 2009, s. 126-127.

²³ R. Kubicki, dz. cyt., s. 15.

²⁴ M. Bajka, Odkrycia w archeologicznym raju: od Opatowa do Sandomierza, wyd. 1, Klimontów 2024, s. 8.

miastom i wsiom prawo niemieckie. Niektórzy przypisują temu dokumentowi znaczenie aktu lokacyjnego miasta Opatowa.

W I połowie XIV w. bp lubuski Stefan II nabył od kapituły opatowskiej place i domostwa znajdujące się w południowej części Opatowa, nieopodal kolegiaty, w zamian za wieś Marcinkowice oraz zobowiązanie, że będą im wypłacane pewne kwoty z należących do nich dawniej karczmi i browarów. Transakcję tę potwierdził dokument króla Władysława Łokietka z 1328 r. Pojawia się w nim po raz pierwszy nazwa „miasto Opatów Wielki” – „oppidum Magnum Oppathow”.

W średniowieczu Opatów i ziemia opatowska często padały ofiarą łupieżczych ataków. Wielokrotnie były niszczone najazdami tatarskimi. Ich ofiarą padły w latach: 1241, 1259/1260, 1287, 1500 i 1502 r. Po śmierci Kazimierza Wielkiego Sandomierszczyzna, w tym ziemia opatowska były najeżdżane i łupione przez Litwinów. Najpierw spustoszyli ją i ograbili ze swoimi wojskami książę litewski Lubart wraz z Olgierdem i Kiejstutem, a potem Jagiełło.

Władysław Jagiełło, będąc już królem Polski, kilka razy odwiedził Opatów. Do historii przeszła jego wizyta w lutym 1411 r., po zwycięskiej bitwie grunwaldzkiej. W mieście czekała na niego królowa Anna. Kolejny raz Jagiełło przybył do Opatowa w 1422 r.

Dziedziniec Sądu Rejonowego w Opatowie – malowidło wykonane przez Sławomira Micka przedstawiające powitanie króla Władysława Jagiełłę – pogromcę Krzyżaków w Opatowie w lutym 1411 r.;
fot. 2024 r.

Pomimo łupieżczych najazdów Opatów wspaniale rozwijał się w okresie średniowiecza. Dzięki korzystnemu położeniu, na skrzyżowaniu szlaków handlowych, bardzo wcześnie stał się ważnym ośrodkiem handlowym. Stale też zyskiwał na znaczeniu. Rozwijały się w nim handel i rzemiosło. Wśród rzemiosł szczególną rolę odgrywały: piekarstwo, rzeźnictwo, sukiennictwo, płóciennictwo i rzemiosła metalowe. W 1471 r. w nowo postawionym ratuszu miały znajdować się m.in. magazyn dla kuśnierzy oraz pomieszczenia dla siodlarza, mieczni-

ka i złotnika. Opatów był również składowiskiem towarów polskich i zagranicznych. W I połowie XIV w. miał prawo składu soli i śledzi, które niestety utracił, gdy takie prawo otrzymał Sandomierz. Istniała tu komora celna należąca do biskupa. W mieście odbywały się dwa jarmarki: na św. Marcina i na św. Prokopa. W 1448 r. król Kazimierz Jagiellończyk pozwolił mieszczanom opatowskim podróżować z towarami na Ruś przez Zawichost, Kraśnik i Turobin oraz przez Koprzywnicę, Rzochów i Rzeszów.

W XIV w. Opatów stał się miejscem zjazdów szlachty sandomierskiej, a od końca XV w. zbierał się tu sejmik generalny małopolski i województwa sandomierskiego.

W XV w. w mieście został wybudowany murowany kościółek pw. św. Ducha i św. Stanisława. Nieopodal niego ok. 1460 r. stanął murowany szpital parafialny. Budynki te zostały poważnie zniszczone podczas pożaru miasta w 1786 r. Kilka lat później odbudowany został jedynie szpital.

W XV w. na obrzeżach Opatowa, przy drodze prowadzącej do Czernikowa, został wybudowany drewniany kościół pw. św. Leonarda. Istniał do końca XVIII w. z uwagi na jego stan techniczny, groźbę zawalenia i brak środków na remont, na mocy dekretu biskupiego z 1780 r., został rozebrany w 1785 r.

W 1467 r. do Opatowa zostali sprowadzeni bernardyni, których osadzono przy kościele parafialnym NMP. Fakt ten wywołał niezadowolenie wśród okolicznych księży, którzy obawiali się utraty wpływów i dochodów. Doszło do otwartego konfliktu, który został zakończony w 1479 r. W międzyczasie, w 1471 r. bp Jan Rzeszowski przeniósł parafię opatowską wraz z uposażeniem do kolegiaty opatowskiej.

Pod koniec XV w. bernardyni, dzięki hojnym darczyńcom, wśród których wyróżnił się Jan Tarło, wzniesli na Żmigrodzie, kościół, a przy nim klasztor.

W 1514 r. Opatów zmienił właściciela. Został nim Krzysztof Szydłowiecki, jedna z czołowych postaci swoich czasów, aktywna zarówno w polityce krajowej jak i zagranicznej. W latach 1507-1510 był podskarbis nadwornym koronnym. W 1509 r. został kasztelanem sandomierskim, w 1511 r. podkanclerzym wielkim koronnym, w 1515 r. wojewodą krakowskim i starostą generalnym krakowskim. Ukoronowaniem błyskotliwej kariery Szydłowieckiego było objęcie przez niego w 1527 r. kasztelanii krakowskiej – najwyższego urzędu świeckiego w Koronie. Prócz tego był starostą sieradzkim, gostyńskim, sochaczewskim, nowokorczyńskim i łukowskim, hrabią na Szydłowcu.

Szydłowiecki należał nie tylko do osób utytułowanych, ale i bogatych. Król prócz licznych stanowisk, nadał mu także w dzierżawę królewszczyzny. Osiągane z nich dochody pozwoliły mu nabywać kolejne majątki. Jednym z nich były dobra opatowskie z miastem Opatów. Zakupił je od bpa lubuskiego Teodoryka, po uzyskaniu zgody króla i papieża oraz akceptacji kapituły lubuskiej.

Dobra były obszerne i żyzne, ale bardzo zniszczone po napadach tatarskich. Samo miasto przedstawiało widok opłakany. Po najeździe z 1502 r. zostało ogołocone z całego dobytku i doszczętnie spalone. Większość jego mieszkańców Tatarzy zamordowali albo wzięli w jasyr.

Biskupi lubuscy nie zamierzali odbudowywać miasta, z którego przez długi czas czerпали dochodu. Przez kilka lat niewiele się tu działo. Ocaleni mieszczaństwo odbudowali jedynie spalone domy.

Zmiana właściciela w 1514 r. okazała się zbawienna dla Opatowa. Za sprawą Szydłowieckiego miasto podniosło się z ruiny i wkroczyło w okres świetności. Nowy właściciel nie tylko odbudował miasto, ale także powiększył jego obszar. Otoczył je murem obronnym z czterema wieżami bramnymi: Sandomierską, Krakowską, Lubelską i Warszawską; dzięki czemu w dokumencie z 1522 r. Opatów został określony mianem fortalitium. Zbudował wodociągi miejskie; wykonanie inwestycji powierzył Wacławowi z Moraw. Odbudował kolegiatę św. Marcina, przekształcając nieco jej wygląd. Najprawdopodobniej na przedmieściach, w pobliżu klasztoru, wznosił dla siebie zamek.

Dzięki organizacji dwóch jarmarków w roku miasto stało się znów ważnym centrum handlowym i szybko rozwijało się. Z powodzeniem rywalizowało o palmę pierwszeństwa w ziemi sandomierskiej z królewskim Sandomierzem.

Po śmierci Szydłowieckiego w grudniu 1532 r. dobra opatowskie, za sprawą małżeństwa Zofii z Szydłowickich z Janem Tarnowskim, przeszły we władanie Tarnowskich.

Czasy Szydłowickich i Tarnowskich to złoty okres w historii Opatowa. Wg szacunków w 1538 r. miasto liczyło 3-4 tysięcy ludności i było największym miastem województwa sandomierskiego, większym nawet od Sandomierza.

W XVI w., za czasów Szydłowieckiego, w Opatowie pojawili się Żydzi. Odtąd ich liczba stale wzrastała. W związku z tym w 1634 r. powstała gmina żydowska, dla której wybudowano synagogę. Został również założony cmentarz żydowski.

Okres dynamicznego rozwoju Opatowa przerwał wielki pożar miasta w 1551 r. Spalił się wówczas ratusz, zapewne drewniana zabudowa przyrynkowa i dzielnica żydowska. Miasto odbudowało się, ale nie było w stanie konkurować z Sandomierzem, tak jak miało to miejsce za Szydłowieckiego i Tarnowskiego.

Poważnym ciosem dla Opatowa i ziemi opatowskiej była wojna polsko-szwedzka zwana potopem. Zniszczyła ona miasto i na długie lata zahamowała jego rozwój. W 1656 r. w Opatowie zostało zamordowanych 200 zamożnych rodzin żydowskich, a w 1657 r. książę siedmiogrodzki Jerzy II Rakoczy jadący na spotkanie z królem szwedzkim Karolem X Gustawem do pobliskich Modliborzyc splądrował miasto i jego kościoły.

Wiele osób zostało wówczas zamordowanych bądź zmarło na skutek głodu i epidemii (m.in. w 1657 r. Opatów nawiedziła epidemia; poprzednie pomory miały miejsce w 1651 r. i 1652 r.). Nastąpił spadek produkcji rzemieślniczej i rolnej. Podupadł handel. Zniszczenia takie były zresztą nie tylko udziałem Opatowa, ale całego kraju.

Odbudowany z trudem po potopie szwedzkim Opatów ponownie został zniszczony podczas wojny północnej. Przemarsze wojsk szwedzkich, rosyjskich, polskich, węgierskich czy saskich, rabunki, gwałty, kontrybucje oraz epidemie różnych chorób zniszczyły miejscowość.

W I połowie XVIII wieku Opatów był miejscem ścierania się stronników Augusta III Sasa i Stanisława Leszczyńskiego.

W 1787 r. Opatów odwiedził król Stanisław August Poniatowski. Zatrzymał się w oberży. Przy okazji wizyty odwiedził kolegiatę.

Wg Spisu ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. miasto zamieszkiwało 1371 katolików, w tym: 474 mężczyzn, 492 kobiety, 118 dzieci od 7 roku życia i 275 dzieci do 7 lat oraz 12 osób mających 80 lat i więcej, 18 protestantów, w tym 11 mężczyzn, 4 kobiety i 3 dzieci do 7 roku życia oraz 635 Żydów, w tym 250 mężczyzn, 245 kobiet, 50 dzieci od 7 lat i 90 do 7 roku życia; razem 2024osób²⁵.

Druga połowa XVIII w. była bardzo trudnym okresem dla miasta. W 1751 r. i 1765 r. zostało ono poważnie zniszczone przez pożary. W związku z wydarzeniami historycznymi, tj. konfederacja barska, rozbiory Polski, wojna polsko-rosyjska z 1792 r. czy insurekcja kościuszkowska przez Opatów i okolice często przechodziły różne wojska, również polskie, które miastu przynosiły zniszczenia, a jego mieszkańcom grabieże, gwałty, choroby.

W 1795 r. w wyniku III rozbioru Polski Opatów wszedł w granicach monarchii Habsburgów. Stał się częścią tzw. Galicji Zachodniej. Administracyjnie przynależał do cyrkułu sandomierskiego (od 1798 r. z siedzibą w położonym centralnie Opatowie), a od 1802 r. do cyrkułu radomskiego.

Za czasów austriackich dawna rezydencja biskupów lubuskich, a potem Szydłowickich, została przerobiona na magazyn zbożowy i popadła w ruinę.

²⁵ Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r., opr. B. Kumor, Lublin 1977-79 [Nadbitka z czasopisma Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne t. 38-39], s. 167, 389.

W 1809 r. Opatów znalazł się w Księstwie Warszawskim, a od 1815 r. w Królestwie Polskim. Wydarzenia historyczne I ćwierci XIX w.: wojny napoleońskie i związane z tym przemarsze wojsk, kontrybucji, mordy i rabunki, których dopuszczały się nie tylko wojska obce ale i oddziały polskie, nie pozwalały podźwignąć się miastu.

Na początku XIX w. nastąpiły zmiany w organizacji kościelnej. W 1805 r. Opatów znalazł się w granicach diecezji kieleckiej. W 1818 r. wszedł w skład diecezji sandomierskiej.

Okolo 1805 r. na peryferiach miasta w pobliżu drogi wylotowej w kierunku Iwanisk, został założony cmentarz parafialny.

W 1820 r. miasto liczyło 2347 mieszkańców, z czego 971 osób było wyznania mojżeszowego. Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z 1827 r. podaje, że Opatów miała 360 domów i 2406 mieszkańców²⁶.

W 1834 r. Opatów stanął w ogniu, w wyniku czego spaliło się 211 domów. Spłonęła wtedy zabudowa rynku z podcieniami kamienic, pod którymi mieściły się sklepy i stragany. Ks. Fudalewski z ubolewaniem pisał, że „Teraźniejsze domy wprawdzie porządniejszą mają postać, są murowane i kamienne, ale tamte coś miały poważnego i starożytnego, czego nie darmo przychodzi żałować”.

W latach 1837 i 1850-1852 miasto nawiedzały zarazy.

W 1850 r. właścicielem dóbr opatowskich stał się Michał Karski. W rękach rodziny Karskich Opatów pozostał do roku 1863, kiedy przeszedł w posiadanie Leona Jasińskiego.

W 1860 roku w Opatowie było 180 domów murowanych (142 parterowe i 38 piętrowych) oraz 180 drewnianych (173 parterowe i 7 piętrowych). Dane z 1862 r. mówią o 360 domach, w tym 180 murowanych i 3920 mieszkańców, z czego 2601 było wyznania mojżeszowego. W 1867 r. liczba mieszkańców wzrosła do 4315.

W latach 60. XIX w. Opatów i jego okolice były terenem działalności patriotycznej, której głównymi organizatorami byli tutejsi duchowni, zaś w okresie powstania styczniowego jednym z najważniejszych miejsc na mapie działań powstańczych. Rozegrały się tu dwie bitwy opatowskie, jedna w listopadzie 1863 r., druga – w lutym 1864 r.

Od XIX w. następował powolny gospodarczy spadek znaczenia Opatowa. Mimo to miasto w dalszym ciągu było ważnym ośrodkiem w regionie.

W latach 80. XIX w. w Opatowie miał 306 domów, 5135 mieszkańców i 1331 mórg ziemi należącej do mieszczan. Produkcja fabryczna kilku tutejszych drobnych zakładów dochodziła w 1884 r. do 3500 rubli srebrnych wartości.

W mieście były dwa kościoły (murowane), w tym jeden parafialny (parafia opatowska liczyła 3314 dusz), cerkiew prawosławna i synagoga. Ponadto znajdowały się w nim: szkoła elementarna, apteka oraz szpital św. Leona, wybudowany z dobrowolnych ofiar mieszkańców, na placu zakupionym od Michała Karskiego, na miejscu kaplicy św. Leonarda. Staraniem Naczelnika Powiatu, Zacharowa na rynku został założony ogródek spacerowy.

Działyły 3 młyny, browar, 13 szynków, 4 zajazdy, wytwórnia koronek, świec, igieł i mydła. Funkcjonowały cechy: bednarzy, drelicharzy, stolarzy, kowali i szewców. Życie gospodarcze skupiało się na rynku oraz na ulicach: Żydowskiej (dziś Szerokiej), Zatylniej, Szewskiej, Wałowej, Kościelnej, Studziennej i Sandomierskiej.

W Opatowie swą siedzibą miały: Sąd Pokoju Okręgu III dla Opatowa i Ostrowca oraz Sąd Gminny Okręgu I, należące do II Okręgu Zjazdu Sędziów Pokoju w Sandomierzu, Urząd Powiatowy, Zarząd Akcyzy V okręgu, Urząd Miejski, Urząd Gminny. Znajdował się w nim urząd pocztowy i stację telegraficzną.

Gmina Opatów miała 3100 mieszkańców. Obejmowała następujące miejscowości: Adamów, Balbinów, Brzezcie-Szlacheckie, Czernikowy, Dzierżążnia, Gojców, Jurkowice, Karwów, Kornacice, Lipowa, Marcinkowice, Murowaniec, Nikisiałka-Duża, Nikisiałka-Mała,

²⁶ Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827, t. 2, s. 63.

Okalina, Pobroszyn, Podole, Ptkanów, Rosochy, Wąworków, Wiesiołówka i Zochcinek. Jej powierzchnia wynosiła 12261 mórg, w tym 9044 mórg ziemi dworskiej.

Powiat opatowski pod względem administracyjnym składał się z 2 miast (Opatowa i Ostrowca), 10 osad miejskich, 556 wsi i kolonii dzielących się na 24 gmin: Baćkowice, Bodzechów, Ćmielów, Częstocice, Czyżów, Gęsice, Grzegorzowice, Iwaniska, Julianów, Kunów, Lasocin, Łągów, Malkowice, Modliborzyce, Ożarów, Opatów, Piórków, Rembów, Ruda Kościelna, Sadowie, Słupia Nowa, Waśniów, Wojciechowice. Graniczył na północ z powiatem iłżeckim, na zachodzie z kieleckim, na południu z sandomierskim, od wschodu jego naturalną granicę tworzyła Wisła. Pod względem sądowym powiat opatowski posiadał Sąd Pokoju III Okręgu dla Opatowa i Ostrowca i dzielił się na 6 okręgów sądów gminnych: Opatów, Iwaniska, Łągów, Kunów, Ćmielów i Ożarów.

Początek XX wieku nie przyniósł większych zmian w funkcjonowaniu Opatowa.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości miasto znalazło się w województwie kieleckim. Nadal było siedzibą władz gminnych i powiatowych.

Wg Pierwszego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego przez odrodzone państwo polskie na dzień 30 września 1921 r. miasto Opatów miało 501 budynków mieszkalnych, z czego 2 były niezamieszkałe oraz 8 innych budynków zamieszkałych. Liczyło 8827 mieszkańców, w tym 4098 mężczyzn i 4729 kobiet. 3359 osób zadeklarowało się jako rzymscy katolicy, 1 – jako ewangelik, 2 – jako grekokatolicy, 1 – jako prawosławny, 5462 – jako osoby wyznania mojżeszowego, 2 – jako bezwyznaniowcy. 3785 podało narodowość polską, 5040 – żydowską, jedna osoba oznajmiła, że jest Rosjaninem, jedna, że jest Rusinem²⁷. Z kolei gmina Opatów, obejmująca kolonię Adamów, kolonię Anastazja, kolonię Balbinów, kolonię Brzezcie A, kolonię Brzezcie B, wieś Brzezcie Szlacheckie, kolonię Czerników Jurkowicki, kolonię i wieś Czerników Karski, kolonię i wieś Czerników Opatowski, wieś Dzierążnia, wieś Gojców, kolonię Gojców-Lebiedzin, kolonię Janówek Czernikowski, wieś Jurkowice, wieś Jurkowice Poduchowne, kolonię Kacprówka Czernikowska, wieś Karwów, kolonię Karwów Majorat, kolonię Karwów Prywatny, kolonię Kobylin, kolonię i wieś Kornacice, wieś i folwark Lipowa, wieś Lipowa Poduchowna, wieś i folwark Marcinkowice, kolonię Marcinkowice-Chrusty, kolonię Marcinkowice-Licharowo, kolonię Murowaniec, wieś i kolonię Nikisiałka Duża, wieś, kolonię i folwark Nikisiałka Mała, kolonię Oficjałów, wieś i folwark Okalina, wieś Opatów Poduchowny-Zochcinek, kolonię Orostowo, wieś, folwark i osadę młyńską Pobroszyn, wieś i folwark Podole, kolonię Podrzecze Czernikowskie, folwark Polakówka, kolonię Ptkanów, wieś Rosochy, kolonię Rosochy Nowe, kolonię Różal, kolonię Struga Kołaczewska, wieś i folwark Tudorów, wieś i folwark Wąworków, kolonię Zarzecze Wąworkowskie, folwark Zochcin, wieś Żółczyce, miała 879 budynków mieszkalnych, 2 domy inne zamieszkałe, 6111 mieszkańców, w tym: 2924 mężczyzn, 3187 kobiet, z czego: 6018 osób podało wyznanie rzymskokatolickie, 1 prawosławne, 92 – mojżeszowe, 6096 osób zadeklarowało narodowość polską, 14 – żydowską, jedna określiła się jako Rusin²⁸.

W 1931 r. liczba mieszkańców Opatowa wzrosła do 9512 osób.

Okres wojny i okupacji niemieckiej zapisał się czynnym udziałem mieszkańców Opatowa i całej gminy w ruchu oporu. W powiecie opatowskim działały: ZWZ-AK, BCh i GL-AL oraz słynny oddział partyzancki „Jędrusie”. W Opatowie i okolicy dochodziło do licznych akcji dywersyjnych i sabotażowych, z których największą było uwolnienie w 1943 r. 60 więźniów z miejscowego więzienia przez oddział Jędrusiów.

W 1941 r. na terenie Opatowa zostało utworzone getto. Znalazło się w nim w sumie ok. 10 tys. Żydów, w tym kilkuset z Wiednia. W 1942 r. getto zostało zlikwidowane i ok. 6,5 tysiąca osób wyznania mojżeszowego Niemcy wywieźli do obozu zagłady w Treblince, kilkuset zabili na miejscu, a ok. 800 trafiło do obozu pracy w Ostrowcu Św.

²⁷ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. t. 3: województwo kieleckie, Warszawa 1925, s. 78.

²⁸ Tamże, s. 85-86.

W okresie powojennym Opatów odbudował się ze zniszczeń. Nastąpiła wymiana części zabudowy. W pejzażu miasta pojawiły się bloki mieszkalne i wolnostojące domy piętrowe.

Po II wojnie światowej Opatów pozostał w granicach województwa kieleckiego. Do 1975 r. był siedzibą powiatu. Po zmianach administracyjnych lat 70. XX w. znalazł się w granicach województwa tarnobrzeskiego. Od 1999 r. przynależy do województwa świętokrzyskiego. Ponownie jest siedzibą powiatu opatowskiego.

Bogata i ciekawa historia miasta i okolic pozostawiła po sobie wiele cennych zabytków kultury materialnej. Na pierwszy plan wysuwa się oczywiście opatowska kolegiata pw. św. Marcina. Do cennych zabytków należą: zespół kościelno-klasztorny bernardynów w Opatowie, dom z podcieniami wznoszący się przy opatowskim rynku, gdzie obecnie mieści się siedziba władz miasta i gminy Opatów, wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie, kościół obronny w Ptkanowie, podziemia opatowskie, których wycinek można oglądać za sprawą podziemnej trasy turystycznej.

Tę historię tworzyły przez wieki oprócz Polaków osoby różnych narodowości, wyznań i kultur.

Od średniowiecza mieszkali tu Niemcy. Odnotowany byli Czesi i Morawianie.

W czasach kanclerza Krzysztof Szydłowiecki w Opatowie osiedlili się Żydzi. Prawdopodobnie pojawili się w nim w 1518 r. W 1538 r. zostały odnotowane 4 rodziny żydowskie. W 1545 r. Jan Tarnowski wydał dla Żydów opatowskich przywilej. Na przełomie XVI i XVII w. ukształtował się kahał opatowski. Prawdopodobnie wtedy powstała tutaj murowana synagoga. Obok niej w I połowie XVIII w. odnotowana była także drewniana synagoga i kłojz.

W I połowie XVIII w. mieszkała w Opatowie grupa Szkotów. W XVIII w. pojawili się tu Grecy i Ormianie. Była to na tyle liczna grupa, że ok. 1777 r. w Opatowie została utworzona parafia prawosławna. W 1787 r. dwaj bracia greccy z Opatowa Saul i Michał zakupili za własne środki finansowe od Rogozińskiego stary drewniany zajazd, w którego korytarzu zbudowano alkierz i w nim urządzono kaplicę cerkiewną pw. św. Jerzego. W latach 30. XIX w. po opuszczeniu Opatowa przez Greków i Ormian cerkiew została zlikwidowana, a parafia prawosławna przeniesiona w 1837 r. do Radomia.

Ponownie cerkiew została urządzona w Opatowie w II połowie XIX w. Nosila ona wyznanie św. Mikołaja. Początkowo przynależała do parafii prawosławnej w Sandomierzu. W 1896 r. stała się siedzibą osobnej parafii prawosławnej. Cerkiew była czynna do 1916 r.

W II połowie XVIII w. Opatowie pojawili się Francuzi. W czasach gdy Opatów przynależał do monarchii Habsburgów mieszkała w nim grupa Austriaków. Za okresie zaboru rosyjskiego przebywali tu Rosjanie.

Adamów

Nazwa wsi została ukuta od imienia Adam.

Pod koniec XIX w. istniały folwark i osada Adamów, przynależące do parafii Ptkanów, mające 29 mieszkańców, 2 domy i 286 mórg powierzchni²⁹. Wg Pierwszego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego przez odrodzone państwo polskie na dzień 30 września 1921 r. istniała kolonia Adamów, w której stało 14 budynków mieszkalnych. Zamieszkiwało ją 91 osób, w tym 40 mężczyzn i 51 kobiet; wszyscy zadeklarowali narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie³⁰.

Niemiecki sumaryczny spis ludności z 1943 r. oszacował liczbę mieszkańców miejscowości na 82 osoby³¹. Na dzień 31 stycznia 2021 r. wieś liczyła 134 mieszkańców.

²⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1, s. 9. Zob. także: Nazwy miejscowe Polski, t. 1, Kraków 1996, s. 6.

³⁰ Skorowidz, s. 85.

³¹ Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943, s. 58.

Balbinów

Balbinów leży we wschodniej części gminy. Rozłożony jest wzdłuż drogi krajowej 74. Od wschodu sąsiaduje z sołectwem Gierczyce w gminie Wojciechowice.

Nazwa wsi ma charakter odimienny, pochodzi od imienia Balbina³². W Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego wspomniana jest jako przynależąca do gminy Opatów³³. W 1921 r. miała charakter kolonii, liczącej 21 domów i 146 mieszkańców, w tym 69 mężczyzn i 77 kobiet, narodowości polskiej, wyznania rzymskokatolickiego³⁴.

Wg niemieckiego sumarycznego spisu ludności z 1943 r. wieś zamieszkiwało 142 osoby³⁵.

Na dzień 31 stycznia 2021 r. Balbinów liczył 102 osoby.

Brzezcie

Nazwa wsi związana jest z szatą roślinną – pochodzi od zbiorowiska brzozek, lasu brzozowego.

Miejscowość pojawia się w materiałach źródłowych pod rokiem 1402. U ks. Jana Długosza w Liber beneficiorum jest wzmiankowana w latach 1470-1480 jako Brzeszye³⁶. W XV w. stanowiła ona własność Klemensa, Jana i Wilhelma Brzeskich herbu Oksza. Wieś miała wówczas 13 łanów, karczmy, zagrodników dających dziesięcinę (do 13 grzywien) prebendzie krzeczonowickiej. Z jednego łanu wojskowego dziesięcina trafiała do parafii ptkanowskiej³⁷.

W r. 1578 Andrzej Szczucki płacił tu od 15 osadników, 8 łanów, 5 zagrodników, 4 komorników ubogich, 3 pustek³⁸.

W 1629 r. miejscowość należała do spadkobierców Andrzeja Brzeskiego. Oprócz wsi Brzezcie w ich rękach znajdowały się w tym czasie pobliskie wsie Buszkowice, Pobroszyn i Rosochy oraz część Lipowej, łącznie 23 łany, z których wnosili pobór w wysokości 118 złp 4 groszy³⁹.

W latach 80. XVIII w. wieś była w posiadaniu Rzeczyckiego⁴⁰.

Wg Spisu ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. Brzezcie w parafii Ptkanów zamieszkiwało ogółem 193 osoby: 184 katolików, w tym 78 mężczyzn, 87 kobiet, 8 dzieci powyżej 7 lat i 11 dzieci do 7 lat oraz 9 Żydów, w tym 2 mężczyzn, 3 kobiety oraz 4 dzieci powyżej 7 lat⁴¹.

W 1827 r. we wsi Brzezcie, przynależącej do gminy Opatów i parafii Ptkanów, będącej własnością prywatną, było 28 domów i 196 mieszkańców⁴².

W XIX w. jako dziedzic dóbr Brzezcie, Stobiec i Tudorowiec występuje Feliks Lipiński h. Gozdawa, od 1841 r. żonaty z Józefą Balbiną Targowską (ur. 29.03.1819 r. w Małoszowie – zm. 1883 r. w Rosochach), córką Antoniego i Magdaleny z Dąbrowskich; zmarły 8 września 1855 r., pochowany w Ptkanowie.

³² Nazwy miejscowe Polski, t. 1, s. 62.

³³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VII, s. 548.

³⁴ Skorowidz, s. 85.

³⁵ Amtliches, s. 58.

³⁶ Nazwy miejscowe Polski, t. 1, s. 379.

³⁷ ks. J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 371; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1, s. 244.

³⁸ Tamże.

³⁹ Z. Anusik, Własność ziemską w powiecie sandomierskim w roku 1629, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, t. XI, nr 2, s. 59.

⁴⁰ Regestr diecezjów Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783-1784, red. S. Górzyński, przypisy i wstęp: K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006, s. 307.

⁴¹ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167, 389.

⁴² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I, s. 409; Tabella, t. 1, s. 45.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje, że Brzezie szlacheckie, pod koniec XIX w. miało 29 domów, 380 mieszkańców, 633 mórg dworskich i 255 włościańskich⁴³.

W XIX w. istniał majorat Brzezie. Pierwotnie liczył on 1325 mórg, w tym 326 mórg lasów. Rozpościerał się w powiatach: pińczowskim, piotrkowskim, iłżeckim i opatowskim. Jego pierwszym donatariuszem był hr. Włodzimierz Osten-Sacken, ostatnim zaś hr. Mikołaj Osten-Sacken. Na początku XX w. został on w całości sprzedany przez rodzinę, która w zamian zakupiła 20 października 1903 r. na prawach majoratu dobra – pałac w Bieżuniu, Karniszyn, młyny w Bieżuniu i Karniszynie w powiecie sierpeckich. Pierwszym donatariuszem majoratu Pałac w Bieżuniu i Karniszyn był hr. Mikołaj Osten-Sacken⁴⁴.

W 1905 r. na terenie folwarku Brzezie został odkryty skarb srebrny z XI w. W glinianym naczyniu znajdowało się ponad 400 monet i kilka ozdób. Skarb ten od Adama Lipińskiego, ówczesnego właściciela majątku, zakupił spokrewniony z nim ks. Karol Targowski – rektor kościoła Wniebowzięcia NMP w Opatowie, osoba o zainteresowaniach historycznych i archeologicznych. W latach 30. XX w. ks. Targowski zaczął chorować psychicznie. Odbiło się to na jego zachowaniu, m.in. zniszczył bądź rozdał znalezione w trakcie swoich poszukiwań zabytki archeologiczne. Kazał przetopić większość monet ze skarbu z Brzezia, a z uzyskanego srebra wykonał szkatułkę w formie książki.

Wg Pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. istniały kolonie Brzezie A i Brzezie B oraz wieś Brzezie Szlacheckie. Kolonia Brzezie A miała 32 budynki mieszkalne, w tym 2 niezamieszkałe i 214 mieszkańców (108 mężczyzn i 106 kobiet). Kolonia Brzezie B liczyła 28 domów i 166 mieszkańców (74 mężczyzn i 92 kobiety). Wieś Brzezie Szlacheckie posiadała 29 domów, w których mieszkało 186 osób, w tym 86 mężczyzn i 100 kobiet. Wszyscy mieszkańcy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego⁴⁵.

Wg niemieckiego sumarycznego spisu ludności w 1943 r. miejscowość liczyła 547 mieszkańców⁴⁶.

W latach 1954-1958 wieś była siedzibą władz gromady Brzezie. Po zniesieniu gromady z dniem 1 stycznia 1959 r. została ona włączona do gromady Oficjałów, której siedziba została przeniesiona do Opatowa. Gromada Oficjałów 31 grudnia 1961 r. została zniesiona przez przemianowanie jej na gromadę Opatów, która przetrwała do końca 1972 r. Od 1 stycznia 1973 r. Brzezie przynależy do gminy Opatów⁴⁷.

Na dzień 31 stycznia 2021 r. wieś zamieszkiwało 269 osób.

W Brzeziu zachowały się pozostałości założenia dworskiego, w postaci resztek parku i budynków folwarcznych.

W 2014 r. na terenie dawnego folwarku odkryto połowę ołowianej pieczęci antypapieża Jana XXIII (1410-1415), a także fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, monety (denary jagiellońskie z pocz. XV w. i szelągi z XVII w.) i drobne przedmioty metalowe; trafiły do zbiorów Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu⁴⁸.

W 2017 r. w Brzeziu został odkryty skarb monet z II połowy XVII w. i I połowy XVIII w. Był on ukryty wewnątrz kafla piecowego. W skład skarbu wchodziło 798 szelągów w większości z czasów Jana Kazimierza zarówno koronnych, jak i litewskich, a także monety srebrne Jana Kazimierza, Jana III Sobieskiego oraz Fryderyka Wilhelma.

⁴³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1, s. 244.

⁴⁴ B. Bornstein, Majoraty (donacje) w b. Królestwie Polskim, Warszawa 1922, s. 9, 15, 21, 26, 28.

⁴⁵ Skorowidz, s. 85.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Uchwała Nr 21/58 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach z dnia 18 października 1958 r. o zniesieniu i utworzeniu niektórych gromad w województwie kieleckim (Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach z dnia 31 grudnia 1958 r., nr 12, poz. 130); Uchwała Nr 24/61 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach z dnia 15 września 1961 r. o zmianie granic i nazw niektórych gromadzkich rad narodowych (w brzmieniu uchwały Nr 30/61 z dnia 22 listopada 1961 r.) (Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach z dnia 30 listopada 1961 r., Nr 14, Poz. 130).

⁴⁸ Szerzej: M. Florek, T. Gierdział, D. Wróbel, Bulla antypapieża Jana XXIII odkryta w Brzeziu koło Opatowa, „Roczniki Humanistyczne” 2015, t. 63, zes. 2, s. 25-46.

Czerników Karski i Czerników Opatowski

Obie wsie posiadają wspólny rodowód i po części wspólną historię. Najstarsza znana nam wzmianka dotycząca Czernikowa, zapisanego jako Cynrichou, pochodzi w 1212 r. z Kodeksu dyplomatycznego Małopolski. W późniejszych dokumentach występują różne formy zapisu miejscowości: Czirnickow (1282), Czernikow (1308), Czirnikow (1411), Czyrnykow (1470-1480, 1529), Czernikow (1787)⁴⁹. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje, że wieś wymieniona jest w dokumencie z 1328 r. wśród włości biskupów lubuskich. Jej część miała być w XIV w. nabyta przez benedyktynów łysogórskich i ta przynależała do parafii Opatów. Druga część wsi była szlachecka i stanowiła część parafii Strzyżowice. W 1578 r. w części szlacheckiej Sobikurski i Jagniński płacili pobór od 14 osób; było tam 5 łanów, 3 zagrodników, komornik i 14 ubogich⁵⁰.

W 1629 r., wg rejestru poborowego powiatu sandomierskiego, część wsi należała do Andrzeja Chocimowskiego⁵¹.

Pod koniec XVIII w. miejscowość składała się z części będących w posiadaniu: Lipowskiego i Bukowskiego⁵².

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Czerników liczył 81 mieszkańców: 74 katolików, w tym 26 mężczyzn, 25 kobiet, 2 dzieci powyżej 7 lat i 21 dzieci do 7 roku życia oraz 7 Żydów, w tym 2 mężczyzn, 1 kobietę oraz 4 dzieci (1 dziecko powyżej 7 lat, 3 poniżej 7 lat)⁵³.

W I połowie XIX w. jako dziedzice Czernikowa występują Zagórscy. Walenty Zagórski herbu Ostoya – dziedzic Czernikowa wraz z Franciszkiem Zagórskim, synowie Wojciecha i Zofii Sulikowskiej, wylegitymowali się ze szlachectwa w Królestwie Polskim (legitymacja z 1843 r.)⁵⁴. Do dziś w Czernikowie stoi krzyż na wysokiej kolumnie ufundowany przez Zagórskich – dziedziców Czernikowa i Stobca w 1865 r.

Na początku XIX w. Czerników rozdzielony był na dwie części, obie stanowiły własność prywatną. Jedna przynależała do parafii Strzyżowice, druga Opatów. W 1827 r. Czerników położony w parafii Strzyżowice liczył 18 domów i 100 mieszkańców, zaś ten znajdujący się w granicach parafii Opatów – 9 domów i 48 mieszkańców.

W II połowie XIX w. istniały dwie miejscowości Czerników Karskiego oraz Czerników Opatowski. W latach 80. XIX w. w Czernikowie Karskiego było 15 domów i 82 mieszkańców. Miejscowość przynależała do parafii Strzyżowice. Czerników Opatowski wchodził w skład parafii Opatów.

W 1873 r. z dóbr Opatów został wydzielony folwark Czerników. Przez jego terytorium przechodziła bita droga. Liczył on 420 mórg, w tym 374 morgi gruntów ornych i ogrodów, 17 mórg łąk, 10 mórg pastwisk, 1 morgę pod wodami, 2 morgi zarośli, 17 mórg nieużytków i pod placami. Na jego terenie stało 8 budowli drewnianych. Posiadał pokłady torfu, gliny na cegłę, kamień murowany⁵⁵.

Spis powszechny z 1921 r. wymienia: kolonię Czerników Jurkowicki, wieś i kolonię Czerników Karski, wieś i kolonię Czerników Opatowski. Kolonia Czerników Jurkowicki miała 9 domów i 56 mieszkańców (25 mężczyzn i 31 kobiet), wieś Czerników Karski – 11 domów i 71 mieszkańców (32 mężczyzn i 39 kobiet), kolonia Czerników Karski – 15 domów i 105 mieszkańców (53 mężczyzn i 52 kobiety), wieś Czerników Opatowski – 16 domów i 106 mieszkańców (49 mężczyzn i 57 kobiet), kolonia Czerników Opatowski – 5 domów i 34 mieszkańców (19 mężczyzn i 15 kobiet). Wszyscy mieszkańcy wymienionych miejscowości

⁴⁹ Nazwy miejscowe Polski, t. 2, Kraków 1997, s. 222.

⁵⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1, s. 372.

⁵¹ Z. Anusik, Własność, s. 64.

⁵² Rejestr diecezjów, s. 306.

⁵³ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167, 388.

⁵⁴ https://ostoya.org/wiki/index.php?title=Historia_rodziny_Zagórskich [pogląd: 30.06.2024 r.].

⁵⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I, s. 830.

podali narodowość polską. 4 mieszkańców kolonii Czerników Karski zadeklarowało wyznanie chrześcijańskie inne niż rzymskokatolickie. Pozostali byli rzymskimi katolikami⁵⁶.

Pod koniec 1932 r. Czerników Karski liczył 150 mieszkańców⁵⁷.

W 1943 r. – wg niemieckiego sumarycznego spisu ludności – Czerników Karski zamieszkiwało 234 osoby, zaś Czerników Opatowski – 269 osób⁵⁸.

Pod koniec stycznia 2021 r. Czerników Karski liczył 91 osób, a Czerników Opatowski – 174 osoby.

Gojców

Nazwa wsi została utworzona od nazwy osobowej Gojec, Gojmir, Gojcewic(z), Goycowic(z).

Miejscowość pojawia się w materiałach źródłowych pod nazwami: Goiczow (1206), de Goycheu (1212), Goyczow (1315, 1470-1480, 1529, 1564-65, 1578), Goycow (1787), Gojców (1789), Goyców (1827). Od XIX w. funkcjonuje pod nazwą Gojców⁵⁹.

Wg dokumentu z 1206 r. wieś stanowiła własność klasztoru sulejowskiego. W 1308 r. toczył się o nią proces, który wygrał klasztor. W 1578 r. Radziwiłł płacił pobór od 12 osadników, 6 łanów kmiecych, 1 komornika i 2 ubogich.

Na początku XVII w. (1629 r.) wsie Gojców i Okalina (łącznie 13,5 łana) należały do mansjonarzy przy kolegiacie sandomierskiej, którzy płacili od nich 57 złp 6 gr. podatku⁶⁰.

Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z 1827 r. podaje, że Gojców był wsią duchowną, gdzie było 12 domów i 74 mieszkańców⁶¹.

W latach 80. XIX w. istniały wieś i folwark Gojców przynależące do gminy Opatów i parafii Włostów. Miejscowość liczyła wówczas 17 domów i 156 mieszkańców. Miała 336 mórg ziemi dworskiej i 352 mórg ziemi włościańskiej⁶².

Spis powszechny z 1921 r. wymienia wieś Gojców i kolonię Gojców-Lebiedzin. Wieś Gojców miała 20 domów i 142 mieszkańców narodowości polskiej, wyznania rzymskokatolickiego, w tym 75 mężczyzn i 67 kobiet. Kolonia Gojców-Lebiedzin liczyła 17 budynków mieszkalnych, 1 inny budynek zamieszkały i miała 127 mieszkańców, w tym 55 mężczyzn i 72 kobiety, wszyscy byli narodowości polskiej, wyznania rzymskokatolickiego⁶³.

W 1943 r. wieś zamieszkiwało 395 osób⁶⁴. Pod koniec stycznia 2021 r. Gojców liczył 207 mieszkańców.

Jagnin

Nazwa wsi została ukuta od imienia Jagna.

Miejscowość pojawia się w dokumentach pod nazwami: Iagnin (1440), Jagnyn (1440), Jagnyn, Jagnin (1470-1480), Jagnyn (1508, 1564-65), Jagnin (1578), Jaglin (1787). Od XIX w. wieś występuje jako Jagnin⁶⁵.

W XV w. wieś była własnością Mikołaja Żyrnickiego vel Żyrnickiego herbu Róża (Nicolaus Żyrniczsky de armis Rosarum)⁶⁶. W latach 1508-1578 stanowiła ona dziedzictwo Ja-

⁵⁶ Skorowidz, s. 85.

⁵⁷ Archiwum Diecezji Sandomierskiej (dalej: ADS), Akta parafii Strzyżowice (1845-1983), nlb.

⁵⁸ Amtliches, s. 58.

⁵⁹ Nazwy miejscowe Polski, t. 3, Kraków 1999, s. 211.

⁶⁰ Z. Anusik, Własność, s. 42.

⁶¹ Tabella, t. 1, s. 141.

⁶² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. II, s. 650.

⁶³ Skorowidz, s. 85.

⁶⁴ Amtliches, s. 58.

⁶⁵ Nazwy miejscowe Polski, t. IV, Kraków 2001, s. 29.

⁶⁶ Ks. J. Długosz, Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis, t. 1, Kraków 1863, s. 394.

gnińskich herbu Tarnawa vel Jagmieńskich, Jagmińskich, którzy wzięli od niej swoje nazwisko (pisali się z Jagnina).

W 1629 r. należała do Piotra Żórawskiego, który od niej i części wsi Ublin, liczących łącznie 2,75 łana, płacił podatek w wysokości 14 złp 6 groszy⁶⁷.

Wg *Tabelli miast, wsi, osad Królestwa Polskiego* miejscowość, będąca wsią prywatną, liczyła 17 domów i 106 mieszkańców⁶⁸. W latach 80. XIX w. istniały wieś i folwark Jagnin przynależące do gminy Modliborzyce i parafii Strzyżowice. Wg danych podanych przez Słownik geograficzny Królestwa Polskiego Jagnin liczył 19 osad, 18 domów i 178 mieszkańców, miał 250 mórg ziemi dworskiej i 98 mórg włościańskiej⁶⁹.

Spis powszechny z 1921 r. wyszczególnił wieś i folwark Jagnin leżące w gminie Modliborzyce. Wieś Jagnin miała 17 domów i 114 mieszkańców (59 mężczyzn i 55 kobiet), zaś folwark Jagnin – 2 domy i 26 mieszkańców (10 mężczyzn i 16 kobiet). Wszyscy zadeklarowali narodowość polską i wiarę rzymskokatolicką⁷⁰.

Spis ziemian RP z 1930 r. podał, że majątek Jagnin należał do spadkobierców P. Adamskiej i liczył 158 ha⁷¹. Przed powojenną parcelacją należał do rodziny Górskich.

W grudniu 1932 r. Jagnin liczył 152 mieszkańców⁷². W 1943 r. wieś, przynależącą do gminy Modliborzyce, zamieszkiwało 186 osób⁷³. Na dzień 31 stycznia 2021 r. żyło w nim 124 mieszkańców.

Jałowęsy

Nazwa wsi mogła zostać utworzona od nazwy osobowej Jałowas albo Białowas, ewentualnie od słowa „jałowý”, „marný”, „nieurodzajny”.

Miejscowość istniała już w średniowieczu. Jej nazwa na przestrzeni wieków była zapisywana jako: Jalovans (1282), de Ialowansz (1381), Yalowassy, Jalowansi (1470-1480), Jałowansy (1500), Jałowassy (1529), Ialowazy (1564-1565), (1578), Jałowęty (1787), od XIX w. – Jałowęsy⁷⁴.

W XIV w. wieś wchodziła w skład włości biskupów lubuskich. W XV w. – wg ks. Jana Długosza – miała 21 łanów, w tym 2 sołtysie. Stała w niej karczma. Dziesięcina w wysokości do 20 grzywien trafiała do biskupa. Rejestr poborowy powiatu sandomierskiego z 1629 r. jako właściciela wsi wymienia księcia Władysława Dominika Zasławskiego⁷⁵.

Pod koniec XVIII w. wieś stanowiła własność księżnej Lubomirskiej⁷⁶.

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Jałowęsy zamieszkiwało 271 osób: 261 katolików, w tym 89 mężczyzn, 89 kobiet, 25 dzieci od 7 roku życia i 58 dzieci do 7 lat oraz 7 Żydów, w tym 2 mężczyzn, 2 kobiety oraz 3 dzieci poniżej 7 lat; 3 mieszkańców wsi miało powyżej 80 lat⁷⁷.

W 1827 r. – według *Tabelli miast, wsi, osad Królestwa Polskiego* – wieś liczyła 36 domów i 239 mieszkańców⁷⁸.

W 1864 r. od Stanisława Karskiego majątek Jałowęsy zakupił Antoni Jasieński. W 1873 r. dobra jałowęskie, na które składały się folwark Jałowęsy i folwark Karsy, zostały

⁶⁷ Z. Anusik, *Własność*, s. 69.

⁶⁸ *Tabella*, t. 1, s. 166.

⁶⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III, s. 369.

⁷⁰ Skorowidz, s. 85.

⁷¹ Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930, województwo kieleckie i krakowski, opr. T. Epsztein, S. Górczyński, Warszawa 1990, s. 3.

⁷² ADS, Akta parafii Strzyżowice (1845-1983), nlb.

⁷³ *Amtliches*, s. 58.

⁷⁴ *Nazwy miejscowe Polski*, t. IV, s. 45.

⁷⁵ Z. Anusik, *Własność*, s. 47.

⁷⁶ *Regestr diecezjów*, s. 306.

⁷⁷ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167, 388.

⁷⁸ *Tabella*, t. 1, s. 167.

wydzielone z dóbr Opatów. W 1874 r. Jasiński odsprzedał posiadłość zięciowi Romanowi Blaskiemu. Ten, w 1875 r. sprzedał ją Stanisławowi Konarskiemu. W 1878 r. od niego dobra nabył Jakub Nowakowski. W 1880 r. stały się one własnością Ludwika Kazimierzy z Nowakowskich Rytel⁷⁹.

Pod koniec XIX w. była wieś i folwark Jałowęsy przynależące do gminy Sadowie i parafii Opatów. Wieś miała 48 domów, 264 mieszkańców, 800 mórg ziemi dworskiej i 549 mórg ziemi włościańskiej. Folwark Jałowęsy liczył 286 mórg, w tym 268 mórg gruntów ornych i ogrodów, 12 mórg łąk, 6 mórg nieużytków i pod placami. Miał 6 budynków murowanych i 7 drewnianych⁸⁰.

W 1908 r. posiadłość Jałowęsy zakupił od matki Mieczysław Rytel. W związku z długami majątek został w 1935 r. wystawiony na przymusową licytację. Nabył go Bank Gospodarstwa Krajowego. W 1936 r. część posiadłości została rozparcelowana i sprzedana⁸¹.

Wg Spisu z 1921 r. wieś Jałowęsy miała 58 domów i 324 mieszkańców (150 mężczyzn i 174 kobiety), zaś folwark Jałowęsy – 8 domów i 203 mieszkańców, w tym 102 mężczyzn i 101 kobiet. Wszyscy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego. Wieś i folwark przynależały do gminy Sadowie⁸².

W 1943 r. Jałowęsy zamieszkiwało 576 osób⁸³. Pod koniec stycznia 2021 r. wieś miała 362 mieszkańców.

We wsi znajduje się założenie dworsko-parkowe, Miejsce pamięci narodowej związane z okresem II wojny światowej oraz kilka przydrożnych krzyży.

Jurkowice

Nazwa wsi została utworzona zapewne od imienia Jurek, Jerzy.

Miejscowość ma średniowieczną metrykę. Wraz z Opatowem i innymi dobrami została nadana przez Henryka Brodatego jako opiekuna Bolesława Wstydliwego biskupom lubuskim. W materiałach źródłowych miejscowość występuje jako: Iurevici (1136), Jurkouicz (1282), Jurkowycze (1470-1480, 1508), Jurkowicze (1529), Iurkowice (1564-65), Jurkowicze (1578), Jurkowice (1787, od XIX w.)⁸⁴.

W 1629 r. wieś znajdowała się w rękach Teofili z Tarłów, wdowy po ks. Januszu Ostrogskim⁸⁵.

W latach 80. XVIII w. była we władaniu: Lipowskiego i dziekana kolegiaty opatowskiej⁸⁶.

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Jurkowice zamieszkiwało 91 osób: 87 katolików, w tym 27 mężczyzn, 24 kobiety, 13 dzieci powyżej 7 lat i 23 dzieci do 7 lat oraz 4 Żydów, w tym 2 mężczyzn, 1 kobietę oraz 1 dziecko poniżej 7 lat; 1 mieszkaniec wsi liczył powyżej 80 lat⁸⁷.

W 1827 r. Jurkowice miały 9 domów i 76 mieszkańców. U schyłku XIX w. wieś włościańska liczyła 21 domów i 226 mieszkańców. Rozpościerała się na obszarze 495 mórg⁸⁸.

Spis powszechny z 1921 r. wymienia wieś Jurkowice Poduchowne i wieś Jurkowice. W Jurkowicach było 25 domów i 163 mieszkańców, w tym 77 mężczyzn i 86 kobiet, zaś

⁷⁹ Z. Doliwa-Klepacki, Dwory i dworski oraz ich właściciele w województwie świętokrzyskim, t. 1, Ostrowiec Świętokrzyski 2013, s. 258.

⁸⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III, s. 387.

⁸¹ Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 258.

⁸² Skorowidz, s. 85.

⁸³ Amtliches, s. 59.

⁸⁴ Nazwy miejscowe Polski, t. IV, s. 228.

⁸⁵ Z. Anusik, Własność, s. 45.

⁸⁶ Regestr diecezjów, s. 306.

⁸⁷ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167, 389.

⁸⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III, s. 634.

w Jurkowicach Poduchownych 4 domy i 23 mieszkańców, w tym 14 mężczyzn i 9 kobiet. Wszyscy mieli narodowość polską i wyznawali wiarę rzymskokatolicką⁸⁹.

W 1943 r. wieś zamieszkiwało 279 osób⁹⁰. Na dzień 31 stycznia 2021 r. liczba mieszkańców Jurkowic wynosiła 145 osób.

Karwów

Wieś leży nad rzeką Opatówką al. Łukawką, około 4 km na południowy-wschód od Opatowa.

Pierwsza znana wzmianka o Karwowie pochodzi z 1277 r., gdy została ona odnotowana w Kodeksie dyplomatycznym Małopolski. Na przestrzeni wieków miejscowość była zapisywana jako Karwow (1277), Karuoue, Karnone (1282), Karuow (1371), Carwov (1416), Karwov (1440, 1470-1480), Karwor (1564-65), Karwov (1578, 1787), od XIX w. – Karwów⁹¹.

W XV w. część wsi przynależała do parafii Włostów, a część do parafii Malice.

W 1629 r. jej część znajdowała się w posiadaniu klasztoru cystersów w Koprzywnicy⁹².

W 1827 r. Karwów, będący wsią prywatną, miał 12 domów i 97 mieszkańców. W późniejszych latach został podzielony i składał się z dwóch części, rządowej i prywatnej. Miejscowość przynależała do gminy Opatów i parafii Włostów⁹³.

W latach 80. XIX w. w części rządowej, którą stanowił majorat generała Anienkowa (Annienkowa), było 12 domów, 97 mieszkańców, 156 mórg włościańskich i 80 mórg dworskich. Majątek ten wraz z posiadłościami Godów, Gębice i Nikisiałka Duża wchodził w skład majoratu Godów, który obejmował grunty położone w powiatach iłżeckim i opatowskim. Jego pierwszym donatariuszem był Michał Anienkow. Początkowo majorat liczył 1105 mórg, w tym 283 morgi lasu. Po 1910 r. został on sprzedany włościanom⁹⁴.

Karwów prywatny u schyłku XIX w. miał 12 domów, 91 mieszkańców, 300 mórg ziemi dworskiej i 59 mórg włościańskiej. Wg Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego dobra Karwów, składające się z folwarku Karwów, Pobroszyn, przyległości Kamień oraz wsi Kamień i Pobroszyn, liczyły 536 mórg. Folwark Karwów miał 313 mórg gruntu, w tym: 193 morgi gruntów ornych i ogrodów, 10 mórg pastwisk, 12 mórg pastwisk, 82 morgi lasu, 16 mórg nieużytków i placów, 4 budynki murowane i 6 drewnianych. Folwark Pobroszyn miał 223 morgi, w tym 191 mórg gruntów ornych i ogrodów, 5 mórg łąk, 19 mórg pastwisk, 8 mórg nieużytków i placów, 2 budynki murowane i 6 drewnianych, pokłady wapienia oraz dwa młyny wodne i piec do wypalania wapna. Wieś Karwów miała 9 osad, z gruntem mórg – 60. Wieś Pobroszyn miała zaś 5 osad, z gruntem mórg – 31⁹⁵.

Spis powszechny z 1921 r. wymienia wieś Karwów, kolonię Karwów Majorat i kolonię Karwów Prywatny. Wieś Karwów miała 24 domy i 137 mieszkańców, w tym 60 mężczyzn i 77 kobiet. Kolonia Karwów Majorat liczyła 9 domów i 61 mieszkańców (33 mężczyzn i 28 kobiet), zaś kolonia Karwów Prywatny – 21 domów i 119 mieszkańców (60 mężczyzn i 59 kobiet). Wszyscy zadeklarowali narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie⁹⁶.

W 1943 r. wieś Karwów zamieszkiwało 618 osób⁹⁷. Pod koniec stycznia 2021 r. miejscowość liczyła 126 osób.

Karwów słynie jako domniemane miejsce urodzenia bł. Mistrza Wincentego Kadłubka. Znajduje się w nim źródło Błogosławionego Wincentego uznawane za cudowne. Wg miejscowych wierzeń wytryskająca z niego woda, używana z wiarą, leczy oczy i inne dolegliwości.

⁸⁹ Skorowidz, s. 85.

⁹⁰ Amtliches, s. 58.

⁹¹ Nazwy miejscowe Polski, t. IV, s. 367.

⁹² Z. Anusik, Własność, s. 37.

⁹³ Tabella, s. 199.

⁹⁴ B. Bornstein, dz. cyt., s. 10.

⁹⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III, s. 891.

⁹⁶ Skorowidz, s. 85.

⁹⁷ Amtliches, s. 58.

ści. W jego pobliżu stoi kapliczka wzniesiona w 1995 r. dla uczczenia jubileuszu 800-lecia objęcia przez Kadłubka prepozytury w Sandomierzu.

Kobylany

Na przestrzeni wieków w materiałach źródłowych miejscowość występowała jako: de Cobilani (1404), Cobilany Maior (1470-1480), Kobylany, Magna Kobylany (1508), in Coby-lani Maiori (1529), Kobylany Maior (1564-65), Kobylany maior (1578), a od schyłku XVIII w. jako Kobylany. W XV i XVI w. nazwa wsi była zapisywana z łacińskimi członami Magna, Maior, czyli Wielkie, Większe.

Wg ks. Jana Długosza w XV w. stanowiła ona własność Stanisława i Piotra h. Bibersztein'ów⁹⁸.

W 1629 r. część wsi należała do Jana Bidzińskiego, który w tym czasie był także w powiecie sandomierskim właścicielem miasta Gliniany i wsi Stróża, o powierzchni 6,25 łana. Z tych włości płacił 45 złp. 2 gr. podatku⁹⁹.

W 1827 r. było tu 43 domy i 335 mieszkańców.

W I połowie XIX w. dziedzicem Kobylan był Władysław Rudnicki zmarły w 1859 r. Testamentem przekazał swój majątek Kobylany z folwarkiem w Romanowie oraz lasem za Iwaniskami siostrze miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, z tym że z zapisu tego miał się utrzymywać przytułek dla starców w Kurozwękach, który założyła w 1844 r. siostra darczyńcy, Anastazja z Rudnickich Sołtykowa. Cała posiadłość obejmowała niespełna 2 tys. mórg. W 1930 r., po uregulowaniu wszystkich serwitutów obciążających majątek ten na rzecz okolicznych włości, obliczeniu i pomiarze dokonany przez geometrę Piotra Badowskiego, jego powierzchnia wynosiła 530 ha. Po objęciu posiadłości, ok. 1860 r. siostry urządziły w swym domu mieszkalnym kaplicę, z której oprócz nich korzystała także służba dworska, a z czasem za ich zgodą również mieszkańcy okolicznych wiosek, zwłaszcza Kobylan. W latach 30. XX w. kaplica została rozbudowana.

Pod koniec XIX w. istniały wieś i folwark Kobylany przynależące do gminy Modliborzycy i parafii Strzyżowice, posiadające 67 domów, 562 mieszkańców, 741 mórg ziemi folwarcznej i 763 mórg włościńskiej. Były tam kaplica i szpital Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo¹⁰⁰. Kobylany z folwarkiem Romanów i wsią Wymysłów należały do szpitala św. Leona w Kurozwękach¹⁰¹.

Spis z 1921 r. wyszczególnia wieś i folwark Kobylany. Wieś liczyła 90 domów i 506 mieszkańców, w tym 244 mężczyzn i 262 kobiety, 492 osoby były narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego, a 14 zadeklarowało narodowość żydowską i wyznanie mojżeszowe. Na terenie folwarku Kobylany było 6 domów zamieszkałych przez 124 osoby (52 mężczyzn i 72 kobiety) narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego¹⁰².

W grudniu 1932 r. Kobylany zamieszkiwało 702 osoby¹⁰³. We wsi siostry miłosierdzia prowadziły ambulanś, „w którym rocznie przyjmowały chorych przychodnich z górą 4 tysiące”¹⁰⁴.

W 1943 r. wieś liczyła 603 mieszkańców¹⁰⁵. Ostatnimi właścicielami majątku ziemskiego Kobylany, który został rozparcelowany na mocy reformy rolnej z 1944 r., byli Górscy.

Na dzień 31 stycznia 2021 r. liczba mieszkańców Kobylan wynosiła 528 osób.

⁹⁸ Nazwy miejscowe Polski, t. V, Kraków 2003, s. 15.

⁹⁹ Z. Anusik, Własność, s. 64.

¹⁰⁰ A. Puszka, Działalność Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia Wincentego à Paulo na ziemiach polskich w XIX wieku, w: www.bibliotekanauki.pl, s. 223.

¹⁰¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV, s. 211.

¹⁰² Skorowidz, s. 85.

¹⁰³ ADS, Akta parafii Strzyżowice (1845-1983), nlb.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Amtliches, s. 58.

We wsi zachowały się pozostałości parku dworskiego. Jest tu kaplica dojazdowa pw. Niepokalanego Serca Maryi oraz dom zakonny Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo.

Kobylanki

Nazwa wsi została ukuta od nazwy sąsiedniej miejscowości – Kobylany. Początkowo była zapisywana z łacińskim członem Minor – Mniejszy. U ks. Jana Długosza w Liber beneficiorum występuje jako Cobilany Minor, potem pojawia się na kartach dokumentów źródłowych jako Minor Kobylany (1508), in Cobylani Minori (1529), Kobiliany minor (1578), a od końca XVIII w. jako Kobylanki¹⁰⁶.

Wg Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z 1827 r. we wsi stało 9 domów, w których mieszkało 83 osoby. Pod koniec XIX w. w Kobylankach, przynależących do gminy Modliborzyce i parafii Strzyżowice, było 15 domów, 177 mieszkańców, 288 mórg ziemi dworskiej i 94 morgi ziemi włościańskiej¹⁰⁷.

Spis z 1921 r. wymienia wieś i kolonię Kobylanki. Wieś liczyła 11 domów i 81 mieszkańców (46 mężczyzn i 35 kobiet), wszyscy podali narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie. Kolonia miała 20 domów i 97 mieszkańców, w tym 53 mężczyzn i 44 kobiety, z których wszyscy zadeklarowali narodowość polską. 91 osób podało wyznanie rzymskokatolickie, a 6 – mojżeszowe¹⁰⁸.

W grudniu 1932 r. Kobylanki miały 162 mieszkańców¹⁰⁹.

W 1943 r. – wg niemieckiego sumarycznego spisu ludności – wieś zamieszkiwało 165 osób¹¹⁰. Pod koniec stycznia 2021 r. miejscowość liczyła 105 osób.

Kochów

Przypuszcza się, że nazwa wsi wywodzi się od nazwy osobowej – Koch. Najstarsza znana nam wzmianka o miejscowości, występującej jako Cochonow, pochodzi z 1191 r. Dowiadujemy się z niej, że oddaje ona dziesięcinę kolegiacie sandomierskiej¹¹¹. W kolejnych wiekach wieś pojawia się w dokumentach pod nazwą Kochow (1450, 1470-1480, 1564-1565, 1578, 1787), a od XIX w. jako Kochów¹¹².

Wg Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z 1827 r. wieś (prywatna), leżąca w obrębie parafii Strzyżowice, liczyła 71 mieszkańców i miała 11 domów¹¹³.

Spis z 1921 r. wyszczególnia kolonię Kochów w gminie Modliborzyce liczącą 38 domów i 226 mieszkańców, w tym 116 mężczyzn i 100 kobiet, narodowości polskiej, wyznania rzymskokatolickiego¹¹⁴.

Pod koniec 1932 r. wieś miała 231 osób¹¹⁵. W 1943 r. Kochów liczył 239 mieszkańców¹¹⁶. Pod koniec stycznia 2021 r. w miejscowości żyło 124 osoby.

¹⁰⁶ Nazwy miejscowe Polski, t. V, s. 14.

¹⁰⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV, s. 211.

¹⁰⁸ Skorowidz, s. 85.

¹⁰⁹ ADS, Akta parafii Strzyżowice (1845-1983), nlb.

¹¹⁰ Amtliches, s. 58.

¹¹¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2, s. 97.

¹¹² Nazwy miejscowe Polski, t. V, s. 31.

¹¹³ Tabella, s. 217.

¹¹⁴ Skorowidz, s. 85.

¹¹⁵ ADS, Akta parafii Strzyżowice (1845-1983), nlb.

¹¹⁶ Amtliches, s. 58.

Kornacice

Nazwa miejscowości ma charakter odimienny; została utworzona od imienia Kunrat, Konrad. Na kartach źródeł występuje ona pod nazwami: Kunraczicze (1410), Cunraczicze (1529), Kurnaczicze (1564-65, 1578), Kornecice (1787), od XIX w. – Kornacice.

W 1629 r. wieś znajdowała się w rękach Stanisława Ożarowskiego¹¹⁷.

W latach 80. XVIII w. – wg Regestru diecezjów Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie – wieś stanowiła własność braci Jawornickich¹¹⁸.

W 1827 r. liczyła 17 domów i 130 mieszkańców, zaś pod koniec XIX w. – 19 domów i 136 mieszkańców¹¹⁹. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wyszczególnia wieś i folwark Kornacice przynależące do gminy Opatów i parafii Ptkanów. Folwark miał 582 morgi, w tym: 528 mórg gruntów ornych i ogrodów, 12 mórg łąk, 8 mórg pastwisk, 31 mórg nieużytków i placów. Stało w nim 10 budynków: 1 murowany i 9 z drewna oraz wiatrak. Wieś Kornacice liczyła 17 osad, z gruntem – 132 morgi¹²⁰.

Spis powszechny z 1921 r. wyszczególnia wieś i kolonię Kornacice. Wieś Kornacice miała 21 domów i 141 mieszkańców, w tym 73 mężczyzn i 68 kobiet, zaś kolonia Kornacice – 12 domów i 78 mieszkańców; wszyscy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego¹²¹. W 1943 r. Kornacice liczyły 273 osoby¹²². Na dzień 31 stycznia 2021 r. zamieszkiwało je 170 osób.

Lipowa

Nazwa wsi związana jest z szatą roślinną; pochodzi od lipy. W XV-XVI w. była ona zapisywana jako Lypowa (1470-1480, 1564-65, 1578) lub Lyppowa (1508). Od schyłku XVIII w. występuje jako Lipowa¹²³.

W XV w. Lipowa stanowiła własność Domarada h. Grzymała.

W 1629 r. część wsi należała do spadkobierców Andrzeja Brzeskiego¹²⁴.

Pod koniec XVIII w. składała się z części będących w posiadaniu: Rudzkiego i plebana ptkanowskiego¹²⁵.

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Lipową w parafii Ptkanów zamieszkiwało ogółem 36 osób: 33 katolików, w tym 15 mężczyzn, 13 kobiet, 2 dzieci od 7 roku życia i 3 dzieci do 7 lat oraz 3 Żydów, w tym 1 mężczyzna, 1 kobieta oraz 1 dziecko powyżej 7 lat; 1 mieszkaniec miał powyżej 80 lat¹²⁶.

Wg Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z 1827 r. Lipowa (prywatna) miała 10 domów i 68 mieszkańców¹²⁷.

W 1846 r. ks. Kazimierz Stokowski, dziekan kapituły sandomierskiej, proboszcz parafii Sobótka, dziedzic dóbr Lipowa, zapisał dobra swe dziedziczne, z zastrzeżeniem dla siebie użytkowania z nich dożywotniego, na wieczny fundusz utrzymania, żywienia i ratowania wysłużonych, zstarzałych emerytek ze Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia przy szpitalu Świętego Ducha w Sandomierzu. Wkrótce siostry objęły majątek. Ks. Stokowski zmarł w październiku 1847 r. Z czasem siostry z Sandomierza otrzymaną posiadłość formalnie przepisały na rzecz całej prowincji warszawskiej.

¹¹⁷ Z. Anusik, Własność, s. 63.

¹¹⁸ Regestr diecezjów, s. 307.

¹¹⁹ Nazwy miejscowe Polski, t. V, s. 141-142.

¹²⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV, s. 404.

¹²¹ Skorowidz, s. 85.

¹²² Amtliches, s. 58.

¹²³ Nazwy miejscowe Polski, t. VI, Kraków 2005, s. 150.

¹²⁴ Z. Anusik, Własność, s. 59.

¹²⁵ Regestr diecezjów, s. 307.

¹²⁶ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

¹²⁷ Tabella, s. 269.

Po powstaniu styczniowym władze carskie odebrały siostrom owe dobra. Siostry powróciły do Lipowej 1 stycznia 1928 r., a w kwietniu przejęły zarząd majątku. W 1936 r. staraniem siostry Władysławy Zalewskiej rozpoczęły one budowę nowego murowanego piętrowego domu dla sióstr emerytek, którą zakończyły w 1939 r.¹²⁸.

Skorowidz Królestwa Polskiego wydany w 1878 r. wyszczególnia Lipową mniszek i Lipową szlachecką¹²⁹.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje, że u schyłku XIX w. istniały: wieś Lipowa oraz Lipowa-poduchowna przynależące do gminy Opatów, parafii Ptkanów. Wieś liczyła 249 mieszkańców, miała 16 domów, 598 mórg gruntów dworskich i 114 mórg gruntów włościańskich. Lipowa-poduchowna miała 6 domów i 52 morgi. Folwark Lipowa stanowił własność Instytutu św. Kazimierza w Warszawie¹³⁰.

W Spisie powszechnym z 1921 r. wymienione są: wieś i folwark Lipowa oraz wieś Lipowa Poduchowna. Wieś Lipowa liczyła 18 domów i 119 mieszkańców (66 mężczyzn i 53 kobiety). Folwark Lipowa miał 2 domy, w których mieszkało 53 osoby (21 mężczyzn i 32 kobiety). Wieś Lipowa Poduchowna liczyła 6 domów i 44 mieszkańców, w tym 21 mężczyzn i 23 kobiety. Wszyscy byli narodowości polskiej i deklarowali się jako rzymscy katolicy¹³¹.

W 1943 r. Lipową zamieszkiwało 252 osoby¹³².

Ostatnimi właścicielami majątku ziemskiego Lipowa była rodzina Żekowskich, w ręku której był również pobliski majątek Podole.

W okresie powojennym w Lipowej powstał Instytut Sadownictwa i Sadowniczy Zakład Doświadczalny.

Marcinkowice

Nazwa wsi została utworzona od imienia Marcin, Marcinek. Biorąc pod uwagę bliskość z Opatowem i tamtejszą kolegiatą pw. św. Marcina z Tours – ma ona związek z kultem św. Marcina.

Miejscowość, położona nad rzeką Marcinkówką, w sąsiedztwie Opatowa, pojawia się w dokumentach pod nazwami: Marcincouicze (1390), Marczykowicze (1470-1480), Marczykowicze (1529), Marcynkowice (1564-1565), Marczykowicze (1578)¹³³.

W 1629 r. wieś odnotowana jest w rejestrze poborowym powiatu sandomierskiego jako własność kolegiaty opatowskiej. Liczyła ona wówczas 2,75 łana, z których podatek wynosił 14 złp 6 groszy¹³⁴.

Regestr diecezjów Franciszka Czaykowskiego informuje, że w latach 80. XVIII w. wieś stanowiła własność kolegiaty opatowskiej¹³⁵.

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Marcinkowice zamieszkiwało 136 katolików, w tym 43 mężczyzn, 48 kobiet, 13 dzieci od 7 roku życia i 32 dzieci do 7 lat¹³⁶.

¹²⁸ ADS, Akta parafii Ptkanów (1848-1983), nlb.

¹²⁹ Skorowidz Królestwa Polskiego czyli Spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego, z wykazaniem: gubernii, powiatu, gminy, parafii, sądu pokoju lub gminnego, oraz najbliższej stacji pocztowej, wraz z oddzielnym spisem gmin podług najświeższej ich liczby i nazwy ułożony, wykazujący: odległość każdej danej gminy od miasta powiatowego i sądu swojego gminnego; czy i jakie znajdują się w gminie zakłady fabryczne lub przemysłowe, szkoły itp. oraz ludność każdej gminy, obejmujący także podział sądownictwa krajowego świeżo urządzonego i opatrzony Mappą Królestwa Polskiego ułożony i wydany przez I. Zinberga, t. 1, Warszawa 1877, s. 333.

¹³⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. V, s. 280.

¹³¹ Skorowidz, s. 85.

¹³² Amtliches, s. 58.

¹³³ Nazwy miejscowe Polski, t. VI, s. 508.

¹³⁴ Z. Anusik, Własność, s. 43.

¹³⁵ Regestr diecezjów, s. 306.

¹³⁶ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

W 1827 r. Marcinkowice były wsią duchowną. Stało w nich 16 domów, w których mieszkało 84 mieszkańców. Pod koniec XIX w. były wieś i folwark Marcinkowice przynależące do gminy i parafii Opatów. Miały 19 domów, 185 mieszkańców, 133 mórg ziemi włościańskiej i 236 mórg ziemi rządowej wchodzącej w skład majoratu hr. Osten-Sackena¹³⁷. Donatariusze wydzielali majątek. Wśród jego dzierżawców byli: Ignacy Chruszczyński (1867-1913) i jego syn Stefan¹³⁸.

Spis powszechny z 1921 r. wyszczególnia: folwark i wieś Marcinkowice, kolonię Marcinkowice-Chrusty i kolonię Marcinkowice-Licharowo. Wieś Marcinkowice liczyła: 23 domy i 144 mieszkańców (65 mężczyzn i 79 kobiet), folwark Marcinkowice – 2 domy i 22 mieszkańców (9 mężczyzn i 13 kobiet), kolonia Marcinkowice-Chrusty – 6 domów i 35 mieszkańców (15 mężczyzn i 20 kobiet), kolonia Marcinkowice-Licharowo – 4 domy i 34 mieszkańców (20 mężczyzn i 14 kobiet). Wszyscy byli rzymskimi katolikami narodowości polskiej¹³⁹.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości dobra Marcinkowice przejęło Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, które w 1920 r. wystawiło je na licytację. Posiadłość zakupił Stefan Roman Chruszczyński, żonaty pierwszy raz z Franciszką Michaliną Jankowską (zmarła w 1914 r.), drugi z Janiną Aleksandrą Jankowską. Wg spisu ziemian z 1930 r. liczyła 83 ha¹⁴⁰. W rękach Chruszczyńskich majątek znajdował się do końca II wojny światowej. Na mocy reformy rolnej z 1944 r. został rozparcelowany. Stefan Chruszczyński zmarł w 1948 r.; spoczął w Opatowie. Wdowa po nim zmarła w 1958 r. w Radomiu¹⁴¹.

W 1943 r. wieś zamieszkiwało 364 osoby¹⁴². Na dzień 31 stycznia 2021 r. Marcinkowice liczyły 256 osób.

W miejscowości znajduje się Miejsce pamięci narodowej związane z okresem II wojny światowej.

Nikisiałka Duża i Nikisiałka Mała

Początkowo istniała jedna miejscowość – Nikisiałka. Na przestrzeni lat występowała w dokumentach pod nazwami: Niekisiałka (1277), Nekisala (1284), Nyekyssala (1346), Niekisiałka (1413), Nyekyszyalka (1470-1480), Nyekysyalka, Nyekysyalka Minori (1529), Nyekysyalka, Nyekysyalka Brzesky, Niekiszialka minor, Niekyszialka maior (1578), Niekisiałka, Ze wsi Niekiszialkiey (1660-64), Niekisiadka mniejsza, Niekisiatka większa (1787), Niekisiałka (1789), Niekisiałka duża, Niekisiałka mała (1827), Niekisiałka, Duża i Mała, Nikisiałka, Niksiałka (1886).

Nazwa miejscowości została utworzona od słowa – kisiały, kisały, co oznacza skwaśniały, sfermentowany, kwaśny, z negacją i z sufiksem -ka. Może pochodzić od niepoświadczonej nazwy strugi płynącej przez wieś. Od XVI w. w wyniku podziału miejscowości jej nazwa pojawia się w dokumentach z przymiotnikami: Minor – mniejszy, maior – większy, abbatis – opacki (wieś była własnością opata klasztoru cystersów w Pokrzywnicy) i Brzesky – od nazwiska właściciela Brzeskiego, a później od przymiotników: mniejszy, większy, duży, mały¹⁴³.

Ks. Jan Długosz podaje, że była ona własnością Andrzeja z Sienna h. Dębno. Miała folwark (praedium militarne) dający dziesięciny kościołowi we wsi Wrzawy, ponadto łąny kmiecie, zagrodników i karczmy, z których dziesięcina trafiała do biskupa krakowskiego¹⁴⁴.

¹³⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VI, s. 106.

Folwarki: Marcinkowice, Brzezcie i Łagów wchodziły w skład majoratu Brzezcie.

¹³⁸ Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 725-726.

¹³⁹ Skorowidz, s. 85.

¹⁴⁰ Spis ziemian, s. 5.

¹⁴¹ Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 725-726; http://patrykfraszczak.hoste.pl/rodzina/drzewa/drzewo_12095.html [dostęp: 20.08.2024 r.].

¹⁴² Amtliches, s. 58.

¹⁴³ Nazwy miejscowe Polski, t. VII, s. 453-454.

¹⁴⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VII, s. 77.

W XIX w. funkcjonowały dwie miejscowości: Nikisiałka Duża i Nikisiałka Mała należące do gminy Opatów i parafii Malice.

Nikisiałka Duża

Wg Spisu ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. Nikisiałka Duża (wówczas Niekisiałka Większa) w parafii Malice liczyła 115 mieszkańców: 109 katolików, w tym 23 mężczyzn, 27 kobiet, 40 dzieci od 7 roku życia i 19 dzieci do 7 lat oraz 6 Żydów, w tym 1 mężczyznę, 1 kobietę oraz 1 dziecko powyżej 7 lat i 3 dzieci poniżej 7 lat¹⁴⁵.

W 1827 r. miejscowość miała 14 domów i 83 mieszkańców. Pod koniec XIX w. liczyła 24 domy, 196 mieszkańców, 330 mórg ziemi folwarcznej i 299 mórg ziemi włościańskiej¹⁴⁶. Folwark wchodził w skład majoratu Godów Anienkowa (Annienkowa).

Spis powszechny z 1921 r. uwzględnił wieś i kolonię. Wieś Nikisiałka Duża miała 30 domów i 164 mieszkańców, w tym 86 mężczyzn i 78 kobiet; wszyscy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego. W kolonii stało 32 budynki mieszkalne i 1 inny zamieszkały, w których mieszkało 206 osób, w tym 103 mężczyzn i 103 kobiety. 197 osób zadeklarowało narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie, zaś 9 osób – narodowość żydowską i wyznanie mojżeszowe¹⁴⁷.

W 1943 r. wieś liczyła 379 mieszkańców¹⁴⁸.

Według spisu powszechnego z 2011 r. w Nikisiałce Dużej było 60 (55 mieszkalnych) budynków i 189 mieszkańców. Pod koniec stycznia 2021 r. wieś zamieszkiwało 169 osób. W miejscowości w tzw. Lesie Nikisielskim znajduje się Miejsce pamięci narodowej z okresu II wojny światowej.

Nikisiałka Mała

W 1629 r. wieś należała do Wojciecha Brzeskiego¹⁴⁹.

W 1761 r. Jan Malinowski h. Pobóg zakupił od Aleksandra i Antoniego Koczewskich część dóbr Nikisiałka Mała. W 1770 r. wszedł również w posiadanie części Żółczyce i Dzierążnia. W końcu XVIII w. posiadłość, w skład której wchodziły: Nikisiałka, Żółczyce i Dzierążnia, znajdowała się w rękach Karola Malinowskiego. W 1806 r., po śmierci tegoż, przeszła we władanie jego syna Józefa. Józef w 1807 r. odsprzedał, a w 1840 r. odkupił od Piotra Rogoyskiego folwarki Żółczyce i Dzierążnia. Od 1818 r. był on żonaty z Teresą Wysocką – córką Józefa i Tekli z Gołuchowskich. W 1849 r., po śmierci Józefa Malinowskiego, majątek znalazł się w posiadaniu wdowy po nim Teresy z Wysockich Malinowskiej oraz ich pięciorga dzieci. W 1853 r. Józef Stanisław Kajetan, występujący na ogół pod imieniem Stanisław, rocznik 1821, syn Józefa i Teresy, odkupił udziały matki i rodzeństwa stając się jedynym posiadaczem dóbr. Od 1848 r. był on żonaty z Praxedą Anną Schütz (1824-1896), córką Anny z Köhlerów i Franciszka – niegdyś pułkownika WP. Mieli troje dzieci: Kazimierza, Jana i Jadwigę.

Pod koniec XIX w. majątek Nikisiałka Mała należał do Kazimierza Malinowskiego ożenionego z Aleksandrą Werner. W 1917 r. sprzedał on folwark Polakówka, stanowiący część składową dóbr Nikisiałka Mała, Adamowi Jaszowskiemu i Janowi Mikułowskiemu-

¹⁴⁵ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

¹⁴⁶ Tamże.

¹⁴⁷ Skorowidz, s. 85.

¹⁴⁸ Amtliches, s. 58.

¹⁴⁹ Z. Anusik, Własność, s. 65.

Pomorskiemu. Kazimierz i Aleksandra mieli ośmioro dzieci, czterech synów i cztery córki. Byli to: Stanisław, Zofia, Helena, Władysław, Jan, Wanda Cecylia, Jadwiga, Antoni¹⁵⁰.

Spis ziemian RP z 1930 r. podaje, że majątek Nikisiałka Mała liczył w tym czasie 76 ha i stanowił własność Zofii Malinowskiej¹⁵¹. Po II wojnie światowej, z uwagi na niewielki areal, posiadłość nie została znacjonalizowana na mocy reformy rolnej. Zofia Malinowska sama zrezygnowała z dóbr. Dwór i park zostały przeznaczone na cele oświatowe. Do rezydencji wprowadziła się szkoła podstawowa. W latach 70. XX w. mieściła się w niej siedziba ZMS. W 1976 r. właścicielem dworku został rzeźbiarz Zygmunt Kaczor (1923-1999), który przeprowadził jego generalny remont. Nabycie przez niego dworku miało związek z akcją Prezydium WRN w Kielcach z 1973 r. dotyczącą przekazywania obiektów zabytkowych do społecznego zagospodarowania. Po jego śmierci przeszedł on na własność jego spadkobierców, którzy podjęli decyzję o sprzedaży obiektu¹⁵².

W latach 1954-1956 wieś Nikisiałka Mała przynależała do gromady Karwów, a po zmianie siedziby i nazwy stała się siedzibą gromady Oficjałów. W 1959 r. siedziba gromady została przeniesiona do Opatowa pozostawiając jej nazwę. W 1962 r. zmianie uległa nazwa gromady na Opatów.

Wieś słynie z zabytkowego dworku, który zapisał się w historii m.in. jako miejsce noclegu Józefa Piłsudskiego w czerwcu 1915 r.

Okalina-Kolonia i Okalina-Wieś

Pierwotnie istniała jedna wieś Okalina. Jej nazwa została ponoć utworzona od nazwy osobowej Okal.

Miejscowość ma średniowieczny rodowód. Na kartach historii pojawiła się w XIII w. Jej nazwa była zapisywana jako: Okalina (1206), Ocalino (1229), Ocaline (1242), Ogneline (1262), Okalina (1390), Okkalyno (1308), Okalina (1315), Occalya (1400), Okalina (1410), Okalya, Okalina (1470-1480), Okalya (1564-65), Okalina (1578), Oklaina (1787), Okalina (1827)¹⁵³. W przeszłości wieś stanowiła własność klasztoru cystersów. W 1629 r. znajdowała się w posiadaniu mansjonarzy przy kolegiacie sandomierskiej¹⁵⁴.

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Okalinę zamieszkiwało 190 osób: 186 katolików, w tym 61 mężczyzn, 62 kobiety, 18 dzieci powyżej 7 roku życia i 45 dzieci do 7 lat oraz 4 Żydów, w tym 2 mężczyzn, 1 kobieta oraz 1 dziecko poniżej 7 lat; 1 mieszkaniec wsi liczył powyżej 80 lat¹⁵⁵.

Wg Tabelli w 1827 r. wieś liczyła 28 domów i 135 mieszkańców. Pod koniec XIX w. istniała wieś i folwark Okalina rozłożone nad rzeczką Okaliną. Miały 37 domów, 283 mieszkańców, 450 mórg ziemi dworskiej i 328 mórg ziemi włościańskiej¹⁵⁶.

Spis z 1921 r. wymienia wieś i folwark. Wieś Okalina miała 38 budynków mieszkalnych i 218 mieszkańców, w tym 100 mężczyzn i 118 kobiet, zaś folwark Okalina – 3 domy i 105 mieszkańców, w tym 43 mężczyzn i 62 kobiety; wszyscy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego¹⁵⁷.

W 1943 r. – wg niemieckiego sumarycznego spisu ludności – wieś Okalina miała 228 mieszkańców, zaś Okalina kolonia – 292¹⁵⁸. Pod koniec stycznia 2021 r. Okalina-Wieś liczyła 73 osoby, a Okalina-Kolonia – 126 osób.

¹⁵⁰ <https://geneteka.genealodzy.pl> [dostęp: 30.06.2024 r.]; <https://wielcy.pl/wgm> [dostęp: 30.06.2024 r.]. Por. Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 381-382.

¹⁵¹ Spis ziemian, s. 14.

¹⁵² Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 382.

¹⁵³ Nazwy miejscowe Polski, t. VIII, Kraków 2009, s. 59.

¹⁵⁴ Z. Anusik, Własność, s. 42.

¹⁵⁵ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

¹⁵⁶ Słownik

¹⁵⁷ Skorowidz, s. 85.

¹⁵⁸ Amtliches, s. 58.

Podole

Podole to nazwa topograficzna, pochodząca od miejsca – „po dole”, inaczej „leżącego w dole”.

Na kartach dokumentów wieś, rozłożona nad rzeką Opatówką, figuruje pod nazwami: Podole (1400, 1404, 1408, 1429, 1470-1480), Padolye (1529, 1564-65), Podolie (1578), a od końca XVIII w. ponownie jako Podole¹⁵⁹.

W XV w. wieś Podole przynależąca do parafii Ptkanów była własnością Domarata h. Grzemała. Były tam: karczma, zagrodnicy, folwark rycerski, z którego dziesięcinę płacono do Ptkanowa. Do właściciela Podola należała połowa Ptkanowa.

Wg rejestru powiatu sandomierskiego z 1578 r. wieś Podole należała do Pawła Oszkowskiego, miała 3 osadników, ½ łana, 2 zagrodników, 1 komornika. Jan Domarath posiadał 2 osadników, 1½ łana, 2 zagrodników.

W 1629 r. część wsi była w rękach Wojciecha Brzeskiego¹⁶⁰, część Jana Wilama z Kaliszan¹⁶¹.

U schyłku XVIII w. miejscowość należała do Russockiej¹⁶².

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Podole wraz z Kornacicami w parafii Ptkanów zamieszkiwało 86 katolików, w tym 39 mężczyzn, 36 kobiet, 4 dzieci od 7 roku życia i 7 dzieci do 7 lat oraz 2 Żydów (kobieta i mężczyzna)¹⁶³.

W 1827 r. we wsi było 20 domów i 124 mieszkańców.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wyszczególnia wieś i folwark Podole. Podaje, że miejscowość ma pokłady kamienia wapiennego, 22 domy i 259 mieszkańców. W 1875 r. folwark Podole liczył 560 mórg, w tym 396 mórg gruntów ornych i ogrodów, 48 mórg łąk, 41 mórg pastwisk, 41 mórg lasu, 34 morgi nieużytków. Miał 6 budynków murowanych, 7 drewnianych i nieurządzony las. Wieś Podole liczyła 29 osad, z gruntem – 208 mórg.

Spis z 1921 r. wyszczególnia wieś i folwark Podole. Wieś miała 43 domy i 302 mieszkańców (153 mężczyzn i 149 kobiet), z kolei folwark – 5 domów, w których mieszkało 95 osób (39 mężczyzn i 56 kobiet); wszyscy zadeklarowali narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie¹⁶⁴.

W okresie międzywojennym majątek Podole należał do rodziny Żekowskich, Ludwika Mariana żonatego ze Stefanią-Heleną z Reklewskich.

W 1943 r. Podole zamieszkiwało 340 osób¹⁶⁵. Na koniec stycznia 2021 r. liczba mieszkańców wsi wynosiła 121 osób.

Częścią wsi Podole jest dawna wieś Ptkanów.

Ptkanów

Nazwa samodzielnej niegdyś wsi, a obecnie przysiółka Podola, pochodzi od imienia Ptkan. W źródłach z XV i XVI w. występuje ona pod nazwą Pkanów.

Najstarsza znana nam wzmianka o miejscowości pochodzi z 1191 r. W 1326 r. został potwierdzony istniejący we wsi kościół parafialny; był on drewniany. Obecny murowany kościół datowany jest na koniec XIV w. lub początek XV w. W 1880 r. uległ on pożarowi. Został odbudowany, a na początku XX w. rozbudowany, zyskując obecną sylwetkę.

Regest poborowy z 1578 r. wymienia wieś – „Pkanów”, ale nie podaje o niej żadnych informacji.

¹⁵⁹ Nazwy miejscowe Polski, t. IX, Kraków 2013, s. 59.

¹⁶⁰ Z. Anusik, Własność, s. 65.

¹⁶¹ Tamże, s. 63.

¹⁶² Regestr diecezjów, s. 307.

¹⁶³ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 168.

¹⁶⁴ Skorowidz, s. 85.

¹⁶⁵ Amtliches, s. 58.

Pod koniec XVIII w. Ptkanów i połowa wsi Lipowa jako dobra ziemskie należały do proboszcza ptkanowskiego.

W XIX w. wieś zaczęła zanikać, pozostała po niej osada kościelna (jej grunty weszły w skład Podala i Rosoch). W 1827 r. miała ona 21 mieszkańców i 3 domy.

Na przełomie 2020 i 2021 roku na terenie Ptkanowa odnaleziono niezwykle rzadki denar Władysława Łokietka.

Rosochy

Nazwa wsi wzięła się zapewne od słowa „rosocha” oznaczającego pień drzewa rozdzielony widlasto na dwie odnogi, rozwidloną gałąź, a także rogi samców zwierzyny płowej, łosia, daniela, jelenia, jak również poroże czy rękójść u sochy, radła lub pług. A zatem oznacza, że miejscowość powstała na rozwidleniu dróg.

Pierwsze znane nam wzmianki o wsi pochodzą z początku XV w. Nazwa miejscowości była zapisywana jako: Rosochy (1407), Rossochy (1470-1480, 1508), Roszsochy (1525), Rossoch, Rosochy (1529), Rosochy (1564-65), Roszochy (1578), Rossochy (1827)¹⁶⁶.

W 1508 r. część Rosoch wraz z wsiami Koszyce i Bidziny stanowiła własność Bydzińskich. Płaciły one poboru 2 grzywny 6½ gr. W 1578 r. wieś Rosochy, w parafii Ptkanów, należała do Alberta Brzeskiego. Miała 5 osadników, 3 łany, 3 zagrodników, 2 ko-morników, 2 biednych, 1 łan pusty¹⁶⁷.

W 1629 r. trzymali ją w rękach spadkobiercy Andrzeja Brzeskiego¹⁶⁸.

W latach 80. XVIII w. wieś była w posiadaniu Russockich¹⁶⁹.

Wg Spisu ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 r. Rosochy w parafii Ptkanów zamieszkiwało w tym czasie 97 katolików, w tym 45 mężczyzn, 48 kobiet, 2 dzieci od 7 roku życia i 2 dzieci do 7 lat, 1 protestant mężczyzna oraz 3 Żydów, w tym 1 mężczyzna, 1 kobieta oraz 1 dziecko powyżej 7 lat; wśród mieszkańców wsi było 2 osoby liczące powyżej 80 lat¹⁷⁰.

W 1827 r. wieś posiadała 16 domów i miała 108 mieszkańców.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wymienia wieś i folwark Rosochy. W 1885 r. folwark liczył 563 morgi, w tym 415 mórg gruntów ornych i ogrodów, 6 mórg łąk, 67 mórg pastwisk, 64 morgi lasu, 11 mórg nieużytków. Miał 4 budynki murowane, 12 drewnianych, las nieurządzony i wiatrak. Wieś Rosochy liczyła 25 osad i 238 mórg gruntu¹⁷¹.

Wg spisu z 1921 r. była wieś Rosochy i kolonia Rosochy Nowe. Wieś miała 32 domy i była zamieszkała przez 180 osób, narodowości polskiej, wyznania rzymskokatolickiego (84 mężczyzn i 96 kobiet). Kolonia Rosochy Nowe liczyła 33 budynki mieszkalne i miała 207 mieszkańców: 99 mężczyzn i 108 kobiet; Polaków i rzymskich katolików¹⁷².

Na początku 2021 r. miejscowość zamieszkiwało 120 osób.

Strzyżowice

Nazwa miejscowości jest najpewniej patronimiczną i pochodzi od nazwy osobowej Strzeż (Strzeżymir, Strzeżysław) ewentualnie została ukuta od nazwy pospolitej – „strzyżyk”.

W akcie z 1385 r. występuje Wichna „generosa domina heres” ze Strzyżowice.

¹⁶⁶ Nazwy miejscowe Polski, t. XI, Kraków 2015, s. 84.

¹⁶⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX, s. 765.

¹⁶⁸ Z. Anusik, Własność, s. 59.

¹⁶⁹ Registr diecezjów, s. 307.

¹⁷⁰ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

¹⁷¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX, s. 765.

¹⁷² Skorowidz, s. 85.

W połowie XV w. połowa wsi znajdowała się w posiadaniu Piotra Strzyżowskiego, druga połowa – Jana z Oleśnicy h. Dębno. Były tam łany kmiece, karczmy, zagrody, z których dziesięcinę płacono plebanowi w Strzyżowicach.

Wg rejestru poborowego powiatu sandomierskiego z 1508 r. Mikołaj Strzyżowski płacił poboru 12 groszy. W 1578 r. wieś miała kilku właścicieli. J. Strzyżowski miał 1 łan (sam go uprawiał), 2 zagrodników z rolą, Szczucki – 2 osadników, ½ łana, 1 komornika, 1 biednego, Borkowscy – 4 osadników, 2 łany, 2 komorników, biednego, a Jan Stobiecki – 1 ¼ łana, 7 zagrodników z rolą, 2 komorników biednych, 2 rzemieślników.

W 1629 r. Strzyżowice liczące 1,625 łana należały do Stanisława Dębickiego, który płacił od nich 13 złp 29 groszy 6 denarów podatku¹⁷³.

We wsi wznosił się kościół drewniany. W 1783 r. Felicjana Reklewska ufundowała murowaną świątynię, która stoi do dziś.

W 1827 r. w miejscowości było 15 domów i 144 mieszkańców.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wyszczególnia wieś i folwark Strzyżowice oraz Strzyżowice Poduchowne, przynależące do parafii Strzyżowice, gminy Modliborzyce.

Wieś Strzyżowice liczyła 14 osad i 89 mórg. W 1886 r. folwark Strzyżowice rozciągał się na powierzchni 626 mórg, w tym 407 mórg gruntów ornych i ogrodów, 7 mórg łąk, 6 mórg pastwisk, 184 morgi lasu, 23 morgi nieużytków. Miał 8 budynków drewnianych i las nieurządzony. Strzyżowice Poduchowne liczyły 14 osad i 89 mórg¹⁷⁴.

Wg spisu z 1921 r. wieś Strzyżowice przynależąca do gminy Modliborzyce liczyła 33 domy i 199 mieszkańców, 99 mężczyzn i 100 kobiet; wszyscy podali narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie¹⁷⁵.

W grudniu 1932 r. miała 281 mieszkańców¹⁷⁶. Wg niemieckiego spisu z 1943 r. Strzyżowice zamieszkiwało 513 osób¹⁷⁷. Na dzień 31 stycznia 2021 r. liczba ludności wsi wynosiła 350 osób.

Wieś słynie z zabytkowego zespołu kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja Apostoła.

Tomaszów

Nazwa miejscowości pochodzi od imienia Tomasz. Na dzień 31 stycznia 2021 r. wieś zamieszkiwało 123 osoby.

Tudorów

Etymolodzy wywodzą nazwę Tudorów od łacińskiego słowa „tutor”, który jest tłumaczony jako: obrońca, protektor; opiekun, a także bronić, utrzymać, zabezpieczyć się przed czymś.

Pierwsza pisemna wzmianka o miejscowości pochodzi z dokumentu z 26 czerwca 1371 r. dotyczącego sporu rozstrzyganego przed sądem ziemskim sandomierskim pomiędzy rycerzami: Wojtkiem z Wąworkowa, a synami Pełki z Tudorowa. Otóż, dziedzice Tudorowa swoimi siłami i groblami, które zbudowali pod zamkiem zatrzymywali wodę płynącą w Opatówce, w wyniku czego nie dochodziła ona do Karwowa, do młyna Wojtka z Wąworkowa¹⁷⁸. A zatem pierwszymi poświadczonymi w źródłach pisanych właścicielami Tudorowa byli Pełka, a następnie jego synowie, znani ze sprawy sądowej. W dokumentach

¹⁷³ Z. Anusik, Własność, s. 70.

¹⁷⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XI, s. 491.

¹⁷⁵ Skorowidz, s. 85.

¹⁷⁶ ADS, Akta parafii Strzyżowice (1845-1983), nlb.

¹⁷⁷ Amtliches, s. 58.

¹⁷⁸ Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 3 (1333-1386), opr. F. Piekosiński, Kraków 1887, s. 253.

z 1388 r. i 1408 r. jako właściciele Tudorowa są wymieniani Pełka i Iwan z Tudorowa (zapewne synowie owego Pełki).

W XV w. na arenie dziejowej pojawiają się Piotr z Tudorowa wzmiankowany w 1423 r. i 1446 r., Pełka z Tudorowa i Brzostowej żonaty ze Świętochną odnotowany w 1439 r. i Jan z Tudorowa, kanonik wiślicki, wspomniany w 1443 r.

W II połowie XV w. Tudorów w parafii Włostów stanowił dziedzictwo braci Mikołaja i Piotra herbu Janina. Miał łany kmiece, karczmy, zagrodników i folwark rycerski, z których dziesięcinę płacono plebanowi we Włostowie.

Wg rejestru poborowego powiatu sandomierskiego z 1508 r. Tudorów wraz z sąsiednią wsią Dmoszyce był własnością Alberta z Dmoszyc.

Na początku XVI w. wieś należała w części do wdowy Tudorowskiej, potem jej syna Jana, w części do Wojciecha Dmoszyckiego. Oba działy dóbr tudorowskich wraz z zamkiem zakupił Krzysztof Szydłowiecki.

W 1536 r. majątek, jako wiano Zofii Szydłowieckiej, wszedł w posiadanie Jana Tarnowskiego.

Kolejnymi po Tarnowskich właścicielami Tudorowa byli Ostrogscy. W 1578 r. wieś miała 3 zagrodników na 1,5 łanach, 3 zagrodników z rolą, 1 komornika, 1 biednego i 1 rzemieślnika. Pół łana obsiewano dla dworu.

Na przełomie XVI i XVII w. Tudorów stał się jednym z wielu folwarków klucza opatowskiego, zaś wznoszący się w nim zamek-wieża – siedzibą zarządcy części tego klucza. Po Ostrogskich władali nim Zasławscy¹⁷⁹, a potem Lubomirscy, Sanguszkowie, Potockich.

W 1827 r. wieś miała 18 domów i 116 mieszkańców.

W 1850 r. folwark Tudorów zakupił Michał Karski, syn Kazimierza i Salomei ze Szczepanowskich, właściciel rozległych i bogatych dóbr włostowskich. Michał Karski zmarł bezpotomnie. Swój majątek zapisał bratankowi, Stanisławowi, żonatemu z ks. Jadwigą Świątopęk-Czetwertyńską. Ten przekazał go synowi Michałowi (1869-1928). Dobra Włostów wraz z folwarkiem w Tudorowie liczyły 2158 ha; sam zaś folwark Tudorów 110 ha.

W 1884 r. – wg Słownika geograficznego Królestwa Polskiego – folwark Tudorów obejmował 192 morgi, w tym 174 morgi gruntów ornych i ogrodów, 24 morgi łąk, 4 morgi nieużytków, w obrębie których stało 7 budynków: 1 murowany i 6 drewnianych. Wieś Tudorów miała 38 osad i 211 mórg¹⁸⁰.

Kolejnym właścicielem dóbr włostowskich składających się z 7 folwarków, w tym Tudorowa, został Michał Szymon Karski (1901-1974), syn Michała i Julii z Górskich, żonaty z hr. Elżbietą Marią Plater-Zyberk. W jego rękach majątek Tudorów pozostał do 1944 r. Po wojnie przeszedł on na własność Skarbu Państwa.

Spis z 1921 r. wyszczególnia wieś i folwark Tudorów. Wieś miała 17 domów i 127 mieszkańców, w tym 60 mężczyzn i 67 kobiet, zaś folwark 1 dom zajmowany przez 10 osób (4 mężczyzn i 6 kobiet); wszyscy podali narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie¹⁸¹.

Na dzień 31 stycznia 2021 r. wieś Tudorów liczyła 86 mieszkańców.

Wąworków

Wąworków zwany w przeszłości także Wamborkowem, leżący nad rzeką Opatówką, pojawia się w źródłach już w średniowieczu. W 1371 r. Wojtek z Wąworkowa procesował się z synami Pełki z Tudorowa o stawidła, jakimi ten w Tudorowie zatrzymywał wodę potrzebną dla młyna w Karwowie.

¹⁷⁹ Z. Anusik, Ludność zależna w sandomierskich dobrach książąt Zasławskich w 1629 r., „Przegląd Nauk Historycznych” 2013, R. XII, nr 2.

¹⁸⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII, s. 607.

¹⁸¹ Skorowidz, s. 85.

Regestr poborowy powiatu sandomierskiego z 1578 r. informuje, że właścicielem miejscowości był Jakub Pozowski vel Pożoski, Pożowski. Miała ona 7 osadników, 3½ łana, 1 zagrodnika i 3 komorników.

Od początku XVII w. do połowy XVIII w. Wąworków należał do Lanckorońskich, kolejno do: Zbigniewa ożenionego z Katarzyną z Komorowskich, Zygmunta, Jacka, Jana Mikołaja, Jana Kazimierza, Franciszka, Stanisława Piotra. W II połowie XVIII w. stał się własnością Świdzińskich¹⁸².

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Poniatowskiego z 1787 r. podaje, że Wąworków zamieszkiwało 157 katolików, w tym 50 mężczyzn, 51 kobiet, 20 dzieci od 7 roku życia i 36 dzieci do 7 lat oraz 14 Żydów, w tym 4 mężczyzn, 4 kobiety oraz 2 dzieci powyżej 7 lat i 4 dzieci poniżej 7 lat; 2 mieszkańców wsi liczyło powyżej 80 lat¹⁸³.

W 1827 r. w miejscowości było 21 domów i 139 mieszkańców.

Pod koniec XIX w. współistniały wieś i folwark przynależące do gminy i parafii Opatów, z gorzelnią, wiatrakiem, pokładami kamienia. Stało tu 25 domów, w których żyło 205 mieszkańców.

Folwark Wąworków w 1885 r. liczył 483 morgi, w tym: 370 mórg gruntów ornych i ogrodów, 6 mórg łąk, 5 mórg pastwisk, 94 morgi lasu, 9 mórg nieużytków. W jego obrębie stało 14 domów: 7 murowanych i 7 drewnianych. Stosowany był w nim płodozmian 6- i 10-polowy. Przynależał do niego las nieurządzony. Do Wąworkowa należał też folwark Kobylin.

Wieś Wąworków z kolei liczyła 18 osad i 238 mórg gruntów¹⁸⁴.

Spis z 1921 r. wyszczególnia wieś i folwark Wąworków oraz kolonię Zarzecze Wąworkowskie. Wieś Wąworków liczyła 32 domy i 210 mieszkańców, w tym 109 mężczyzn i 101 kobiet; wszyscy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego. Folwark Wąworków miał 3 domy zamieszkałe przez 27 osób, 13 mężczyzn i 14 kobiet, narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego. W kolonii Zarzecze Wąworkowskie stało 8 domów, w których mieszkało 53 osoby, 24 mężczyzn i 29 kobiet. Sposób nich 38 osób zadeklarowało wyznanie rzymskokatolickie, a 15 mojżeszowe, 48 osób podało narodowość polską, a 5 żydowską¹⁸⁵.

Pobroszyn

W połowie XV w. Pobroszyn leżący nad rzeką Karwówką al. Opatówką, przynależący do parafii Opatów, miał 1 łan folwarczny szlachecki, z którego dziesięcina snopowa o wartości około 2 grzywien trafiała do prebendy opatowskiej.

W 1578 r. wieś dzierżawiła Nieczijska, która miała 1 łan, 1 zagrodnika, 1 biednego komornika. W 1629 r. miejscowość należała do spadkobierców Andrzeja Brzeskiego¹⁸⁶.

W latach 80. XVIII w. Pobroszyn znajdował się w rękach Rozyckiego¹⁸⁷.

Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Poniatowskiego z 1787 r. informuje, że w Pobroszynie żyło 42 katolików, w tym 12 mężczyzn, 14 kobiet, 5 dzieci powyżej 7 roku życia i 11 dzieci poniżej 7 lat¹⁸⁸.

W 1881 r. od dóbr Karwów został oddzielony folwark Pobroszyn; liczył on wówczas 223 morgi, w tym: 191 mórg gruntów ornych i ogrodów, 5 mórg łąk, 19 mórg pastwisk, 8 mórg nieużytków. W jego obrębie stało: 3 budynki z drzewa, 1 murowany oraz młyn.

Pod koniec XIX w. istniały wieś i folwark Pobroszyn. Miejscowość liczyła 8 domów i 50 mieszkańców. Miała młyn wodny, pokłady wapienia i piec do wypalania wapna¹⁸⁹.

¹⁸² Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 408-409.

¹⁸³ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

¹⁸⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XIII, s. 182.

¹⁸⁵ Skorowidz, s. 85.

¹⁸⁶ Z. Anusik, Własność, s. 59.

¹⁸⁷ Regestr diecezjów, s. 306.

¹⁸⁸ Spis ludności diecezji krakowskiej, s. 167.

Pod koniec XIX w. właścicielem folwarku Pobroszyn był Mair Briks. W 1906 r. majątek nabyli Antonina i Adam Jaszowscy. Wg spisu ziemian z 1930 r. posiadłość liczyła 202 ha¹⁹⁰. W 1938 r. Jaszowscy przekazali ją córce Wandzie Jadwidze zamężnej z Augustem Wojciechowskim¹⁹¹.

Spis z 1921 r. wyszczególnia wieś, folwark oraz osadę młynarską Pobroszyn. W obrębie wsi stało 5 domów, w których mieszkało 27 osób, 15 mężczyzn i 12 kobiet. Folwark i osada młynarska miały łącznie 6 budynków mieszkalnych i 100 mieszkańców: 45 mężczyzn i 55 kobiet. Wszyscy byli narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego¹⁹².

W czasie II wojny światowej majątek Pobroszyn przejęli Niemcy, jako tzw. Liegenschaft. Po zakończeniu okupacji niemieckiej, na mocy reformy rolnej z 1944 r. został on znacjonalizowany, a następnie rozparcelowany. Jego ostatnimi właścicielami przed reformą byli Wojciechowscy¹⁹³.

Zochcinek

W 1827 r. Zochcinek miał 7 domów i 45 mieszkańców. U schyłku XIX w. istniał folwark położony na rzeką Opatówką przynależący do gminy i parafii Opatów, mający 6 domów, 102 mieszkańców, 407 mórg gruntu oraz gorzelnię¹⁹⁴. Wchodził on w skład dóbr zochcińskich i należał do rodziny Jagnińskich.

Wg spisu z 1921 r. folwark Zochcinek liczył 7 budynków mieszkalnych, w których mieszkało 172 osoby, w tym 76 mężczyzn i 96 kobiet. 171 osób podało narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie, a 1 – inne wyznanie chrześcijańskie i inną narodowość¹⁹⁵.

Po wojnie majątek został upaństwowiony. Jego znaczna część została rozparcelowana pomiędzy okolicznych chłopów, zaś tzw. resztówka, w obrębie której znajdował się dwór z parkiem, przeszła na własność gminy opatowskiej. Ostatnimi właścicielami folwarku Zochcinek byli Andrzej i Maria Anna z Chłapowskich małżonkowie Jagnińscy.

¹⁸⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VIII, s. 346.

¹⁹⁰ Spis ziemian, s. 10.

¹⁹¹ Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 409.

¹⁹² Skorowidz, s. 85.

¹⁹³ Z. Doliwa-Klepacki, dz. cyt., s. 410.

¹⁹⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XIV, s. 655.

¹⁹⁵ Skorowidz, s. 85.

5.2.2. KRAJOBRAZ KULTUROWY

I. Dziedzictwo przyrodnicze

Gmina Opatów jest interesującym pod względem przyrodniczym obszarem województwa świętokrzyskiego. Cechują ją bogate urzeźbienie terenu, małe zalesienie, gęsta sieć rzeczna.

Zgodnie z podziałem geograficzno-fizycznym Polski Jerzego Kondrackiego gmina Opatów położona jest na terenie dwóch mezoregionów: Wyżyny Sandomierskiej zwanej również Wyżyną Opatowską oraz Gór Świętokrzyskich. Obie krainy geograficzne stanowią część makroregionu Wyżyny Kieleckiej, zwanej w przeszłości Wyżyną Kielecko-Sandomierską. Granica pomiędzy owymi mezoregionami przebiega od Jałowęs przez Jurkowice, Kochów, Kobylany, doliną Opatówki.

Położenie gminy na terenie odrębnych jednostek geograficznych przekłada się na jej ukształtowanie, które jest zróżnicowane. Spotykamy tu liczne wzgórza, wzniesienia, obniżenia terenu, doliny.

Większa część gminy znajduje się w obrębie Wyżyny Sandomierskiej, której rzeźba została uformowana w okresie plejstocenu. Niemal cały jej obszar pokryty jest utworami lessowymi, porożcinanymi dolinami rzek i licznymi małymi potokami. Malowniczością odznaczają się tutejsze doliny utworzone przez meandrujące rzeki i ich dopływy, nierzadko o stromych ścianach, wąwozy, jary, parowy.

Niewielki zachodni fragment gminy przynależy do Gór Świętokrzyskich, gdzie bezwzględna wysokość wynosi od 240 do 330 m. W niedalekiej odległości od Opatowa, po jego południowo-zachodniej stronie, znajdują się dwa przynależące do Gór pasma: Jeleniowskie i Wygiełzowskie. Pasma Jeleniowskie zbudowane jest ze skał paleozoicznych (górnokambryjskich kwarcytów, piaskowców i łupków). Pasma Wygiełzowskie jest właściwie płaskowyżem, zbudowanym z pokrytych lessem mułowców, iłolupków i piaskowców kambryjskich.

Ziemia opatowska odznacza się dość gęstą siecią rzeczną. Gmina i miasto Opatów położone są w dorzeczu Wisły w granicach zlewni Kamiennej, Opatówki i Koprzywianki. Z tych rzek przez teren gminy przepływa jedynie Opatówka al. Łukawa, Łukówka, licząca 55,88 km. Jej źródło znajduje się na wschodnim zboczu Góry Truskolaskiej, na wysokości 332m n.p.m., ok. 10 km na zachód od Opatowa. Opatówka przepływa przez Dacharzów, Dwikozy, Karwów, Malice Kościelne, Międzygórz, Opatów, Radoszki, Słabuszewice, Szczytniki i Wysiadków. Do Wisły uchodzi na wschód od wsi Słupcza poniżej Zawichostu. W maju 2006 r. na granicy Opatowa i Zochcinka rozpoczęła się budowa zbiornika zasilanego jej wodami.

Do najważniejszych dopływów Opatówki należą: Grabówka, Rzeka Marcinkowska, Kania. Grabówka, długości 6,96 km, źródło ma w okolicy wsi Jałowęsy. Płyynie przez Tomaszów. Do Opatówki uchodzi na pograniczu Opatowa i Zochcinka, w pobliżu zalewu. Rzeka Marcinkowska liczy 9,54 km. Początek bierze we wsi Modliborzyce. Przepływa przez Jurkowice i Marcinkowice, a do Opatówki wpływa w Opatowie w pobliżu miejsca, gdzie krzyżują się drogi: DK74 i DW757. Kania al. Kołaczówka ma 5,52 km długości. Jej źródło znajduje się we wsi Czernków Karski, w przysiółku Murowaniec, na wysokości 271 m n.p.m. Przepływa przez Oficjałów, a do Opatówku uchodzi w okolicy oczyszczalni ścieków.

Występujące na obszarze gminy gleby należą najlepszych w skali kraju. Przeważają tu gleby wytworzone z lessów o bardzo dobrych właściwościach fizycznych, zasobne w składniki pokarmowe o znacznej zawartości próchnicy. Zdecydowaną przewagę mają grunty II i IIIa klasy bonitacyjnej (odpowiednio: ponad 30% i ponad 39% powierzchni gruntów ornych). Gleb klasy V i VI jest niespełna 60 ha, co stanowi nawet 1% powierzchni gruntów ornych. Wzdłuż rzeki Opatówki, jej dopływu Kani oraz innych rzek wykształtowały się mady rzeczne. Przeważają na nich użytki zielone, często niemożliwe do rolniczego wykorzystania.

Ze względu na sprzyjające warunki glebowe, a także korzystny klimat, gmina Opatów ma charakter rolniczy. Wiodącą rolę w jej gospodarce odgrywa wysokowydajne rolnictwo sektora prywatnego.

Wśród użytków rolnych aż 89% powierzchni gminy stanowią grunty orne. Najlepsze bonitacyjnie grunty występują we wsiach: Kornacice i Rosochy, a słabsze we wsiach: Oficjałów i Wąworków. Łąki i pastwiska zajmują 4% ogólnej powierzchni użytków rolnych i są one przeważnie średniej jakości. Lepsze użytki zielone występują we wsiach: Zochcinek i Jagnin, najslabsze we wsiach: Czerników Karski, Nikisiałka Duża, Tudorów. W ostatnich latach nieznacznie acz systematycznie wzrasta powierzchnia sadów. Obecnie zajmują one ok. 6% powierzchni użytków rolnych.

Gmina Opatów charakteryzuje się bardzo małym stopniem zalesienia, zadrzewienia oraz zakrzewienia, a w związku z tym ubogą szatą roślinną. Lasy porastają zaledwie 255 ha, co stanowi 2,2% ogólnej powierzchni gminy. Największy kompleks leśny znajduje się w rejonie Wymysłowa – przysiółka Kobylan – położonego na krańcach gminy. Stanowi go 50-letni las z przewagą sosny na siedliskach boru mieszanego. W rejonie Nikisiałki Dużej rośnie las topolowy, a w okolicy Nikisiałki Małej las brzoźowy porastający wąwozy i parowy.

Bardzo cennymi obiektami przyrodniczymi są parki podworskie ze skupiskami starodrzewu. Znajdują się one w Nikisiałce Małej, Jałowęsach, Pobroszynie, Jagninie, a także w Oficjałowie (pow. ok. 3,00 ha), Zochcinku (pow. ok. 5,00 ha), Podolu (pow. ok. 4,00 ha) i Lipowej. Rosnący w nich starodrzew reprezentowany jest m.in. przez: lipy drobnolistne, kasztanowce, topole, graby, klony.

Ważną rolę w gminie – mającej rolniczy charakter – sady owocowe. Największe kompleksy sadów znajdują się w Lipowej, gdzie ich powierzchnia wynosi ponad 100 ha.

W Opatowie znaczącą rolę odgrywają parki i skwery; tereny zielone zajmują ok. 16 ha, z czego 6 ha jest zadrzewionych.

Budowa geologiczna, urozmaicona rzeźba terenu, gleby i sieć rzeczna przekładają się na obraz opatowskiej fauny i flory, o które należy się troszczyć i chronić.

W gminie Opatów występują rozliczne formy ochrony przyrody. Są to:

1) Obszar Natura 2000 „Ostoja Żyznów” (PLH260036)¹⁹⁶

Został ustanowiony na mocy Decyzji Komisji Europejskiej z dn. 10 stycznia 2011 r. w sprawie przyjęcia na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG czwartego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na kontynentalny region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2010) 9669)(2011/64/UE). W Polsce wyznaczono go w marcu 2011 r. Liczy 4480 ha powierzchni i rozpościera się na terenie gmin: Osiek, Staszów, Bogoria, Klimontów, Iwaniska, **Opatów**, Łoniów, Lipnik. Ostoja Żyznów położona jest w obrębie: Wyżyny Sandomierskiej, Gór Świętokrzyskich i Pogórza Szydłowskiego. Na jej obszarze występują lessy, brunatnoziemy, a rzadko także czarnoziemy; to sprawia, że teren ten jest intensywnie użytkowany rolniczo. Cechuje ją gęsta sieć dolin oraz wąwozów lessowych, parowów i wzgórz o stromych ścianach. Rzeki meandrując stwarzają dogodne siedliska dla ekstensywnie użytkowanych łąk, rozlewisk, zastoisk oraz płątów łęgów. Zbocza dolin rzecznych, wąwozów lessowych, skarpy śródpolne pokrywają murawy kserotermiczne. Dominującymi zbiorowiskami leśnymi są bory sosnowe i mieszane, nierzadko trafiają się także różnego typu zbiorowiska grądowe, rozczłonkowane często głębokimi wąwozami i jarami, zwłaszcza na zboczach dolin rzecznych.

Na terenie ostoi stwierdzono obecność 15 typów siedlisk przyrodniczych z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej. Największą wartość przedstawiają bardzo dobrze wykształcone

¹⁹⁶ <https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/widok/viewnatura2000.jsf?fop=PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH260036.H> [dostęp: 01.06.2024 r.].

i użytkowane ekstensywnie świeże łąki, fragmenty muraw kserotermicznych, zbiorowiska łąkowe oraz różne typy łąk o wysokiej bioróżnorodności na poziomie gatunków roślin w skali regionu oraz kraju. Potwierdzono znaczne nagromadzenie tu gatunków chronionych, zagrożonych wyginięciem, w tym dużą liczbę gatunków górskich. Na różnego typu murawach kserotermicznych występuje wiele rzadkich i zagrożonych w skali kraju gatunków, tj. wisienka karłowata czy ortanta żółta. Stwierdzono występowanie na terenie ostoi innych gatunków z Załącznika I Dyrektywy Rady 92/43/EWG oraz I Załącznika Dyrektywy Ptasiej. Ostoja posiada duże walory krajobrazowe.

2) Pomniki przyrody¹⁹⁷

Na terenie gminy Opatów indywidualną ochroną w formie pomników przyrody objętych jest 13 obiektów, w tym 12 ożywionych i 1 nieożywiony, w większości typu jednoobiekтового. Są to:

2.1) kasztanowiec zwyczajny (kasztanowiec biały) (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.322) (Nr w rej. RDOŚ – 450) – drzewo o wysokości 23 m i obwodzie 352 cm. Rośnie przy zachodniej granicy parku podworskiego w **Podolu** w sąsiedztwie drogi asfaltowej. Liczy ok. 150 lat. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Rozporządzenia Nr 6 Wojewody Tarnobrzeskiego z dn. 28.06.1991 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzeskiego z 1991 r., Nr 9, poz. 187).

2.2) świerk pospolity (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.323) (Nr w rej. RDOŚ – 451) – drzewo o wysokości 25 m i obwodzie 245 cm. Liczy ok. 150 lat. Rośnie w centralnej części zadrzewienia podworskiego w **Podolu**. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Rozporządzenia Nr 6 Wojewody Tarnobrzeskiego z dn. 28.06.1991 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzeskiego z 1991 r., Nr 9, poz. 187).

2.3) lipa drobnolistna (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.324) (Nr w rej. RDOŚ – 452) – drzewo o wysokości 18 m i obwodzie 437 m. Liczy ok. 200 lat. Rośnie w **Podolu**, na terenie parku podworskiego. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Rozporządzenia Nr 6 Wojewody Tarnobrzeskiego z dn. 28.06.1991 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzeskiego z 1991 r., Nr 9, poz. 187).

2.4) kasztanowiec biały (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.326) (Nr w rej. RDOŚ – 454) – drzewo o wysokości 13,5 metrów, liczące ok. 150 lat. Rośnie w **Opatowie**, przed frontem budynku szkoły, przy ul. Adama Mickiewicza. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Rozporządzenia Nr 6 Wojewody Tarnobrzeskiego z dn. 28.06.1991 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzeskiego z 1991 r., Nr 9, poz. 187).

2.5) wiąz szypułkowy (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.341) (Nr w rej. RDOŚ – 477) – drzewo o wysokości 19 m i obwodzie 412 m. Ma ok. 100 lat. Rośnie w **Jalowęsach**, w parku podworskim w odległości ok. 30 m na wschód od dworu. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzeskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzeskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.6) topola szara (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.342) (Nr w rej. RDOŚ – 478) – drzewo o wys. 23 m i obwodzie 434 m. Liczy ok. 100 lat. Jest zlokalizowane w południowej części

¹⁹⁷ <https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/search.jsf> [dostęp: 01.06.2024 r.].

http://www.gdos.gov.pl/files/artykuly/15318/pomniki_przyrody_swietokrzyskie.pdf [dostęp: 01.06.2024 r.]

parku podworskiego w **Jałowesach**. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.7) kasztanowiec biały (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.343) (Nr w rej. RDOŚ – 479) – drzewo o wysokości 19 metrów, liczące ok. 100 lat. Rośnie w szpalerze w południowej części parku podworskiego **Jałowesach**. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.8) lipa drobnolistna (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.344) (Nr w rej. RDOŚ – 480) – drzewo o wysokości 22 m i obwodzie 371 cm. Jego wiek określa się na ok. 200 lat. Rośnie w parku podworskim w **Zochcinku**, nieopodal pawilonu. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.9) dwie lipy drobnolistne (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.345) (Nr w rej. RDOŚ – 481) – grupa drzew rosnących w północnej części parku podworskiego w **Zochcinku** nad brzegiem stawu. Oba egzemplarze mają wysokość 26 metrów, obwód 333 cm i liczą ok. 200 lat. Za pomnik przyrody zostały uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.10) dereń jadalny (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.346) (Nr w rej. RDOŚ – 482) – drzewo o wysokości 11 m, obwodzie – 91 cm, liczące ok. 100 lat, rozwidlone na wys. 0,3 m. Rośnie w parku podworskim w **Nikisiałce Małej**, w pobliżu dworu. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.11) lipa drobnolistna (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.347) (Nr w rej. RDOŚ – 483) – drzewo o wysokości 20 m i obwodzie 462 cm, liczące ok. 200 lat. Rośnie w **Nikisiałce Małej**, we wschodniej części parku podworskiego. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.12) lipa drobnolistna (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.348) (Nr w rej. RDOŚ – 484) – drzewo o wysokości 22 m, obwodzie 327 cm, liczące ok. 200 lat. Rośnie w **Zochcinku**. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 34/88 z dnia 30.12.1988 r. w sprawie uznania tworów przyrody za pomniki przyrody (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z dn. 10.01.1989 r. Nr 1, poz. 2).

2.13) Wzgórze Czarci Kamień w Opatowie (PL.ZIPOP.1393.PP.2606043.325) (Nr w rej. RDOŚ – 453) znajduje się wśród pól przy drodze polnej prowadzącej do **Zochcinka**. Ma wydłużony kształt i spłaszczony wierzchołek. Porośnięte jest roślinnością łąkowa. Liczy 2,5 m wysokości, jego obwód wynosi 50 m. Za pomnik przyrody zostało uznane na mocy Zarządzenia Wojewody Tarnobrzskiego Nr 6 z dnia 28.06.1991 r. (Dz. Urz. Woj. Tarnobrzskiego z 1991 r. Nr 9, poz. 187).

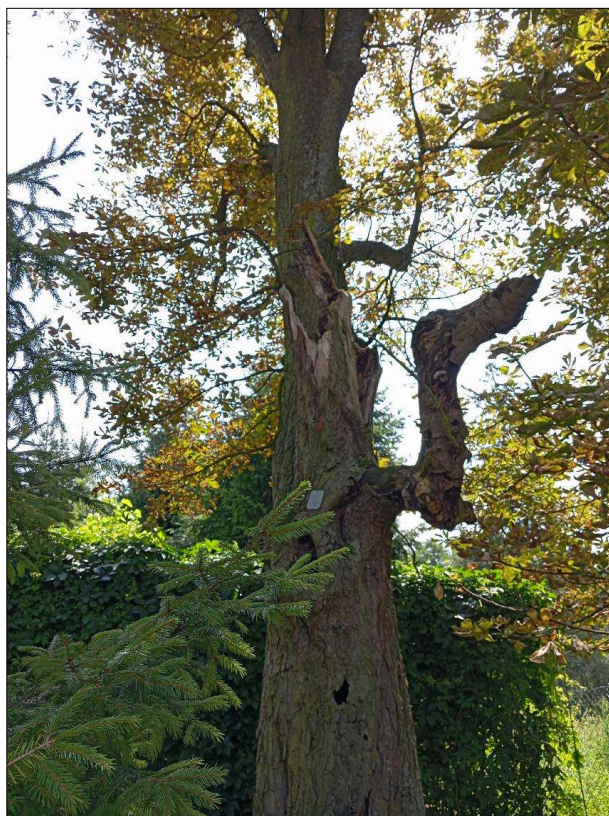
3) Stanowisko dokumentacyjne

3.1) Zespół utworów geologicznych w Karwowie (PL.ZIPOP.1393.SD.15) obejmuje:

- odsłonięcie trzeciorzędowe detrytycznych wapieni oraz powierzchnia wokół odsłonięcia wyznaczona przez promień o długości 2,50 m, położone wg ewidencji gruntów Starostwa Powiatowego w Opatowie we wsi Karwów, na działce Nr 148
 - odsłonięcie łupków kambryjskich o długości 15 m w skarpie drogi prowadzącej do Źródła Wincentego Kadłubka, położone wg ewidencji gruntów Starostwa Powiatowego w Opatowie, we wsi Karwów na działce Nr 188,
 - stożek martwicowy przy ujściu wód źródłanych do głównego koryta potoku, położony wg ewidencji gruntów Starostwa Powiatowego w Opatowie we wsi Karwów na działce Nr 187.
- Za stanowisko dokumentacyjne zostało uznane na mocy Rozporządzenia Nr 196/2000 Wojewody Świętokrzyskiego z dnia 16 października 2000 r. w sprawie uznania za stanowisko dokumentacyjne (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2000 r. Nr 60, poz. 529).

Tabela 1. Zestawienie form ochrony przyrody na terenie gminy Opatów

Forma ochrony przyrody:	Liczba
park narodowy	0
rezerwat przyrody	0
park krajobrazowy	0
obszar chronionego krajobrazu	0
obszar Natura 2000	1
pomnik przyrody	13
stanowisko dokumentacyjne	1
użytek ekologiczny	0
zespół przyrodniczo-krajobrazowy	0
ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów	0

Kasztanowiec zwyczajny – Podole; fot. 2024 r.

Topola szara – Jałowęsy; fot. 2024 r.

W tym miejscu należy wymienić inne obiekty przyrodnicze, tj. otulina parku czy parki podworskie.

Otulina Jeleniowskiego Park Krajobrazowy

Jeleniowski Park Krajobrazowy został utworzony w 1988 r. Obecnie liczy on 4 218,2 ha i rozpościera się na obszarze gmin: Baćkowice, Łagów, Nowa Słupia, Sadowie i Waśniów. Wokół parku wyznaczona jest otulina o powierzchni 10 638 ha. Granicę otuliny parku stanowi północno-zachodni fragment gminy Opatów.

Założenia parkowe podworskie

Park dworski w Jałowesach¹⁹⁸

Park zlokalizowany jest w zachodniej części wsi, przy lokalnej drodze prowadzącej do drogi relacji Kielce-Sandomierz.

Został on założony najprawdopodobniej w połowie XIX w. wraz z budową drewnianego dworu, ob. nieistniejącego.

Aktualnie liczy 2,96 ha. Jego granice obsadzone są drzewami; w większości topolami kanadyjskimi posadzonymi w okresie powojennym. Południowy limes stanowi strumień będący dopływem Opatówki. W centralnym punkcie parku stoi rezydencja wzniesiona na początku XX w., na miejscu poprzedniej, mocno przebudowana w latach 60. XX w., obecnie pozbawiona cech stylowych. Prowadzi do niej aleja obsadzona grabami, będąca przedłużeniem drogi dojazdowej prowadzącej ze wsi. Układ komunikacyjny parku tworzą luźno biegnące ścieżki. Drzewa, poza szpalerami wzdłuż granic, rosną swobodnie; są rozlokowane nierównomiernie.

Ocalały starodrzew, poza pojedynczymi okazami, znajduje się przede wszystkim w części południowej. Jest on nieliczny, reprezentowany przez kasztanowce białe, lipy drobnolistne, jesiony wyniosłe, brzozy brodawkowate, topole szare, topole włoskie, wiąz szypułkowy, modrzewie europejskie, głogi jednoszyjkowe. W części zachodniej parku ocalał fragment dawnego sadu. Najpewniej sad rósł również w części północno-zachodniej, w miejscu gdzie dziś jest boisko. Wiele wskazuje, że pierwotnie park nie był ogrodzony. Jeszcze w latach 50. XX w. w północno-zachodniej części założenia stał lamus, opisany w „Katalogu zabytków sztuki...”¹⁹⁹.

Jałowęski park zachował się prawie w niezmienionych granicach, ale uległ niestety dużemu zniszczeniu, zarówno jeżeli chodzi o układ przestrzenny, jak i roślinność. W okresie powojennym na jego terenie pojawiły się nowe budynki mieszkalne i gospodarcze, a także obiekty rekreacyjne w postaci boisk, betonowe płyty. Sam dwór, wskutek przebudowy, stracił cechy zabytkowe. Wypadła część starodrzewu. Pojawiły się za to nowe nasadzenia, przy czym niektóre z nich budzą zastrzeżenia, np. wprowadzenie topoli kanadyjskiej, która nie nadaje się na drzewo parkowe.

¹⁹⁸ Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Kielcach – delegatura w Sandomierzu (dalej: WKZSand.), Park w Jałowesach, opr. Stanisław Styczyński, A. Celichowski, Łódź 1988 r.

¹⁹⁹ Wg opisu zamieszczonego w „Katalogu zabytków sztuki...” jałowęski lamus stanowił obiekt murowany, na planie kolistym, nakryty daszkiem stożkowym pobitym gontem. Datowany był na XVIII w. Katalog zabytków sztuki, s. 23.

Park dworski w Jałowęsach; fot. 2024 r.

Park dworski w Nikisiałce Małej²⁰⁰

Rozpościera się na północ od drogi prowadzącej z Malic Kościelnych do Karwowa. Usytuowany jest po wschodniej stronie drogi łączącej Nikisiałkę Małą z Nikisiałką Dużą. Od północy i południa sąsiaduje z sadami i polami uprawnymi, od wschodu jego granicę stanowi strumyk, będący dopływem Opatówki.

Powstanie założenia datuje się na II połowę XVIII w. Park bez większych zmian zachował swój obszar i granice. Liczy 3,81 ha. Rozpościera się na wzniesieniu, które od strony południowej i wschodniej opada skarpami w kierunku strumyka. Jego najważniejszym elementem jest dwór, którego przebudowę i obecny wygląd przypisuje się ks. Józefowi Karsznickiemu, zorientowany na zachód. Na południowy-zachód od rezydencji, w pobliżu południowej granicy parku stoi budynek gospodarczy (d. kurnik); w przeszłości na północ od niego wznosiły się czworaki.

Do dworu wiedzie aleja biegnąca od drogi lokalnej w kierunku wschodnim (kiedyś prowadziła przez bramę wjazdową – główną). W przeszłości była ona zakończona kolistym podjazdem rozpościerającym się przed głównym wejściem do rezydencji. W bezpośrednim sąsiedztwie dworu po stronie zachodniej znajdowały się ogródki kwiatowe ogrodzone niskim płotkiem drewnianym. W północno-zachodniej części założenia stały budynki gospodarcze (obory).

Układ przestrzenny parku porządkowały aleje lipowo-kasztanowe okalające go od południa, wschodu, a zapewne także od północy. W bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji znajdowały się najpewniej partery z pojedynczymi krzewami ozdobnymi. Obok wschodnich narożników dworu rosły symetrycznie derenie jadalne. Wschodnią część założenia zajmował

²⁰⁰ WKZSand., Ewidencja parku w Nikisiałce Małej, opr. Stanisław Styczyński, Jadwiga Heyda, Łódź 1984.

sad i ogród warzywny. Park był najpewniej ogrodzony płotkiem ze sztachet i murowanych słupków. Ocalały starodrzew zdominowany jest przez lipy, kasztanowce i grochodrzewy.

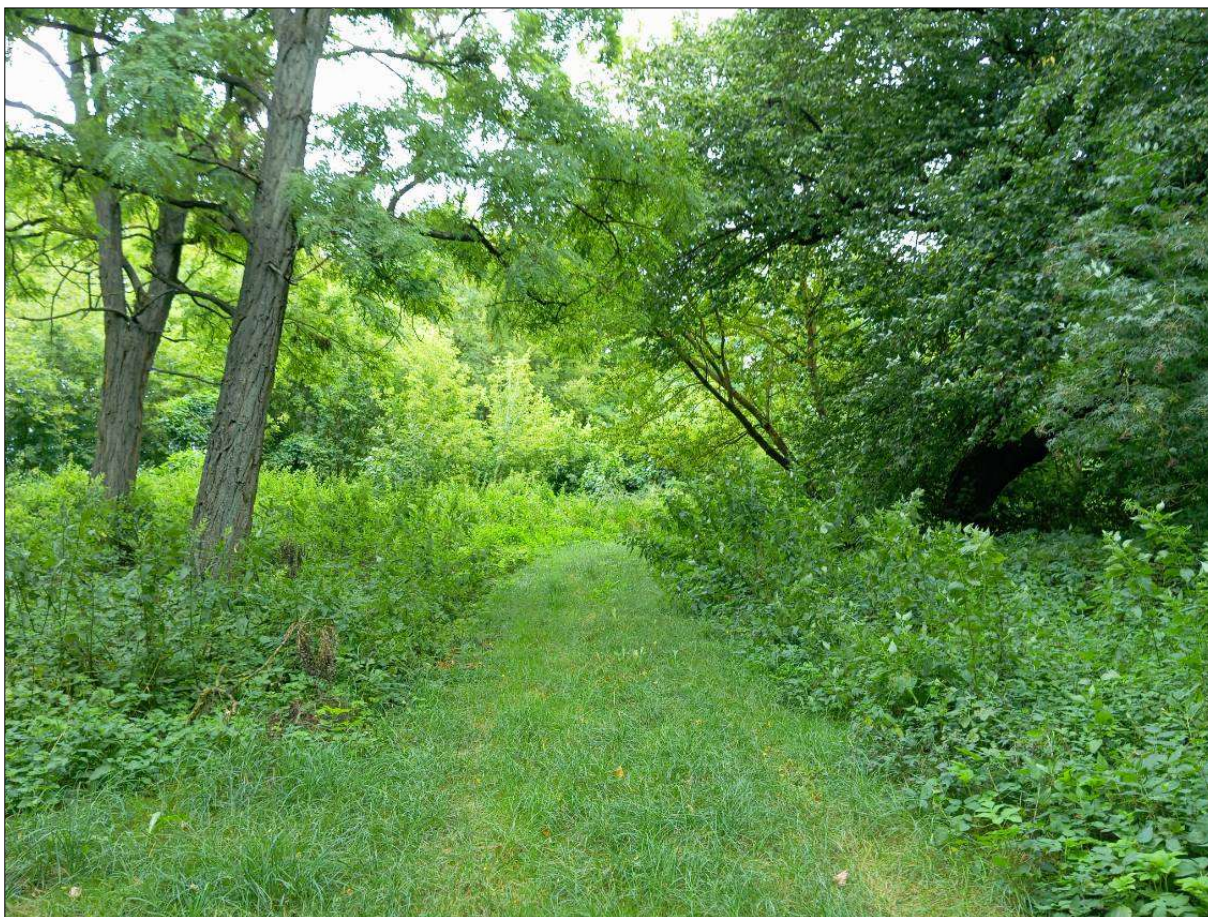
Na terenie parku stoi piaskowcowy pomnik ku czci Wincentego Witosa. Wryty jest na nim napis: „WINCENTY / WITOS / 1874-1945 / POTĘGI PAŃSTWA / I JEGO PRZYSZŁOŚCI / NIE ZABEZPIECZY / ŻADEN CHOĆBY / NAJWIĘKSZY / GENIUSZ / A UCZYNIĆ TO MOŻE / CAŁY ŚWIADOMY / SWYCH PRAWY / I OBOWIĄZKÓW / NARÓD”

Park dworski w Nikiszałce Małej – aleja główna prowadząca do dworu; fot. 2024 r.

Park dworski w Nikiszałce Małej; fot. 2024 r.

Park dworski w Nikiszałce Małej – aleja główna prowadząca do dworu; fot. 2024 r.

Park dworski w Nikiszałce Małej z fragmentem dworu; fot. 2024 r.

Park podworski w Nikiszałce Małej z fragmentem dworu; fot. 2024 r.

Pomnik Wincentego Witosa w parku dworskim; fot. 2024 r.

Park podworski Zochcinku

Usytuowany jest w sąsiedztwie drogi prowadzącej z Opatowa do Porudzia.

Datowany jest na XIX w. Został założony równolegle z budową dworu w połowie XIX w.

Założenia zachowało się w niezmienionych granicach. Rozpościera się na powierzchni ok. 5 ha. Niestety jego wewnętrzny układ uległ w bardzo dużym stopniu zatarciu. Dwór, który stał w południowej części założenia i był najważniejszym elementem organizującym jego przestrzeń, został rozebrany w 2010 r. W obrębie założenia pojawiło się za to kilka współczesnych budynków mieszkalnych i gospodarczych. Zieleń parkowa w dużej części została wycięta po II wojnie światowej. Zachowały się pojedyncze egzemplarze starodrzewu, wśród którego są okazy pomnikowe. Można dopatrzyć się dawnych alei i szpalerów drzew. Ocalały również elementy dawnego układu wodnego w postaci stawów i strumyka.

Park podworski w Zochcinku; 2024 r.

Park dworski w Wąworkowie-Pobroszynie

Leży przy głównej drodze biegnącej przez wieś, w pobliżu skrzyżowania drogi prowadzącej do Majoratu i Wąworkowa.

Założenie datowane jest na przełom XIX i XX w. W II poł. XIX w. został wybudowany istniejący do dziś dwór, przebudowany w okresie międzywojennym. Wraz z budową i przebudową rezydencji kształtowało się jego otoczenie.

Park liczy obecnie ok. 2 ha. W okresie powojennym jego obszar został uszczuplony, głównie od strony południowej, gdzie rozpościerał się sad i ogród (ob. jest tam pole uprawne). W centrum założenia stoi dwór zorientowany na północ. Prowadzi do niego aleja główna biegnąca od bramy wjazdowej, w kierunku południowym, do wejścia głównego dworu, obsadzona jarzębiną. Przed rezydencją od alei głównej odchodzą dwie alejki boczne: jarzębinowa i lipowa. W pobliżu bramy wjazdowej stoi figura Matki Bożej. Granice parku obsadzone są szpalerami drzew: topoli włoskiej i brzozy. Drzewostan zdominowany jest przez współczesne nasadzenia. Starodrzew zachował się w minimalnym stopniu. Jest on reprezentowany przez pojedyncze egzemplarze drzew owocowych oraz drzew o charakterze ozdobnym.

Wjazd na teren parku dworskiego w Wąworkowie-Pobroszynie; fot. 2024 r.

Park dworski w Oficjalowie

Park znajduje się w centrum wsi, w odległości ok. 200 metrów na wschód od drogi relacji Opatów – Sandomierz.

Rozłożony jest na terenie opadającym stromymi skarpami w kierunku północno-wschodnim. Granice założenia zachowały się bez zmian. Park liczy ok. 3 ha. W centralnym punkcie stoi dwór zorientowany na południe. Przed nim rozpościera się podjazd z okrągłym gazonem pośrodku.

Założenie podworskie dzieli się na dwie wyraźne części: południowo-zachodnią o charakterze gospodarczym z obiektami inwentarskimi oraz północną i wschodnią o charakterze parkowym. Na północ od dworu ciągnął się w przeszłości tzw. park spacerowy założony w II połowie XIX w. na sztucznie ukształtowanych tarasach i skarpach, obsadzony kasztanowcami, lipami, wiązami, akacjami, jesionami. Miał on wytyczone alejki spacerowe z małą architekturą ogrodową w postaci mostków, fontann, rzeźb na postumentach. Obwiedziony był grabowym żywopłotem. Park spacerowy przechodził płynnie w park krajobrazowy.

Część dawnych nasadzeń została wycięta. Na szczęście przekształceniom nie uległ układ sztucznie uformowanych tarasów i skarp, wykorzystujących ukształtowanie terenu. Zachowały się zarysy dawnych alei i szpalerów oraz pojedyncze egzemplarze starodrzewu, głównie grabów, brzoź, lip, wiązów, klonów. Ocalał również staw, fragmenty sadu, dawna piwnica dworska, a także sztuczna grotta i postumenty, na których stały niegdyś rzeźby ogrodowe.

Aleja prowadząca do dworu w Oficjałowie; fot. 2024 r.

Park podworski w Brzeziu

Zlokalizowany jest w centrum sołectwa. Prowadzi do niego boczna droga odchodząca w kierunku południowym od głównej drogi biegnącej przez wieś DK67. Teren dawnego zespołu dworsko-parkowego słynie ze spektakularnych odkryć archeologicznych²⁰¹.

Działka nr 287, na której znajdują się zachowane pozostałości parku dworskiego;
źródło: <https://mapy.geoportal.gov.pl/>

²⁰¹ Szerzej: M. Florek, Brzeziny k. Opatowa i jego skarby, „Zeszyty Sandomierskie” 2017, nr 44, s. 68-71.

Park podworski w Podolu

Usytuowany jest pośrodku sołectwa, w części zwanej Dworem, przy drodze prowadzącym z Lipowej do Małoszyc w gminie Sadowie, przy okazji łączącej dwie części wsi: centralną zw. Kolonia na Podworskim z północno-zachodnią zw. Podole Kolonia. Od strony południowej oparty jest o stawy i strumyk.

Fragment parku podworskiego przy reliktach dworu (dobudówce dawnego dworu); fot. 2024 r.

Fragment parku podworskiego w Podolu – ciągnący się za relikdami dworu (dobudówki d. dworu); fot. 2024 r.

Park podworski w Kobylanach

Położony jest w północnej części sołectwa, przy bocznej drodze odchodzącej od drogi 757 w kierunku północno-wschodnim, w sąsiedztwie kaplicy pw. Niepokalanego Serca Maryi Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo. Od strony północnej, południowej i wschodniej graniczy z polami uprawnymi. Zachowany w formie reliktovej.

Widok z drogi na dawne założenie dworskie w Kobylanach; fot. 2024 r.

Widok z drogi na dawne założenie dworskie w Kobylanach; fot. 2024 r.

Park podworski w Lipowej

Usytuowany w centrum wsi, na wzniesieniu, w części zwanej Lipową Poduchowną. Dojazd do niego prowadzi boczną drogą odchodzącą na wschód od głównej arterii komunikacyjnej biegnącej przez miejscowość relacji Opatów – Podole.

Widok na dawna założenie dworskie z drogi relacji Opatów – Podole; fot. 2024 r.

Sad w Jagninie

Zlokalizowany jest w centrum sołectwa, na końcu bocznej drogi odchodzącej w kierunku południowym od głównej arterii komunikacyjnej biegnącej przez wieś ze wschodu na zachód, łączącej Gojców z Aleksandrowem, a dalej Kochowem. Ze wszystkich stron otoczony jest polami uprawnymi. Dojazd do niego prowadzi od strony północnej. Jego wschodnią granicę stanowi miejscowy strumyk.

Droga prowadząca na sadu w Jagninie; fot. 2024 r.

II. Przestrzenne założenia miejskie i wiejskie

1) Układ urbanistyczny Opatowa (1282 r. – k. XVIII w.)

Opatów od czasów średniowiecza ogrywał pierwszoplanową rolę w całej okolicy. W I połowie XVI w. skutecznie rywalizował z królewskim Sandomierzem. Był nie tylko centrum dóbr opatowskich czy siedzibą parafii opatowskiej, ale także miejscem, gdzie od XIV w. aż po XVIII stulecie odbywały się zjazdy szlachty sandomierskiej. Od końca XV w. zbierały się w nim sejmiki generalne Małopolski i województwa sandomierskiego.

Od XIX w. był siedzibą gminy. I choć miasto zaczęło tracić na znaczeniu, w związku z rozwojem ośrodków, które postawiły w tym czasie na przemysł, cały czas pełnił funkcje administracyjne samorządowe i kościelne, przez co odgrywał nadrzędną rolę w stosunku do pobliskich miejscowości.

Układ przestrzenny Opatowa kształtował się od średniowiecza. Pomimo zawieruch dziejowych i zdarzeń losowych, tj. choćby pożary, zachował się on do dziś, pozwalając poznać dzieje miasta na przestrzeni stuleci.

Sercem Opatowa jest długi, prostokątny rynek, ciągnący się na linii wschód – zachód z ulicami narożnymi; obecnie jego centralna część jest zaadaptowana na zielone skwery. Wzdłuż pierzei rynku wznoszą się kamienice oraz budynki mieszkalno-usługowo-handlowe. Część kamienic pochodzi z XIX w. i początków XX w. Najciekawsze z nich pod względem historycznym i architektonicznym znajdują się przy pierzei południowej. Przy wschodniej pierzei stoi najstarszy zachowany budynek mieszkalny w Opatowie – kamienica z podcieniami z II połowy XVI w., ewentualnie z I połowy XVII w., w której obecnie mieści się siedziba Urzędu Miasta i Gminy Opatów. Pod kamienicami i rynkiem ciągną się słynne opatowskie piwnice. Ich fragment można oglądać w postaci podziemnej trasy turystycznej; wejście do niej znajduje się w jednej z kamienic wznoszącej się w południowej części rynku.

Na południe od rynku ciągnie się równoległa od niego ul. Szeroka stanowiąca odciążenie targowe; jej okolice od w. XVI w. były zamieszkane przez Żydów, którzy wzniesli synagogę, a na południowy-wschód od centrum miasta założyli kirkut.

W pobliżu rynku, na północny-zachód od niego znajduje się Wzgórze Kolegiackie z XII-wiecznym kościołem kolegiackim pw. św. Marcina. Do okalającego go cmentarza przykościelnego bezpośrednio przylega brama Warszawska z fragmentem murów obronnych, którymi w XVI w. kanclerz Krzysztof Szydłowiecki otoczył miasto. Brama ta jest jedną z czterech bram, które niegdyś prowadziły do miasta. Dawny bieg murów jest dość czytelny. Od południa i wschodu mury prawdopodobnie przebiegały wzdłuż obecnych ulic ul. Nowowałowej i Starowałowej.

Na południowy-zachód od miasta na początku XIX w. został założony cmentarz parafialny.

Natomiast na północny-zachód od Wzgórza Kolegiackiego, po drugiej stronie Opatówki, na Żmigrodzie od średniowiecza znajdował się kościół, siedziba pierwszej parafii opatowskiej, od XV w. we władaniu bernardynów.

Kamienica przy rynku opatowskim
(do niedawna własność rodziny Węgrzyckich); fot. 2024 r.

Opatowski rynek z widokiem na kolegiatę św. Marcina Biskupa; fot. 2024 r.

Opatowski rynek; fot. 2024 r.

2) Układy ruralistyczne

W gminie Opatów można wyróżnić kilka układów ruralistycznych, związanych z historycznym podziałem osadniczym i ukształtowaniem terenu. Część z nich ma charakter ulicówek, będący efektem XIX- i XX-wiecznych regulacji, cechujący się wąskimi, długimi parcelami, prostopadłymi do drogi głównej (np. Balbinów). Są w niej układy wielodrożnicowe z rozwiniętą siecią dróg w większych wsiach (np. Nikisiałka Duża). Występują tu także układy rozproszone charakterystyczne dla osadnictwa na terenach pagórkowatych i dolinnych.

Na skutek zmian społeczno-gospodarczych jakie stały się w ostatnich dekadach udziałem gminy Opatów wiele tutejszych wsi zyskało charakter willowy. Z powodu naturalnej modernizacji zabudowy wiejskiej, drewniane domy i zabudowania gospodarcze zostały rozebrane, aby ustąpić miejsca nowoczesnemu budownictwu mieszkalnemu. Z pejzażu gminy zniknęła nie tylko dawna wiejska zabudowa mieszkalna i gospodarcza domostw, ale także obiekty bardzo charakterystyczne dla wiejskiego krajobrazu, tj. kuźnie, młyny wietrzne.

III. Założenia rezydencjonalne

1) Dwory

1.1) Dwór w Jałowęsach²⁰² (Jałowęsy 125); obwód Jałowęsy, dz. 401/1

Dwór w Jałowęsach datowany jest na II połowę XIX w. Jego fundatorem był najpewniej Antoni Jasieński, który w 1864 r. nabył od Stanisława Karskiego tutejszą posiadłość i wkrótce na miejscu dawnego drewnianego dworu wybudował murowaną rezydencję. Na początku XX w., zapewne w latach 20., budynek został przebudowany.

Po II wojnie światowej dwór przeszedł na własność Skarbu Państwa. Wprowadziła się do niego szkoła. W latach 60. XX w. budynek został gruntownie przebudowany, w wyniku czego utracił cechy stylowe. W latach 70. XX w. wprowadził się do niego Państwowy Zakład Wychowawczy, który w 1984 r. zmienił nazwę na Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy. Mieści się w nim po dziś.

Dawny dwór jest obiektem wolnostojącym, murowanym, podpiwniczonym, dwukondygnacyjnym, o zwartej bryle urozmaiconej płytkimi ryzalitami w elewacji frontowej – wschodniej oraz bocznej – południowej, nakryty dachem o niewielkim nachyleniu połaci zabezpieczonym ocynkowaną blachą. Od północy przylega do niego dobudowany po II wojnie światowej aneks.

Elewacje są otynkowane, na cokole, z pilastrowanymi narożnikami, zwieńczone gzymsem wieńczącym (poza dobudowaną częścią powojenną). Fasada charakteryzuje się 3-osiowym ryzalitem z wejściem głównym pośrodku; po obu jego stronach są rozmieszczone symetrycznie pary okien. Elewacja tylna porządkuje 7 osi; 3 środkowe są cofnięte, po bokach mają skrzydła boczne 2-osiove. Elewacja boczna, północna, jest przysłonięta częściowo przez dobudowany po wojnie aneks. Elewację boczną, południową, zdobi ryzalit z wystawką w części parterowej.

Wnętrze dworu jest silnie rozczłonowane na skutek licznych przebudów. Komunikacja wewnątrz odbywa się w układzie traktowym i działowym. Komunikacja międzykondygnacyjna możliwa jest dzięki klatkom schodowym. Pomieszczenia nie posiadają cech je wyróżniających, mają otynkowane ściany i stropy, podłogi pokryte deskami lub posadzkami. Piwnice sklepione są kolebką. Nie zachowało się nic z dawnego zabytkowego wyposażenia.

Wokół budynku rozpościera się park podworski.

²⁰² WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku – dwór w Jałowęsach, opr. J. Zub 2000.

Dwór w Jałowesach; fot. 2024 r.

1.2) Dwór w Nikisiałce Małej²⁰³ (Nikisiałka Mała 35); obwód Nikisiałka Mała, dz. 297/2

Wg tradycji w XVII w. został zbudowany, a w latach 70. XVIII w. przebudowany, podobno wg projektu ks. Józefa Karsznickiego. Fasadą zwrócony jest na zachód. Stanowi go obiekt murowany, parterowy, na rzucie prostokąta, nakryty dachem polskim pobitym gontem. Od frontu zdobi go przedsionek na planie kwadratu, z barokowym wolutowym szczytem. Dwór stoi w otoczeniu zabytkowego parku.

Dwór w Nikisiałce Małej; fot. 2024 r.

²⁰³ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – dwór w Nikisiałce Małej, opr. A. Adamczyk 1991.

Dwór w Nikiszałce Małej – widok na fasadę; fot. 2024 r.

Dwór w Nikiszałce Małej – elewacja boczna; fot. 2024 r.

1.3) Dwór w Oficjałowie (Oficjałów 29); obwód Oficjałów, dz. 63/4

Dwór w Oficjałowie – widok na fasadę; fot. 2024 r.

Dwór został zbudowany w II połowie XIX w. najpewniej przez Józefa Kobylińskiego, który nabył tutejszy majątek w 1869 r. Po nim posiadłość przeszła w ręce syna Juliana. U schyłku XIX w. w związku z problemami finansowymi rozpoczął on wyprzedaż dóbr. Na początku XX w. resztówkę z dworem nabył Władysław Klepacki, znany jako właściciel cegielni w Ostrowcu. Od jego spadkobierców w 1919 r. nabył ją Aleksander Sawicki, dziedzic Bogusławic. Potem na krótko znalazła się ona w rękach Józefa Byczewskiego, dyrektora cukrowni w Częstocicach. W 1929 r. resztówkę z dworem zakupił Wawrzyniec Redlich. W rękach jego spadkobierców rezydencja znajduje się po dziś.

Dwór jest obiektem wolnostojącym, murowanym, postawionym z cegły, parterowym, podpiwniczonym, na rzucie wydłużonego prostokąta, o prostopadłościenną zwartą bryłę, szerokofrontowym, nakrytym dwuspadowym dachem poszytym blachą. Fasadą zwrócony jest w kierunku południowym. Od frontu zdobi go czterokolumnowy portyk zwieńczony trójkątnym tympanonem. Elewacja tylna, północna, wychodząca na ogród parkowy, charakteryzuje się tarasem o sześciu kolumnach połączonych łukami.

Dwór jest obiektem dwutraktowym, wielopomieszczeniowym. Drzwi frontowe, usytuowane na osi budynku, otwierają się na sień, za którą znajduje się salon.

W części pomieszczeń dworu zachowała się dawna drewniana podłoga. Ocalał kominek oraz ozdobny piec kaflowy. W jednym z pokoi zachowała się wbudowana szafa z tajnym przejściem prowadzącym po piwnic.

1.4) Dwór w Wąworkowie-Pobroszynie (Wąworków 35); obwód Wąworków 203/3

Dwór datowany jest na połowę XIX w. W okresie międzywojennym został gruntownie przebudowany zyskując obecną sylwetkę.

Stanowi go obiekt wolnostojący, murowany, podpiwniczony, piętrowy, postawiony na planie prostokąta, o zwartej prostopadłościenną bryłę, nakryty czterospadowym dachem za-

bezpieczonym blachą. Od frontu zdobi go czterokolumnowy portyk. Do elewacji tylnej przylega taras.

Dwór w Wąworkowie-Pobroszynie; fot. 2024 r.

1.5) Relikty dworu w Podolu

Budynek rezydencjonalny, po wojnie mieszczący szkołę, został wiele lat temu rozebrany. Ocalała jedynie późniejsza dobudówka.

Ostatnimi mieszkańcami dworku przed nacjonalizacją była rodzina Żelikowskich.

Ocalała dobudówka dawnego dworu w Podolu; fot. 2024 r.

2) Zamki (zabytki rezydencjonalno-obronne)

Wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie

Widok ogólny na wieżę; fot. 2018 r.

Elewacja wschodnia wieży; fot. 2018 r.

Wieża datowana jest na XIV w. Wznosi się na odciętym fosą cyplu płaskowzgórza. Stanowi ją obiekt murowany, wzniesiony z kamienia z domieszką lokalnej cegły, na planie prostokąta, o boniowanych narożach. Wewnątrz zachowały się gniazda po belkach stropowych. Na każdej oprócz dolnej kondygnacji, widoczne są otwory okienne i rozglifione, przesklepione odcinkowo strzelnice; niektóre z zachowanymi kamiennymi obramieniami. W drugiej kondygnacji znajduje się przesklepiony otwór drzwiowy.

IV. Obiekty sakralne – Kościoły

Na terenie gminy są zlokalizowane 4 kościoły, wszystkie są siedzibami parafii. To:

- 1) kościół kolegiacki parafialny pw. św. Marcina Biskupa w Opatowie,
- 2) kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP w Opatowie,
- 3) kościół parafialny pw. Idziego w Ptkanowie (Podolu-Ptkanowie),
- 4) kościół parafialny pw. Bartłomieja Apostoła w Strzyżowicach.

Wszystkie wymienione kościoły parafialne znajdują się w granicach dekanatu opatowskiego.

5. Obiekty sakralne – Kaplice

Kaplice są reprezentowane przez kaplicę cmentarną znajdującą się na cmentarzu parafialnym w Opatowie oraz kaplicę Sióstr Miłosierdzia w Kobylanach.

5.1) Kaplica cmentarna w Opatowie

Kaplica cmentarna datowana jest II połowę XIX w. Usytuowana jest przy alei głównej prowadzącej od głównej bramy wejściowej. Stanowi ją obiekt wolnostojący, murowany, na rzucie prostokąta, o zwartej prostopadłościennych bryle, wąskofrontowy, nakryty dwuspadowym dachem pokrytym blachą. Zorientowana jest na północ. Elewacje są otynkowane, na wysokim cokole, zwieńczone gzymsem podokapowym. Fasada posiada na osi drzwi obite blachą z kamiennym portalem opatrzonym inskrypcją: „Wiecznym pokojem udaroy Panie miłosierdziem opromien na wieki. Amen”. Ponad nim znajduje się tablica z napisem: „In Nomine Domini. Boże łzy pokory niechaj znajdą miłosierdzie Twoje. Kaplica Zdziennickich poświęcona 1881”.

Elewacja tylna, południowa, jednoosiowa, posiada na osi dwa otwory okienne, mały, a ponad nim większy.

Elewacja szczytowa, zachodnia, ma niewielką wnękę z figurą Matki Bożej Niepokalanej. Elewacja szczytowa, wschodnia, charakteryzuje się oknem zamkniętym półkolisto, w obramieniu.

Naroża dachu ozdobione są sterczynami na cokołach.

Wnętrze pokrywa polichromia.

W kaplicy spoczywają Prakseda z Rogozińskich i Jan małżonkowie Zdziennickich.

5.2) Kaplica Sióstr Miłosierdzia w Kobylanach

W 1858 r. Władysław Rudnicki – właściciel majątku Kobylany sprowadził do miejscowości z Kurozwęk siostry miłosierdzia św. Wincentego à Paulo do opieki nad chorymi. Po jego śmierci która miała miejsce w 1859 r., siostry urządziły w tutejszym dworku kaplicę; było to ok. 1860 r. W okresie międzywojennym została ona rozbudowana. Podczas II wojny światowej uległa zniszczeniu. Siostry odbudowały ją w 1945 r.

Kaplica jest pod wezwaniem Niepokalanego Serca Maryi i znajduje się na terenie parafii Strzyżowice. Stoi w odległości ok. 5 km od kościoła parafialnego.

Stanowi ją budynek murowany, podpiwniczony, parterowy, z poddaszem, na planie prostokąta zbliżonym do kwadratu, o zwartej prostopadłościenną bryle, nakryty dachem dwuspadowym półszczytowym z naczółkami, poszytym blachą, z wystawkami, zwieńczony sygnaturką.

Elewacje są otynkowane, na cokole. Fasadę, zorientowaną na północny-zachód, 3-osiową, porządkują: okno, podcień, okno. Podcień usytuowany pośrodku ściany od góry jest osłonięty dachem, zaś po dwóch przeciwnych bokach ścianami domu. W podcieniu są umieszczone drzwi wejściowe główne, poprzedzone schodami. W szczycie budynku, ponad podcieniem, znajduje się wystawka z dwoma oknami.

5.3) Kaplica w Karwowie

Widok ogólny; fot. 2024 r.

Wnętrze kaplicy; fot. 2024 r.

5.4) Kaplica w budynku mieszkalnym sióstr w Lipowej

5.5) Kaplica w Zochcinku

Budynek mieszkalny sióstr w Lipowej z kaplicą;
fot. 2024 r.

Kaplica w Zochcinku; fot. 2024 r.

6. Obiekty sakralne – cmentarze

Na terenie gminy są zlokalizowane trzy czynne cmentarze grzebalne; mają one charakter wyznaniowy. Są administrowane przez parafie rzymskokatolickie w Opatowie, Ptkanowie (Podolu-Ptkanowie), Strzyżowicach.

Oprócz nich w granicach gminy są zlokalizowane cmentarze nieczynne.

Cmentarze przykościelne:

- cmentarz przy kościele kolegiackim parafialnym pw. św. Marcina Biskupa w Opatowie,
- cmentarz przy kościele parafialny oo. bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP w Opatowie,
- cmentarz przy kościele parafialnym pw. św. Idziego w Ptkanowie (Podole – Ptkanów),
- cmentarz przy kościele parafialnym pw. św. Bartłomieja w Strzyżowicach.

Cmentarze grzebalne wyznaniowe nieczynne:

- cmentarz żydowski w Opatowie,
- cmentarz prawosławny „stary” w Opatowie przy ul. S. Sempołowskiej,
- cmentarz parafialny „stary” w Strzyżowicach.

Cmentarze – Miejsca pamięci narodowej:

- cmentarz wojenny z I i II wojny światowej w Opatowie.

7. Obiekty przemysłowe

Są reprezentowane przez młyn w Opatowie zlokalizowany przy ul. Legionów oraz zabudowania przemysłowe w Opatowie przy ul. Henryka Sienkiewicza.

Opatowski młyn został zbudowany w I ćwierci XX w., najpewniej w 1910 r. na miejscu poprzedniego, drewnianego, przez braci Goldman'ów. Był to wówczas młyn motorowy. Mieścił zboże do lat 90. XX w. Na początku XXI w. został zaadaptowany na hotel. Od 2014 r. funkcjonuje w nim trzygwiazdkowy hotel „Miodowy Młyn” z restauracją i strefą relaksu.

Zabudowania przemysłowe stanowią dawne obiekty produkcyjne należące do mleczarni opatowskiej. Historia zakładu zaczęła się na początku XX w. W 1903 r. staraniem miejscowej elity została założona Włościańska Spółdzielnia Mleczarska. Wśród jej inicjatorów i organizatorów byli: rejent opatowski Seweryn Horodyński, notariusz Stanisław Gano, Przybysław Polonowski, Franciszek Świeżyński. Do spółdzielni przystąpiło ok. 30 okolicznych ziemian. Jej prezesem został Kazimierz Roguski. Na czele Rady Nadzorczej stanął Antoni Bieliński. Dyrektorem mleczarni został Franciszek Świeżyński.

Od 1936 r. zakład funkcjonował jako „Mleczarnia Spółdzielcza” Opatów w Opatowie Kieleckim. Po wojnie nosił nazwę Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska Opatowianka w Opatowie. 1 stycznia 1951 r. mleczarnia została upaństwowiona. Po przyjęciu ustawodawstwa reaktywującego spółdzielnie mleczarskie, została m.in. wskrzeszona opatowska spółdzielnia mleczarska. 3 sierpnia 1957 r. Sąd Powiatowy w Radomiu zarejestrował Okręgową Spółdzielnię Mleczarską w Opatowie. W latach 80. XX w. zakład przeszedł gruntowną modernizację podyktowaną koniecznością spełniania wymogów ochrony środowiska. W 1992 r. przejął od upadającej Spółdzielni Pracy Przemysłu Spożywczego Zakład Cukierniczy przy ul. Leszka Czarnego w Opatowie wytwarzający od 1980 r. krówki.

W 2007 r. mleczarnia zaprzestała produkcji wyrobów mleczarskich. Odtąd wytwarza krówkę. Produkcja odbywa się w zakładzie przy ul. Leszka Czarnego.

8. Obiekty użyteczności publicznej – świeckie

Dawny urząd powiatowy przy ul. Jana Kilińskiego 4

Obiekt datowany jest na I połowę XIX w. Odegrał on ważną rolę podczas powstania styczniowego. Wówczas w budynku mieścił się urząd powiatowy. 25 listopada 1863 r. do Opatowa wkroczyły oddziały płk. Zygmunta Chmieleńskiego i gen. Józefa Hauke-Bosaka. Rosyjska załoga nie była w stanie się obronić. Powstańcy napadli na urząd, zabrali z niego

kasę, ponadto zabrali konie, broń i amunicję, a przy okazji wzięli kilku jeńców. O wydarzeniach tych przypomina granitowa tablica umieszczona na wschodniej ścianie budynku w 1985 r. z napisem: „W dobie powstania styczniowego / w tym domu mieścił się Urząd Powiatu. / Dn. 25 XI 1863 r. gen. Józef Hauke- / Bosak na czele kawalerii / zdobył Opatów / i stąd zabrał kasę 5000 rb. / W ataku brali udział płk Zygmunt Chmieleński / rtm. S. Solbach, rtm. W. Turski, rtm. J. Prędowski/ ZBOWiD 1985 r.”.

Dawny urząd powiatowy stanowi obiekt wolnostojący, murowany, piętrowy, na rzucie prostokąta, o zwartej prostopadłościenną bryłę, nakryty czterospadowym dachem, który od północnego-zachodu ma przedłużoną połączyć dachową (okap) osłaniający antresolę zakończoną murowanym wiatrołapem na rzucie trapezu. Od wschodu budynek wzbogaca murowano-drewniana wystawka.

Elewacje są otynkowane, zwieńczone gzymsem podokapowym. Kondygnacje rozdziela gzyms międzykondygnacyjny, prosty, wykonany w cegiel. Południowa elewacja w partii parteru, pokryta jest blachą.

Elewację zachodnią rozcłonkują otwory okienne zasadniczej bryły budynku (po dwa w kondygnacji). Ściana zachodnia wiatrołapu, do którego prowadzi antresola pozbawiona jest podziałów; pod nią widoczna jest podpierająca je kolumna.

Elewacja wschodnia ukształtowana jest przez portyk z trzema kamiennymi kolumnami jońskimi w parterze, przechodzący na piętrze w drewnianą werandę, do której prowadzą betonowe schody dwubiegowe łamane obwiedzione metalową barierką. Zabezpiecza go dach pulpitowy ze spadkiem w kierunku wschodnim. Dolną kondygnację porządkują: drzwi i dwa okna, górną – weranda i okno.

Elewację południową, 9-osiową, wyznaczają otwory okienne i blendy.

Elewacja północna charakteryzuje się luźnym rozmieszczeniem okien i drzwi. Do północno-wschodniego narożnika ściany w parterze przylega parterowa drewniana dobudówka (wiatrołap) nakryta dachem pulpitowym z otworem drzwiowym od zachodu i okienkiem wychodzącym na północ. Ścianę wyróżnia antresola przylegająca do jej północno-zachodniej części, wsparta na 5 kolumnach. Na jej końcu znajduje się wiatrołap. Antresolę nakrywa okap wsparty na trzech drewnianych słupkach.

Dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny ul. Szpitalna 4a

Budynek znajduje się w północnej części Opatowa, w bezpośrednim sąsiedztwie szpitala św. Leona. Datuje się go na początek XIX w. Zaznaczony jest on na planie miasta z 1860 r., gdzie figuruje jako „dom gospodarczo-mieszkalny”. Wówczas składał się z 5 izb. Obok niego stały budynki gospodarcze. Bezpośrednio za nim ciągnął się ogród warzywny.

Na początku XX w. w obiekcie tym zamieszkały siostry szarytki ze zgromadzenia Wincentego á Paulo sprowadzone do Opatowa w 1901 r. Wkrótce po przybyciu zorganizowały one przyszpitalną aptekę, prowadziły kursy teoretyczne i praktyczne dla młodych kobiet, które chciały pracować w szpitalu.

Z czasem jedno z pomieszczeń w budynku zaadaptowano na mieszkanie przejściowe dla lekarzy i personelu pomocniczego. Po II wojnie światowej obiekt ten pełnił funkcję pomocniczą dla szpitala. Siostry zakonne zajmowały dom do stycznia 1991 roku.

Kilka lat temu obiekt przeszedł kapitalny remont. Siedzibę znalazło w nim Muzeum Geodezji i Kartografii otwarte w Opatowie w 2005 r., mieszczące się początkowo w budynku Starostwa Powiatowego przy ul. H. Sienkiewicza. Od 2024 r. nosi ono imię prof. Eugeniusza Romera. W budynku zostało również ulokowane Muzeum Ziemi Opatowskiej, które rozpoczęło działalność w 2019 r. Muzeum Geodezji i Kartografii im. prof. Eugeniusza Romera oraz Muzeum Ziemi Opatowskiej tworzą Dom Muzealny im. Rodziny Bukowieckich.

Budynek jest w typie dworku. Stanowi go obiekt wolnostojący, murowany, podpiwniczony, parterowy, o zwartej prostopadłościenną bryłę, na rzucie prostokąta, z użytkowym

poddaszem, nakryty dachem półszczytowym poszytym blachą z sześcioma wystawkami (dwie wychodzą na północ, dwie na południe, jedna na wschód i jedna na zachód). Jego naroża opinają wysokie szkarpy. Szczególnie okazałe prezentuje się elewacja południowa licząca 8 osi. Porządkują ją: okno, drzwi, dwie pary okien, drzwi, okno. Ponad dwiema parami okien, w partii poddasza, umieszczone są dwie łączące się ze sobą wystawki szczytowe. Drzwi poprzedzają ganki nakryte dachami pulpitowymi wspartymi na dwóch beczkowych kolumnach, obwiedzione murkami, do których prowadzą schody jednobiegowe. Elewacją północną, 6-osiową, porządkują otwory okienne. Elewacje wschodnia i zachodnia liczą po dwie osie; na jednej są umieszczone drzwi, na drugiej okna. Drzwi od strony zachodniej poprzedzają schody jednobiegowe. Pod nimi znajduje się wejście do piwnic.

Budynek wznosi się na terenie lekko pochylonym, co widać po jego podpiwniczeniu.

9. Przydrożne krzyże, kapliczki, figury świętych

Tabela 2.

Lp.	Miśc	Fotografia	Krótką informacją
1	Adamów		Krzyż drewniany; dz. 85/1
2	Adamów 23		Figura MB (współczesna) na postumencie w otoczeniu aniołków na niższych postumentach; dz. 24
3	Balbinów		Figura przydrożna (przydrożny krzyż na postumencie) z 1925 r. fundacji Janiny i Augusta Łempickiego – dziedziców Gierczyc na granicy wsi Balbinów i Gierczyce; dz. 102; GEZ

4	Brzezie		Krzyż z 1830 r. fundacji Idziego i Agnieszki Sobczyków; dz. 54 GEZ
5	Brzezie		Kapliczka MB zwieńczona krzyżem z II poł. XX w. ufundowana w 1983 r. przez Natalię i Józefa Czubów, odnowiona przez Zenonę i Edwarda Żmudów w 2016 r.; dz. 138 GEZ
6	Brzezie		Kapliczka szafkowa na drzewie przy domu nr 60; dz. 531 i 138
7	Brzezie		Kapliczka na drzewie; dz. 295/1

8	Czerników Karski	 Widok z drogi Fragment płaszczyzny postumentu z napisem fundacyjnym	Krzyż z 1865 r. fundacji AW. i J. Zagórskich – dziedziców Czernikowa i Stobca; dz. 86 i 147/3 GEZ Na płaszczyznach postumentu napisy: od południa – „Dnia 18 Października / 1865 roku / AW. i J. ZAGÓRSCY / Dziedzice Czernikowa / i Stobca”; od północy – „ad magnam Dei / gloriam / Amen”; od wschodu i zachodu – „Zmiłuj się nad nami Panie / Wysłuchaj nasze błaganie / Łaska miłosierdzia Swego / Uchowaj nas od złego”.
9	Czerników Karski		Figura przydrożna w postaci ściętego drzewa posadowionego na podstawie przypominającej stos luźno ułożonych kamieni, wystawiona 19 lipca 1901 r. przez Antoniego Karskiego w dowód wdzięczności dla ojca – Kazimierza; dz. 147/3 GEZ
10	Czerników Karski		Figura Matki Bożej z XIX/XX w. (za zabudowaniami nr 11a); dz. 52/1 GEZ

11	Czerników Karski (Murowaniec)		Przydrożny krzyż na postumencie z pocz. XX w. (?); dz. 46
12	Czerników Karski (Murowaniec)		Figura św. Józefa z 1810 r. (pomiędzy posesjami nr 34 a 36); dz. 40 (?)
13	Czerników Karski (Murowaniec)		Figura MB ufundowana w 2016 r. (na posesji nr 36); dz. 21/1
14	Czerników Opatowski		Figura Matki Bożej z 1927 r. ufundowana przez Franciszkę Kozową z dziećmi; dz. 76 GEZ

15	Czerników Opatowski		Figura Chrystusa z 1926 r. ufundowana przez Józefa Łapę z synem Marcinem z Czernikowa; dz. 106/1 GEZ
16	Czerników Opatowski		Krzyż przy domu nr 10 dz. 94
17	Gojców		Figura Matki Bożej z 1924 r. fundacji Koła Młodzieży Wiejskiej wsi Gojców, wy- remontowana w 2023 r. za środkami budżetu Gminy Opa- tów, otoczenie wykonane przy pomocy Gminy Opa- tów, PBI – Kopalnia Wymy- słów oraz strażaków OSP Gojców; dz. 198 GEZ
18	Gojców		Krzyż drewniany; dz. 260/2

19	Gojców		Krzyż przydrożny; dz. 221
20	Gojców		Krzyż drewniany; dz. 342
21	Jagnin		Krzyż z 1908 r. fundacji Rycombel; dz. 31/2 GEZ
22	Jagnin		Krzyż; dz. 189

23	Jalowęsy		Kapliczka słupowa z XIX/XX w.; dz. 418 GEZ
24	Jalowęsy		Krzyż z początku XX w.; dz. 418 GEZ
25	Jalowęsy		Krzyż z 1805 r. z emblematami Męki Pańskiej ²⁰⁴ fundacji Grzegorza Czernika i jego żony Katarzyny Boczarskiej; translokowany – pierwotnie stał w polach; dz. 539 GEZ
26	Jurkowice		Figura Matki Bożej z 1896 r. fundacji Marianny z Traczów Nogali i jej dzieci; dz. 232 i 259/4 GEZ

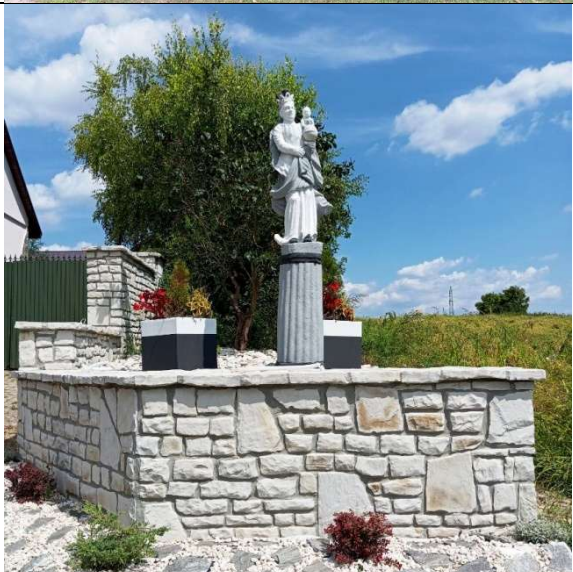
²⁰⁴ Katalog zabytków sztuki, s. 23.

27	Jurkowice		Krzyż z 1901 r. fundacji Agnieszki i Ludwika Ziarków; dz. 324/8 i 310 GEZ
28	Karwów		Krzyż z XIX/XX w. (?); dz. 161 GEZ
29	Karwów		Krzyż z XIX/XX w. (?); dz. 356 GEZ
30	Karwów		Figura bl. Wincentego Kadłubka z 1919 r. fundacji Jana i Marianny Sidorów; dz. 349 GEZ

31	Karwów		Krzyż, na posesji nr 42; dz. 277
32	Kobylanki		Krzyż przydrożny; dz. 165/6
33	Kobylany		Krzyż z 1922 r. wzniesiony „Bogu Wszechpotężnemu za ocalenie od niszczących skutków Wielkiej Wojny”; dz. 199/17
34	Kobylany		Krzyż żeliwny z 1899 r. fundacji Stanisława i Magdaleny Gli- bowskich ze wsi Kobylany, poświęcony przez ks. Antoniego Kossakiewi- cza – admin. parafii Strzyżowice; dz. 9/5

35	Kobylany		Krzyż z 1901 r. fundacji wsi Kobylany; dz. 207/3 GEZ
36	Kobylany		Kapliczka przeszklona na postumencie z figurą Matki Bożej przy kaplicy; dz. 117/1 GEZ
37	Kobylany		Krzyż z 1918 r.; dz. 684/1 GEZ
38	Kobylany		Kapliczka szafkowa na posesji nr 146; dz. 532/1

39	Kobylany		Kapliczka szafkowa na posesji nr 128; dz. 489/2
40	Kobylany		Kapliczka z 2005 r. ufundowana przez miesz- kańców Sobiekurowa po śmierci Jana Pawła II, na granicy z gminą Iwaniska dz. 768
41	Kobylany		Figura Chrystusa z 1958 r. fundacji Gromady Kobylany; dz. 199/5 i 199/1
42	Kobylany		Figura MB z 1918 r. fundacji Stanisława i Wiktorii z Długoszków Rabosy; dz. 184/4

43	Kobylany		Krzyż przydrożny; dz. 199/11
44	Kochów		Krzyż przydrożny z 1963 r. fundacji Drozdowskich dz. 218/2
45	Kochów		Krzyż z 1896 r. fundacji kolonistów z Kochowa; dz. 130
46	Kornacie		Figura Matki Bożej z II poł. XVIII w.; dz. 81/3 GEZ

47	Kornacice		Krzyż z 1906 r. fundacji Andrzeja Martynowskiego; dz. 193/1 GEZ
48	Kornacice		Krzyż metalowy; dz. 129
49	Lipowa		Krzyż z 1850 r. ufundowa- ny przez Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia w San- domierzu pamięci ks. Kazimierza Stokoskiego – dziekana katedry sandomierskiej, proboszcza w Sobótce, dziedzica Lipowej, odnowiony w 1983 r. z ofiar mieszkańców Lipowej i przyjaciół; dz. 17/28 GEZ
50	Lipowa		Figura MB z Dzieciątkiem na terenie zabudowań Zgromadzenia Sióstr Miło- sierdzia; dz. 7

51	Lipowa		Krzyż z 1899 r. fundacji włościan wsi Lipowa; dz. 134 GEZ
52	Marcinkowice		Krzyż z 1930 r. fundacji mieszkańców wsi Marcinkowice; dz. 92/2 GEZ
53	Nikisialka Duża		Krzyż z 1927 r. fundacji mieszkańców wsi; dz. 477 GEZ
54	Nikisialka Duża		Krzyż z XIX w.; dwukrotnie uszkodzony – ostatni raz w lipcu 2024 r.; dz. 253 GEZ

55	Nikisiałka Mała		Krzyż drewniany wg tradycji fundacji Łempickich; dz. 319/3
56	Nikisiałka Mała		Metalowy krzyż z 1928 r. fundacji Tomasza i Katarzyny z Piotrowskich małżonków Łapów, wyk. S. Górecki; dz. 83/1
57	Oficjałów		Figura św. Jana Nepomucena z 1776 r. ²⁰⁵ ; dz. 189/2 GEZ
58	Oficjałów		Krzyż z ok. poł. XIX w.; dz. 36 GEZ

²⁰⁵ Tamże, s. 38.

59	Okalina-Kolonia		Metalowy krzyż i kapliczka szafkowa z obrazkiem MB; przy drodze DK9, na granicy z sołectwem Gojców
60	Okalina-Kolonia		Krzyż z 1878 r. GEZ' dz. 125
61	Okalina-Kolonia		Figura MB Niepokalanej z 1918 r. fundacji Michała i Marianny z Radosów małż. Kucharczaków, na posesji nr 25a; dz. 54/2
62	Okalina-Kolonia		Figura św. Rocha zapewne z końca XVIII w.²⁰⁶; dz. 184/5 GEZ

²⁰⁶ Tamże.

63	Okalina-Wieś		Krzyż z 1902 r. dz. 141 GEZ
64	Okalina-Wieś		Figura Matki Bożej z 2018 r.; dz. 123
65	Opatów, ul. gen. Stefana „Grota” Roweckiego		Figura Matki Bożej na cmentarzu przy kościele kolegiackim pw. św. Marcina Biskupa z 1938 r. fundacji Wojciecha Juzala z Biskupic; dz. 1319 GEZ
66	Opatów, ul. Klasztorna		Figura św. Jana Nepomucena z XVIII/XX w.²⁰⁷; dz. 1443/1 GEZ

²⁰⁷ Tamże, s. 51.

67	Opatów, ul. Legionów		Krzyż z 1848 r. fundacji porucznika kor. Józefa Korytyńskiego; dz. 1995/2 GEZ
68	Opatów, ul. Leszka Czarnego		Krzyż przydrożny; dz. 997/10
69	Opatów		Figura Jana Pawła II z 2020 r. fundacji mieszkańców Mia- sta i Gminy Opatów w 100. rocznicę urodzin Papieża; dz. 1309/2
70	Opatów		Figura św. Marcina z Tours z 2017 r. fundacji wspólnoty parafii kolegiackiej staraniem ks. proboszcza dra Michała Spocińskiego, po- błogosławionej przez ks. bpa Krzysztofa Nitkiewicza – ordynariusza sandomier- skiego; dz. 1320

71	Opatów, ul. Klasztorna 3		Figura św. Franciszka z Asyżu, na terenie zespołu kościelno-klasztornego ber- nardynów opatowskich; dz. 1445/3
72	Opatów, ul. Adama Mickiewicza		Kapliczka MB; dz. 305/9
73	Opatów, Legionów 64		Kapliczka z Dzieciątkiem Jezus z kulą w ręku, dz. 1640
74	Opatów, ul. Ćmielowska 17		Kapliczka szafkowa; dz. 166/5

75	Opatów, ul. Ćmielowska		Kamienny krzyż na postumencie z 1899 r. dz. 241
76	Opatów, ul. Tadeusza Kościuszki 78a		Kapliczka przydomowa Matki Bożej; dz. 136
77	Opatów, ul. J. Słowackiego 84		Żeliwny krzyż na postumencie ufundowany przez Tomasza Stępniewskiego w 1905 r.; dz. 953/7
78	Opatów, ul. J. Słowackiego 65		Kamienny krzyż na postumencie; dz. 938/14

79	Opatów, ul. S. Sempolowska		Kapliczka wykonana przez Gustawa Hadyńę
80	Opatów, ul. 1 Maja		Kamienn krzyż na postumencie z 1948 r.
81	Podole		Krzyż z 1908 r. fundacji włościan Podola; dz. 218/2 GEZ
82	Rosochy		Figura Chrystusa Frasobliwego z 1908 r. ufundowany z dobrowolnych ofiar parafian ptkanowskich; dz. 1 GEZ

83	Rosochy		Krzyż przy wjeździe do wsi od strony Przeuszyna; dz. 300
84	Rosochy		Krzyż z 1906 r. fundacji Kazimierza Jandy; dz. 315 GEZ
85	Strzyżowice		Krzyż z 1928 r. ufundowany przez parafian z dobrowolnych ofiar na pamiątkę 25-letniego pobytu i pracy kapłańskiej ks. proboszcza Stanisława Górskiego; dz. 173/3 GEZ
86	Strzyżowice		Krzyż przydrożny z XIX/XX w. (?); dz. nr 19 i 22/2 GEZ

87	Strzyżowice		Krzyż z 1932 r. ufundowany przez Barbarę Czerwiec; dz. 172 GEZ
88	Strzyżowice		Figura św. Józefa na terenie plebanii (współczesna); dz. 172
89	Strzyżowice		Kapliczka szafkowa na krzyżu; dz. 172
90	Strzyżowice		Krzyż z 1957 r. ufundowany przez gromadę Strzyżowice, opiekunowie: P. Janiszewski, S. Adamczyk; dz. 536 GEZ

91	Strzyżowice		Kapliczka MB (współczesna), na posesji nr 91; dz. 616
92	Strzyżowice		Kapliczka MB ufundowana przez miesz- kańców Józefowa w 2006 r.; dz. 448
93	Tomaszów		Krzyż z 1865 r.; dz. 6 GEZ

94	Tudorów		Krzyż drewniany na rozstaju dróg; dz. 10/2
95	Tudorów		Kapliczka szafkowa przy posesji nr 12; dz. 82
96	Tudorów		Krzyż drewniany; dz. 156

97	Wąworków		Figura Chrystusa u słupa z 1776 r. ²⁰⁸ ; dz. 112 GEZ
98	Wąworków – Pobroszyn		Figura Matki Bożej z 1920 r. przy wjeździe na teren parku podworskiego; dz. 139 GEZ
99	Zochicnek		Krzyż z 1857 r. fundacji Konstancji z Wodzyńskich i Wincentego małż. Karskich – dziedziców Opatowa; dz. 172/2 GEZ

Tytułem uzupełnienia

100	Opatów, ul. Obrońców Pokoju 32		Obraz MB z Dzieciątkiem Jezus, dz. 1296 W kamienicy tej przez kilkadziesiąt lat, aż do końca XX w. mieściła się apteka. Jedną z osób, która ją prowadziła był Edmund Świstowski – burmistrz Opatowa w latach 1923-1926 i 1933 r.
-----	-----------------------------------	---	--

²⁰⁸ Tamże, s. 79.

10. Miejsca pamięci narodowej

Historia gminy Opatów naznaczona jest wieloma wydarzeniami historycznymi świadczącymi o czynnym udziale jej mieszkańców w walkach o wolność i niepodległość. Świadectwem tego są Miejsca pamięci narodowej.

Zgodnie z definicją podaną przez Narodowy Instytut Dziedzictwa: „**Miejsca Pamięci Narodowej to materialne świadectwa kluczowych wydarzeń z historii Polski, zwłaszcza działań obronnych, powstańczych, związanych z odzyskiwaniem niepodległości, a także materialne upamiętnienie osób i wydarzeń związanych z tymi miejscami**”²⁰⁹. Zaliczamy do nich:

- miejsca represji ze strony reżimów totalitarnych, w tym ludobójstwa, zbrodni wojennej i przeciwko ludzkości na obywatelach polskich (także będących przedstawicielami mniejszości narodowych lub etnicznych) lub na obywatelach innych państw,
 - miejsca funkcjonowania byłych obozów koncentracyjnych, obozów zagłady, obozów jeńческих oraz innych miejsc przetrzymywania ofiar zbrodni i represji,
 - miejsca związane z działaniami prowadzonymi na rzecz obrony lub odzyskania niepodległości przez Polskę (miejsca bitew, walk powstańczych itp.),
 - inne miejsca związane z historią walk i męczeństwa narodu polskiego lub innych narodów.
- Takimi materialnymi świadectwami mogą być groby i cmentarze wojenne, pomniki, kopce, kapliczki i krzyże przydrożne, tablice pamiątkowe, a także muzea, budowle oraz ruiny²¹⁰.

Tabela 3. Miejsca pamięci narodowej gminy Opatów

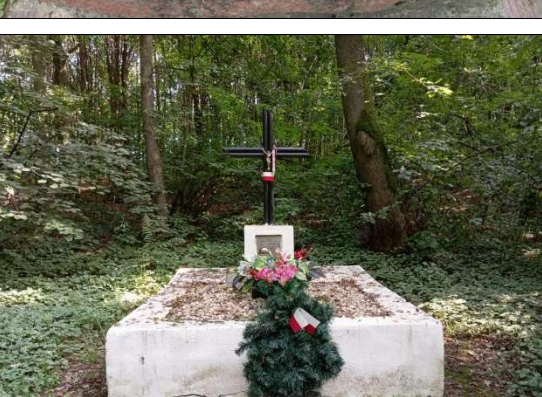
Jałowęsy – pomnik z 1994 r. upamiętniający śmierć kaprała Jana Rogali ps. Klin z Szewny – żołnierza AK Obwodu Opatowskiego „Barwy Białe”, który poległ w nocy 8 maja 1944 r. w walce z żandarmerią niemiecką, ufundowany przez członków Koła Światowego Związku Żołnierzy AK w Opatowie i kolegów z Oddziału	
--	--

²⁰⁹ Cyt. za: <https://edu.nid.pl/baza-wiedzy/czym-sa-miejsca-pamieci-narodowej> [dostęp: 1.06.2024 r.].

W grudniu 2007 r. grupa posłów przygotowała projekt Ustawy o miejscach pamięci narodowej. W myśl art. 2 projektu tejsze ustawy „Miejscem pamięci narodowej jest:

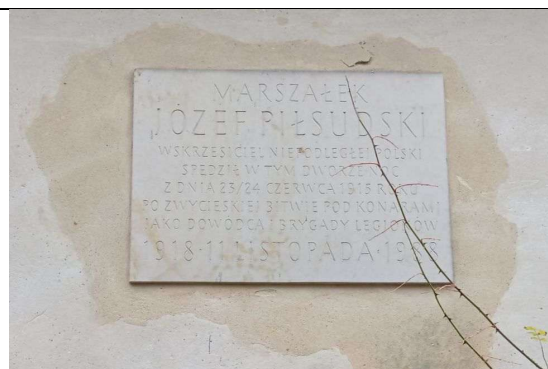
- grób lub cmentarz wojenny,
- nieruchomość lub obiekt budowlany albo jego pozostałości, upamiętniające postaci lub wydarzenia znaczące dla Narodu i Państwa Polskiego, a w szczególności pomnik, krzyż przydrożny, kapliczka, kopiec,
- inny obiekt lub przedmiot związany z wydarzeniami lub postaciami znaczącymi dla dziedzictwa Narodu i Państwa Polskiego, a w szczególności tablica pamiątkowa”. Druk sejmowy nr 745 z 13 grudnia 2007 r.

²¹⁰ <https://edu.nid.pl/baza-wiedzy/czym-sa-miejsca-pamieci-narodowej> [dostęp: 1.06.2024 r.].

Karwów – pomnik z 2018 r. fundacji mieszkańców Karwowa. Przypomina wydarzenia z 15 lutego 1918 r., kiedy to członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej i mieszkańcy Karwowa stawili opór austriackiej żandarmerii dokonującej rekwizycji. Od kul żandarmów poległ Józef Sępień – bojowiec POW	
Kobylany – pomnik z 1988 r. ufundowany przez ZBOWiD, upamiętniający rozstrzelanych na miejscu i pomordowanych w obozach koncentracyjnych przez niemieckiego okupanta – człon- ków BCh w czasie II wojny światowej mieszkańców Kobylan	
Marcinkowice – pomnik ufundowany po 1990 r., upamiętniający miejsce, w którym w walce z Gestapo 30 czerwca 1944 r. zginął podch. AK Zbigniew Duś. Sierpień po zamachu na szefa Gestapo w Opatowie Otto Schultza	
Nikisiałka Duża – pomnik z 1988 r. ufundowany przez ZBOWiD, wzniesiony w miejscu, w którym 30 czerwca 1943 r. Niemcy rozstrzelali 21 Polaków – członków AK i BCh	

Nikisiałka Mała

– tablica z 1988 r. upamiętniająca
pobyt Józefa Piłsudskiego
w dworze
w nocy z 23 na 24 czerwca 1915 r.
po bitwie pod Konarami

Nikisiałka Mała

– piaskowcowy pomnik ku czci Wincentego Witosa
w parku dworskim

Na pomniku wyryty jest napis:
„WINCENTY / WITOS / 1874-1945 /
POTĘGI PAŃSTWA / I JEGO PRZY-
SZŁOŚCI / NIE ZABEZPIECZY /
ŻADEN CHOĆBY / NAJWIĘKSZY /
GENIUSZ / A UCZYNIĆ TO MOŻE /
CAŁY ŚWIADOMY / SWYCH PRA-
WY / I OBOWIĄZKÓW / NARÓD”

Opatów

– cmentarz wojenny
z I i II wojny światowej;
założony w 1916 r. przez okupacyjne
władze austro-węgierskie.
Pochowano na nim żołnierzy poległych
w walkach w okolicach Opatowa oraz
zmarłych w opatowskim szpitalu na
skutek odniesionych ran w latach 1914-
1915. W międzywojniu przeniesiono
na jego teren żołnierzy spoczywających
na okolicznych likwidowanych
cmentarzach wojennych.
W czasie II wojny światowej pochowa-
no tu kilku żołnierzy poległych w kam-
panii wrześniowej oraz saperów LWP,
którzy zginęli w 1945 r.
Prawdopodobnie spoczywają tu uczest-
nicy wojny polsko-bolszewickiej, zmar-
li z ran w szpitalu w Opatowie.
W centralnym miejscu cmentarza
znajduje się pomnik, a być może grób
symboliczny kpt. Franciszka Pększyca
„Grudzińskiego”
– dowódcy 4. Kompanii IV Batalionu
I Brygady Legionów Polskich²¹¹

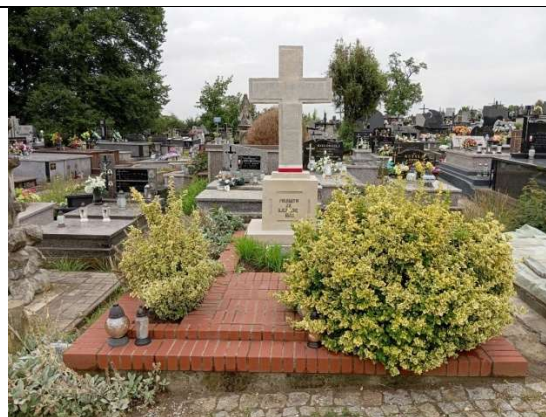
Widok ogólny

Pomnik (grób symboliczny ?)
kpt. Franciszka Pększyca „Grudzińskiego”
poległego 3 czerwca 1915 r. w walkach pod Żernikami.

²¹¹ Tablica informacyjna z tekstem Marka Lisa.

Opatów
 – cmentarz parafialny;
 grób 46 bezimiennych
 powstańców styczniowych
 i 3 oficerów:
 kpt. Beli Batorego,
 por. Władysława Rejmana,
 por. Władysława Chruścińskiego²¹²

Opatów
 – cmentarz parafialny;
 pomnik dr Ludwika Bukowieckiego –
 powstańca styczniowego
 (1836-1869)²¹³

Opatów
 – cmentarz parafialny;
 pomnik Jana Czerwińskiego
 – powstańca styczniowego
 (1840-1931)²¹⁴

Opatów –
 Gólgota Wschodu
 – pomnik upamiętniający pomordowa-
 nych przez SS NKWD UB
 w latach 1939-1956

²¹² <http://powstanie1863.zsi.kielce.pl/index.php?id=n16> [dostęp: 10.06.2024 r.].

²¹³ Tamże.

²¹⁴ Tamże.

Opatów –
– pomnik katyński
złożony z krzyża
oraz dwóch tablic pamięci umieszczo-
nych na kaplicy cmentarnej
z nazwiskami
ofiar zbrodni katyńskiej
pochodzących z Opatowa
i okolicznych miejscowości

Kaplica cmentarna – elewacja północna

Opatów
– pomnik
mjr. Ludwika Topór-Zwierzdowskiego
na pl. Obrońców Pokoju
w formie okazałego obelisku z 1924 r.,
przez nim znajduje się
położona pod ukosem
tablica upamiętniająca poległych
w wojnie polsko-bolszewickiej
synów ziemi opatowskiej²¹⁵

Opatów –
pomnik w postaci kamiennego krzyża,
upamiętniający
ks. Franciszka Przybyłowskiego
poległego na pobliskim moście
w 1864 r.²¹⁶

²¹⁵ Tamże.

Inicjatorem budowy pomnika w okresie międzywojennym był Jan Słomka, dyrektor gimnazjum w Opatowie. Gdy wybuchła II wojna światowa Niemcy nakazali zburzyć go. Stanisław Kulak – burmistrz Opatowa zadbał o ocalenie elementów pomnika; zostały one zakopane na placu targowym.

Po zakończeniu wojny na opatowskim rynku stanął pomnik wdzięczności dedykowany Armii Czerwonej. Z ocalałych elementów na nowo zestawiono pomnik mjr. Zwierzdowskiego, który stanął na skwerku (ob. skwer W. Gombrowicza) przy zbiegu ulic 1 Maja i Henryka Sienkiewicza.

W 1991 r. pomnik wdzięczności został skasowany. Na jego fundamentach pod koniec lat 90. XX w. posadowiono pomnik mjr. Zwierzdowskiego, w ten sposób powrócił on na swoje pierwotne miejsce. 22 lutego 1999 r. – w 135. rocznicę bitwy opatowskiej, odbyła się uroczystość ponownego odsłonięcia pomnika.

Na skwerku z kolei stanął pomnik z popiersiem Witolda Gombrowicza.

Wymienieni na tablicy uczestnicy wojny polsko-bolszewickiej to: Michał Belczewski, Stanisław Ćwikła, Władysław Drożdżyński, Wincenty Granat, Antoni Grabowski, Stanisław Gwóźdź, Józef Heba, Feliks Hynek, Stanisław Kasprzycki, Kazimierz Klepada, Jan Kucharski, Wincenty Łukasik, Wincenty Różalski, Jan Radośniński, Stanisław Parka, Franciszek Parka, Stanisław Pękalski, Alfons Sokół, Bronisław Szczekocki, Marian Stefański, Stanisław Skrzypczyński, Bronisław Trojanowski, Franciszek Woszczycki, Stefan Wąs, Marian Witkowski, Filip Zaręba, Władysław Żebrowski, Jan Żardecki. Tamże.

²¹⁶ Tamże.

Opatów – mogiła powstańców styczniowych zmarłych w klasztorным lazarecie z ran odniesionych w bitwie opatowskiej 21 lutego 1864 r.; obok kościoła bernardynów; odnowiona w 2006 r.²¹⁷	
---	--

Opatów – tablica na dzwonnicy w zespole kościelno-klasztornym bernardynów ufundowana w dowód pamięci przez Światowy Związek Żołnierzy AK – Koło w Opatowie z napisem: „W ciemną noc okupacji niemieckiej w okresie II wojny światowej mury tego klasztoru dawały schronienie rannym żołnierzom Armii Krajowej”²¹⁸	
---	--

²¹⁷ Tamże.

²¹⁸ <https://www.miejscapamiecinarodowej.pl/index.php/swietokrzyskie/862-opatow-tablica-upamietniajaca-pomoc-zakonnikov-w-czasie-ii-ws> [dostęp: 10.06.2024 r.].

Opatów – tablica, umieszczona na ścianie klasztornego korytarza, pamięci poległym partyzantom Oddziału AK Ziemi Opatowskiej „Barwy Białe” ufundowana w 1984 r. przez towarzyszy broni	
Opatów – tablica, umieszczona na ścianie klasztornego korytarza, pamięci 96 ofiar katastrofy smoleńskiej ufundowana w 2013 r. przez grupę religijno-patriotyczną i Ojców Bernardynów	
Opatów – tablica, umieszczona na ścianie klasztornego korytarza, pamięci Przemysława Gosiewskiego	
Opatów – pomnik powstańców styczniowych obok szpitala; miejsce egzekucji (powieszenia) i zbiorowego pochówku sześciu powstańców straconych 30 kwietnia 1864 r.; odnowiona 2019 r. przez Starostwo Powiatowe w Opatowie przy wsparciu MKiDN²¹⁹	

²¹⁹ <http://powstanie1863.zsi.kielce.pl/index.php?id=n16> [dostęp: 10.06.2024 r.].

Opatów

– pomnik powstańcza styczniowego
ufundowany w 1982 r. przez ZBOWiD,
u zbiegu ulic:
1 Maja i A. Mickiewicza,
upamiętnia miejsce
pierwszego pochówku
mjr. Ludwika Topór Zwierzdowskiego,
straconego 23 lutego 1864 r.
na opatowskim rynku.
Po egzekucji jego ciało Rosjanie wrzu-
cili do przydrożnego rowu.
Wg tradycji opatowianie w tajemnicy
pochowali je pod osłoną nocy
na cmentarzu opatowskim,
w jednym w grobowców²²⁰.

Opatów

– krzyż metalowy wykonany przez
Wacława Piątkiewicza,
na miejscu zniszczonego drewnianego,
stojący na polu rodziny Borzęckich,
przy drodze prowadzącej do Kielc,
upamiętnia miejsce mogiły powstańców
poległych w bitwie opatowskiej
21 lutego 1864 r.²²¹

Opatów

– tablica z 1985 r.
na budynku d. urzędu powiatowego,
ufundowana przez ZBOWiD, upamięt-
nia zdobycie Opatowa przez oddz. po-
wstańcze 25 listopada 1863 r.
i zabranie kasy miejskiej²²²

Budynek d. urzędu powiatowego

Frag. wschodniej ściany budynku z tablicą pamiątkową

²²⁰ Tamże.

²²¹ Tamże.

²²² Tamże.

Opatów
 – pomnik z 1994 r. upamiętniający akcję zastrzelenia przez AK
 29 czerwca 1944 r.
 szefa Gestapo w Opatowie
 O. Schulza

Opatów
 – tablica upamiętniająca
 Zbigniewa Kabatę „Bobo”
 – bohaterskiego partyzanta
 oddziału „Jędrusie” oraz 2 pp Leg. AK,
 uczestnika akcji rozbitcia więzienia opatowskiego i uwolnienia więźniów
 12 marca 1943 r.

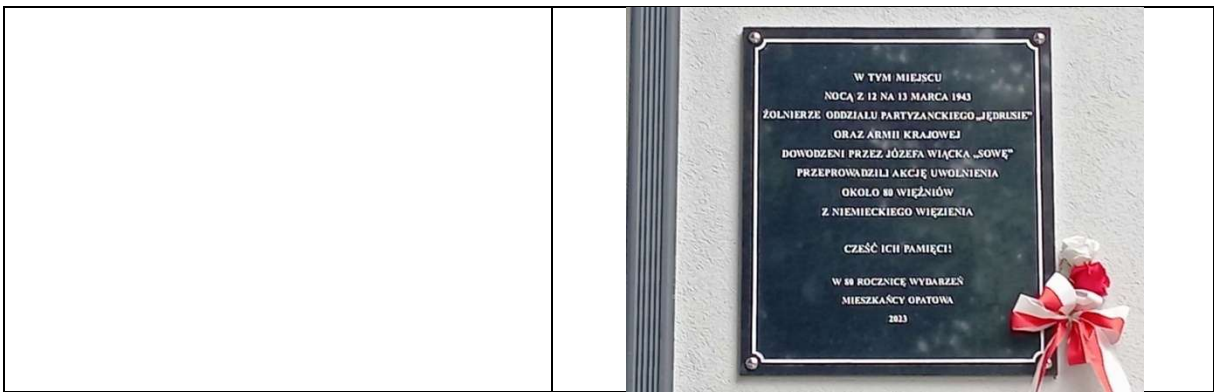
Frag. północnej ściany budynku więzienia
 z tablicą pamiątkową

Opatów
 – tablica upamiętniająca rozbitcie więzienia opatowskiego
 i uwolnienie ok. 80 więźniów przetrzymywanych przez Niemców
 przez oddział „Jędrusie”
 12 marca 1943 r.

Fragment zachodniej ściany budynku więzienia
 z tablicą pamiątkową

Pomnik na skwerze

Fragment pomnika z inskrypcją

Opatów
– pomnik z 1986 r.
ku czci Batalionów Chłopskich
na Skwerze im. Batalionów Chłopskich

Opatów
 – Skwer Żołnierzy Wyklętych
 u zbiegu ulic: Kolegiackiej i Legionów,
 oddany do użytku w 2022 r.

Opatów
 – pomnik upamiętniający nauczycieli
 ziemi opatowskiej zamordowanych
 w czasie II wojny światowej,
 ufundowany w 1965 r.
 stojący na placu szkolnych opatowskie-
 go liceum
 im. Bartosza Głowackiego

Opatów
 – pomnik Bartosza Głowackiego
 ufundowany w 1987 r.
 przez uczestników
 II Zjazdu Wychowanków
 w 70. rocznicę
 Liceum Ogólnokształcącego
 im. Bartosza Głowackiego
 w Opatowie

Opatów
 – tablica upamiętniająca harcmistrza
 Jerzego Czerwińskiego
 ufundowana w 1982 r. w 80. rocznicę
 Jego urodzin

Podole – Ptkanów
pomnik na cmentarzu parafialnym
pamięci żołnierzy Września 1939 r.
i BCh Obwodu Opatów
zamordowanych
podczas II wojny światowej

Podole – Ptkanów
pomnik na cmentarzu parafialnym
„Pamięci Żołnierzom”

Podole – Ptkanów
– tablica w kościele parafialnym
pw. św. Idziego (w nawie)
pamięci ks. dra Walentego Piotrowicza
(1886-1945)
proboszcza parafii Ptkanów
„za ofiarność i zasługi w okresie wojny”
ufundowana w 1988 r.
przez ZBOWiD i społeczeństwo

Strzyżowice
– tablica w kościele parafialnym
św. Bartłomieja Apostoła (nawa)
ku czci ppor. Wacława Machniaka
i wszystkich poległych
w Katyniu i innych miejscach kaźni,
ufundowana w 2010 r.
przez ks. proboszcza i parafian

11. Symbolika gminy Opatów

Do symboli (atrybutów) gminy Opatów należy herb miasta i gminy. Herbem gminy – zgodnie z załącznikiem nr 1 do Uchwały Nr X/80/2003 Rady Miejskiej w Opatowie z 4 lipca 2003 r. w sprawie uchwalenia Statutu Gminy Opatów²²³ – herbem Gminy jest wizerunek baszty fortecznej z dwoma wykuszami po bokach w kolorze białym z dachem w kolorze pomarańczowym na niebieskim tle. Wzór herbu zawiera załącznik Nr 3 do ww. Statutu. Gmina używa pieczęci z herbem, której wzór przedstawia załącznik Nr 4 do Statutu.

12. Instytucje kultury – „gminne”

12.1. Opatowski Ośrodek Kultury w Opatowie

Wiodącą instytucją kultury w gminie Opatów jest Opatowski Ośrodek Kultury w Opatowie posiadający osobowość prawną. Zgodnie ze statutem realizuje on działalności społeczno-kulturalnej, opiekuńczo-wychowawczej wśród dzieci i młodzieży we współdziałaniu ze szkołami, przedszkolami i organizacjami społecznymi. W jego ramach funkcjonują: kino, radio Opatów, Uniwersytet Trzeciego Wieku, galeria. Placówka prowadzi działalność artystyczną, którą realizują: pracownia tańca, pracownia muzyki i śpiewu, pracownia malarstwa i sztuki, pracownia literatury i języka polskiego, pracownia języków obcych, pracownia filmu i radia, pracownia folkloru. Organizuje zajęcia szachowe i z robotyki. Pod szyldem Wszechnicy Opatowskiej odbywają się spotkania z nauką i sztuką.

Instytucja realizuje rozliczne projekty kulturalne i edukacyjne, promuje kulturę lokalną i regionalną, dokształca w zakresie świadomości kulturalnej. Organizuje imprezy plenerowe, konkursy literackie, muzyczne i plastyczne, a także koncerty czy spotkania autorskie.

Opatowski Ośrodek Kultury realizuje rozliczne działania, które wpisane są w kalendarz wydarzeń gminy. Są to przede wszystkim uroczyste obchody świąt państwowych, Jarmark Opatowski czy dożynki gminne.

²²³ Uchwała Nr X/80/2003 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 4 lipca 2003 roku w sprawie uchwalenia Statutu Gminy Opatów.

12.2. Powiatowa i Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Stanisława Czernika w Opatowie

Początki instytucji wyznacza rok 1947. W październiku rozpoczęła działalność Biblioteka Miejska w Opatowie, a 1 listopada Powiatowa Rada Narodowa podjęła decyzję o powołaniu do życia Biblioteki Powiatowej. Na księgozbiór obu placówek złożyły się książki pochodzące z bibliotek dworskich oraz zakupów za środki przyznane przez Ministerstwo Oświaty. W 1955 r. Biblioteka Powiatowa wchłonęła Bibliotekę Miejską. W 1975 r., w ślad za reformą administracyjną kraju likwidującą powiaty, placówka zmieniła nazwę na Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna. W 1976 r. została ona ulokowana w nowym budynku przy ówczesnej ul. Iwańskiej, ob. ul. Leszka Czarnego. Od 7 stycznia 1985 r. zarządzeniem Naczelnika Miasta i Gminy Opatów nosiła nazwę – Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy w Opatowie.

Po ostatniej reformie administracyjnej reaktywującej powiaty, na mocy porozumienia zawartego pomiędzy Zarządem Miasta i Gminy w Opatowie oraz Zarządem Powiatu Opatowskiego w sprawie powierzenia wykonywania zadań powiatowej biblioteki publicznej dla powiatu opatowskiego Bibliotece Publicznej Miasta i Gminy w Opatowie, 1 kwietnia 1999 r. placówka otrzymała nazwę Powiatowa i Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna w Opatowie. W 2022 r., w 75. rocznicę powstania instytucji, jej patronem został Stanisław Czernik.

Powiatowa i Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Stanisława Czernika w Opatowie ma swoją siedzibę w Opatowie, przy ul. Partyzantów 13b. Choć jej organem prowadzącym jest Miasto i Gmina Opatów, to działa na terenie powiatu opatowskiego; jest główną publiczną miasta, gminy i powiatu. W myśl § 6 Statutu „służy rozwijaniu i zaspakajaniu potrzeb czytelnickich i informacyjnych mieszkańców powiatu, upowszechnianiu wiedzy i nauki, rozwojowi kultury, dba o sprawne funkcjonowanie sieci bibliotecznej i systemu informacyjnego na terenie miasta, gminy i powiatu”.

Nadzór merytoryczny nad placówką sprawuje Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Witolda Gombrowicza w Kielcach.

12a. Instytucje kultury – pozostałe

W granicach gminy Opatów poza placówkami kulturalnymi, dla których organem prowadzącym jest Miasto i Gmina Opatów, funkcjonują:

- Powiatowe Centrum Kultury w Opatowie powołane do życia Uchwałą Rady Powiatu w Opatowie z dn. 22 lutego 2017 r. z późn. zm., ob. administrujące m.in.: Podziemną Trasą Turystyczną im. prof. Zbigniewa Strzeleckiego czy Domem Muzealnym,
- Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka im. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego w Kielcach – Filia w Opatowie.

13. Placówki oświatowe – publiczne

Bardzo ważnymi ośrodkami kultury pielęgnującymi dziedzictwo kulturowe są placówki oświatowe i opiekuńczo-wychowawcze. Ich rola jest nie do przecenienia zwłaszcza w środowiskach wiejskich.

Na terenie gminy działa osiem placówek oświatowych – publicznych, dla których organem prowadzącym jest Gmina Opatów. Są to:

- Szkoła Podstawowa nr 1 im. gen. bryg. Stanisława Gano w Opatowie,
- Szkoła Podstawowa nr 2 im. Partyzantów Ziemi Opatowskiej w Opatowie,

Obie szkoły mają swoich patronów, z którymi w konkretny sposób utożsamiają się, czują związek z przesłaniem jakie się z nimi wiąże.

Patronem szkoły podstawowej nr 1 jest urodzony w Opatowie i związany z nim rodzinie gen. bryg. Stanisław Gano – uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, w okresie międzywojennym dyplomowany oficer Wojska Polskiego związany m.in. z wywiadem przeciw ZSRR, w czasie II wojny światowej najpierw zastępca, a potem szef Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza, powszechnie uważany za jednego z autorów sukcesów polskiego wywiadu, po wojnie pozbawiony przez Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej obywatelstwa polskiego przebywał do śmierci na emigracji²²⁴.

W przypadku szkoły podstawowej nr 2 mamy patrona zbiorowego – Partyzantów Ziemi Opatowskiej²²⁵. Za nimi kryją się zarówno konkretne osoby znane z imienia i nazwiska, jak i osoby bezimienne, które łączy fakt udziału w walce o wolność i niepodległość podczas II wojny światowej.

Dzięki patronom szkoły zyskują swoistą indywidualność i tożsamość oraz oparcie działań wychowawczych na wartościach potwierdzonych życiem i działalnością patronów. Uczniowie poznają biografie patronów swoich szkół, przygotowują apele na ich temat, widzą ich wizerunki w swoich placówkach itd. W przypadku szkoły nr 2 troszczą się o Miejsca pamięci narodowej związane z partyzantami opatowskimi. Te działania oddziałują nie tylko na uczniów, ale także na nauczycieli, pracowników niepedagogicznych, rodziców i środowisko lokalne.

Obie opatowskie podstawówki posiadają sztandary, które są niezwykle ważnym elementem tożsamości całej społeczności szkolnej. Dodatkowo szkoła nr 2 jest opiekunem sztandaru opatowskiego koła Światowego Związku Żołnierzy AK.

W granicach gminy Opatów znajdują się również:

- Szkoła Podstawowa Specjalna oraz Szkoła Specjalna Przysposabiająca do Pracy wchodzące w skład Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego w Jałowiecach,
- Zespół Szkół nr 1 w Opatowie,
- Zespół Szkół nr 2 w Opatowie.

14. Zespoły ludowe

Zespoły ludowe działające na terenie gminy Opatów kultywują i promują polski folklor, przede wszystkim ludowe tradycje regionu świętokrzyskiego. Należą do nich zespoły regionalne, śpiewacze, kapele oraz zespoły pieśni i tańca. W swym repertuarze mają pieśni ludowe, piosenki frywolne, scenki kabaretowe, kolędy i pastoralki, a także inscenizacje obchodów kolędniczych i zapustnych oraz widowiska obrzędowe. Scenariusze widowisk oparte są na autentycznych zwyczajach i obyczajach wsi świętokrzyskiej. Swoją dorobek artystyczny zespoły te prezentują na imprezach lokalnych, powiatowych, wojewódzkich. Uatrakcyjnijają gminne uroczystości, takie jak dożynki, święta państwowe i kościelne. Biorą udział w konkursach i przeglądach zespołów ludowych.

Na terenie gminy Opatów działają:

- Zespół Folklorystyczny Opatowianie,
- Kapela Folk Nuta z Opatowa,
- Zespół Teatralno-Obrzędowy „Strefień”.

²²⁴ Szkoła podstawowa nr 1 w Opatowie nosi imię gen. bryg. Stanisław Gano od 1 września 2018 r. Patron został wybrany przez uczniów w głosowaniu.

²²⁵ Szkoła podstawowa nr 2 nosi imię Partyzantów Ziemi Opatowskiej od 1964 r. Uchwałę o nadaniu imienia szkole podjęła 17 maja 1964 r. Rada Pedagogiczna.

Występ Zespołu „Strefień” na II Turnieju Sołectw Miasta i Gminy Opatów;
 źródło: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063795409857> [dostęp: 10.09.2024 r.].

15. Sektor NGO

Koła gospodyń wiejskich (KGW)

W gminie Opatów prężnie działają koła gospodyń wiejskich. Niegdyś niosły pomoc kobietom wiejskim i ich rodzinom, przede wszystkim w zakresie prowadzenia gospodarstw wiejskich. Dziś głównie podtrzymują i kultywują tradycje i zwyczaje lokalne, regionalne i polskie.

Na terenie gminy Opatów funkcjonują:

- 1) Koło Gospodyń Wiejskich Balbinów,
- 2) Koło Gospodyń Wiejskich Brzezcie,
- 3) Koło Gospodyń Wiejskich Gojców,
- 4) Koło Gospodyń Wiejskich Kornacice,
- 5) Koło Gospodyń Wiejskich Rosochy,
- 6) Koło Gospodyń Wiejskich Jagnin,
- 7) Koło Gospodyń Wiejskich Jurkowice,
- 8) Koło Gospodyń Wiejskich Oficjałów,
- 9) Koło Gospodyń Wiejskich Wąworków.

Ochotnicze straże pożarne (OSP)

Głównym zadaniem jednostek OSP jest walka z pożarami, klęskami żywiołowymi i innymi zagrożeniami. Poza swą najważniejszą misją strażacy zrzeszeni w OSP prowadzą także działalność kulturalną w lokalnym środowisku mającą na celu m.in. podtrzymywanie lokalnych tradycji i zwyczajów, same zaś remizy strażackie stanowią lokalne centra kultury.

Na terenie gminy Opatów działają:

- Ochotnicza Straż Pożarna w Opatowie,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Brzeziu,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Gojcowie,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Jurkowicach,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Kobylanach,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Kochowie,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Podolu,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Rosochach,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Strzyżowicach,
- Ochotnicza Straż Pożarna w Zochcinku.

Stowarzyszenia i fundacje

Na terenie gminy Opatów sektor NGO jest reprezentowany przez stowarzyszenia rejestrowe i nierejestrowe oraz fundacje. Większość z nich w swych celach statutowym ma działania związane z dziedzictwem kulturowym. Swoją siedzibę mają tu:

- **Lokalna Grupa Działania Powiatu Opatowskiego,**
- **Stowarzyszenie Region Świętokrzyski w Opatowie,**
- **Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze – Oddział Opatów,**
- **Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Opatowskiej**
- **Związek Harcerstwa Polskiego – Komenda Hufca Opatów**
- **Stowarzyszenie Na Rzecz Rozwoju Ziemi Opatowskiej**
- **Stowarzyszenie Inicjatyw Geodezyjnych i Kartograficznych „GEOCENTRUM” w Opatowie**

Na terenie gminy Opatów znaczną reprezentację mają stowarzyszenia wspierające i upowszechniające kulturę fizyczną i sport. Wśród nich są:

Opatowski Klub Sportowy w Opatowie,
OKS Volley Opatów,
Stowarzyszenie Opatowska Liga Halowa Pilki Nożnej,
Klub Karate Kyokushin Sekcja Opatów,
Uczniowski Klub Sportowy „Jedynka” w Opatowie,
Uczniowski klub Sportowy „Olimpia” w Opatowie,
Opatowska Liga Halowa w Opatowie.

Aktywnością wykazują się:

- **Polski Związek Wędkarski Koło nr 23 w Opatowie,**
- **Opatowskie Towarzystwo Wędkarskie w Opatowie,**
- **Polski Związek Łowiecki – Ludowe Koło Łowieckie w Opatowie,**
- **Stowarzyszenie Pomocy Rodzinie,**
- **Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom „Nasz Mały Dom”,**
- **Cech Rzemieślników i Przedsiębiorców w Opatowie,**
- **Stowarzyszenie „Bezpieczny Powiat Opatowski”.**

16. Kościoły i parafie rzymskokatolickie

W polskiej historii Kościół rzymskokatolicki zawsze pełnił niezwykle istotną rolę. Poza swoją zasadniczą misją, którą jest głoszenie słowa Bożego, prowadzenie człowieka ku zbawieniu, dawanie świadectwa tego, co dobre i złe, wartościowe i bezwartościowe, przez wieki prowadził nas w świat wysokiej kultury i nauki, był miejscem manifestacji

uczuć patriotycznych, pomagał przetrwać czas zaborów, okupacji niemieckiej i komunistycznych opresji. Do dnia dzisiejszego żadna ważna uroczystość patriotyczna czy też związana z pielęgnowaniem dziedzictwa kulturowego nie może obejść się bez mszy świętej.

Na terenie gminy Opatów znajdują się:

- 1) kościół kolegiacki parafialny pw. św. Marcina Biskupa w Opatowie,
- 2) kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP w Opatowie,
- 3) kościół parafialny pw. Idziego w Ptkanowie (Podolu-Ptkanowie),
- 4) kościół parafialny pw. Bartłomieja Apostoła w Strzyżowicach.

16. Inne kościoły i związki wyznaniowe

Spośród innych wspólnot wyznaniowych z terenu gminy Opatów należy wymienić Świadków Jehowych.

17. Szlaki turystyczne

Szlaki turystyczne to trasy oznaczone specjalnymi symbolami wyznaczające ich przebieg i ułatwiające poruszanie się w terenie. Pomagają i ułatwiają turystom w dotarciu do ciekawych miejsc, atrakcyjnych pod względem krajoznawczym.

Przez teren gminy Opatów przechodzą szlaki:

1) rowerowe:

- 3 szlaki rowerowe „opatowskie” – wokół Opatowa; każdy z nich tworzy pętlę, której początek i koniec jest w Opatowie. Ich trasy, o łatwym stopniu trudności, prowadzą w większości drogami asfaltowymi o niskim natężeniu ruchu samochodowego oraz drogami szutrowymi i polnymi. Są to:

a) szlak rowerowy koloru czerwonego dł. 28 km, biegnący na trasie: Opatów (ul. Ćmielowska – ul. Lipowa) – Podole – Ptkanów – Małoszyce – Grocholice – Wszechświęte – Obręczna – Zagaje – Ruszków – Sadowie – Zochcin – Zochcinek – Opatów (ul. Legionów);

b) szlak rowerowy koloru zielonego dł. 30 km, biegnący na trasie: Opatów – Wąworków – Pobroszyn – Nikisiałka Duża – Nikisiałka Mała – Malice Kościelne – Słabuszewice – Międzygórz – Słabuszewice – Żurawniki – Włostów – Tudorów – Okalina – Opatów (dom kultury);

c) szlak rowerowy koloru niebieskiego dł. 38 km, biegnący na trasie: Opatów – Czerników Opatowski – Strzyżowice – Planta – Ujazd – Toporów – Mydłów – Kaczyce – Ublinek – Grocholice – Włostów – Gojców – Okalina – Opatów (dom kultury);

- szlak rowerowy Sandomierz – Opatów koloru żółtego dł. 31,5 km, o przebiegu: Sandomierz – Radoszki – Pielaszów – Karwów – Opatów rynek;

- szlak rowerowy koloru czarnego pn. „Szlak Architektury Obronnej” biegnący przez Tudorów, Opatów i Ptkanów ²²⁶;

- szlak rowerowy koloru niebieskiego, projektowany jako transwojewódzki, biegnący przez: Strzyżowice – Czerników Karski – Czerników Opatowski – Opatów – Lipową – Podole.

²²⁶ <https://www.dladziedzictwa.org/2014/09/13/szlak-architektury-obronnej-w-województwie-swietokrzyskim/> [podgląd na dzień: 1.06.2024 r.].

- szlak Green Velo – pętla Opatów – Ujazd – Opatów o dł. 33,3 km przebiegający na trasie: Opatów – Okalina – Gojców – Ublinek – Mydlów – Boduszów – Kopiec – Ujazd – Boduszów – Mydlów – Strzyżowice – Czerników Opatowski – Opatów.

Turystyczny szlak samochodowy „Świętokrzyski Szlak Samochodowy”

Powstał w 2007 r. i obejmuje teren całego województwa. Składa się z kilku pętli. Szlak eksponuje miejsca związane z życiem i twórczością literatów, pisarzy, poetów, dramatopisarzy. Prezentuje miejsca utrwalone na kartach utworów literackich. Przez teren gminy Opatów przechodzi pętla sandomiersko-opatowska, która wiedzie z Dołów Biskupich do Klimontowa. Na jej trasie znajduje się: Karwów mający związek z osobą bł. Wincentego Kadłubka oraz Opatów wpisany w biografię Zbigniewa Masternaka, Stanisława Czernika, a także Jarosława Iwaszkiewicza.

Szlak frontu wschodniego I wojny światowej woj. świętokrzyskiego

Szlak biegnie przez następujące miejscowości: Sędziszów, Małogoszcz, Włoszczowa, Kazimierza Wielka, Skalbierz, Pińczów, Jędrzejów, Morawica, Busko-Zdrój, Chmielnik, Kielce, Wąchock, Szydłów, Bodzentyn, Suchedniów, Skarżysko-Kamienna, Działoszyce, Chęciny, Stąporków, Końskie, Raków, Połaniec, Staszów, Nowa Słupia, Kunów, Ćmielów, Osiek, Zawichost, Ożarów, Koprzywnica, Sandomierz, **Opatów**, Ostrowiec Świętokrzyski, Starachowice²²⁷.

Inne szlaki

Szlak kulinarny „Świętokrzyska Kuźnia Smaków” zlokalizowany jest we wszystkich 13 powiatach województwa świętokrzyskiego. Liczy 103 obiekty: 77 oferujących produkty tradycyjne, których jakość oraz cechy i właściwości są efektem stawiania tradycyjnych metod produkcji oraz 15 restauracji i 11 gospodarstw agroturystycznych oferujących tradycyjne i lokalne potrawy będące częścią dziedzictwa kulinarnego regionu świętokrzyskiego. Wędrując szlakiem można kupić bezpośrednio od producenta takie produkty, których trudno szukać w innych regionach Polski lub zdegustować kuchni tradycyjnej opartej na surowcach charakterystycznych dla naszego regionu.

Na trasie „Świętokrzyskiej Kuźni Smaków” znajdują się:

- **Restauracja Żmigród** Grzegorza Różalskiego w Opatowie przy Placu Obrońców Pokoju 25 oferująca m.in. śledzie z borowikami, garus, zrazy staropolskie, szarlotkę świętokrzyską,
- **Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska** w Opatowie przy ul. Henryka Sienkiewicza 54 oferująca opatowską krówkę mleczną,
- **Cukiernia „U Szarego”** Edwarda Szarego w Opatowie przy ul. Lubelskiej 2a oferująca pączka opatowskiego,
- **Ubój i Przetwórstwo Mięsno-Wędliniarskie** Marka Kędziory w Opatowie przy ul. Lipowskiej 10 oferujące kielbasę swojską opatowską,

18. Baza noclegowa

Gmina Opatów ma szereg warunków do rozwoju turystyki i agroturystyki. Niewątpliwie czynnikiem, który sprzyja rozwojowi tych branż jest baza noclegowa (hotele, pensjonaty, pokoje do wynajęcia, agroturystyki itp.).

Na terenie gminy miejsca noclegowe oferują:

²²⁷ https://www.swietokrzyskie.pro/file/2013/11/att464731_szlak_frontu_30_05_2014_czi.pdf [podgląd na dzień: 1.06.2024 r.].

- Hotel & Restauracja „MIODOWY MŁYN” – Opatów, ul. Legionów 3;
- PENSIONAT „Kamienica przy bramie” – Opatów, ul. Tadeusza Kościuszki 14;
- Hotel – Okalina-Kolonia 52;
- Noclegi „U Ani” – Opatów, ul. 1 Maja 44;
- Noclegi – Opatów, ul. Henryka Sienkiewicza 46;
- Szkolne Schronisko Młodzieżowe „Na Górze” – Opatów, ul. Juliusza Słowackiego 46;
- „Odpoczywalnia” – Kwatera pokoje gościnne – Opatów, ul. Nowa 10;
- Gospodarstwo Agroturystyczne Agroturystyka „U Zuzi” – Czerników Opatowski 1b;
- Gospodarstwo Agroturystyczne Jachimkowscy, Podole 37.

Baza noclegowa nie jest zadawalająca, ale może ją uzupełniać baza hotelowa w pobliskich miejscowościach w powiecie opatowskim jak w powiatach sąsiednich.

20. Produkty turystyczne

Podziemna Trasa Turystyczna im. prof. Zbigniewa Strzeleckiego – prezentuje dawne piwnice kupieckie. Liczy prawie 500 m i składa się z komór i korytarzy rozmieszczonych na trzech kondygnacjach. Najniższy poziom sięga 14,5 m pod powierzchnią rynku.

Europejskie Centrum Templariuszy w Opatowie – znajduje się w fazie organizacji. Jest już przygotowany budynek, w którym będzie prezentowana wystawa poświęcona historii zakonu templariuszy oraz ich związków z Polską i Opatowem. Planowany termin otwarcia placówki został wyznaczony na rok 2026.

21. Produkty regionalne i tradycyjne

Na liście „opatowskich” produktów tradycyjnych znajdują się:

- kielbasa swojska opatowska – produkt wpisany na listę produktów tradycyjnych 19 czerwca 2017 r. w kategorii Produkty mięsne w woj. świętokrzyskim;
- krówka opatowska – produkt wpisany na listę produktów tradycyjnych 7 lutego 2011 r. w kategorii Wyroby piekarnicze i cukiernicze w woj. świętokrzyskim;
- **pączek opatowski – produkt wpisany na listę produktów tradycyjnych w dniu 14 stycznia 2014 r. w kategorii Wyroby piekarnicze i cukiernicze w woj. świętokr**

5.2.3. ZABYTKI NIERUCHOME

Zabytek nieruchomy – zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – to nieruchomość, jej części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną i naukową (art. 3 pkt. 1 i 2).

Do zabytków nieruchomych – zgodnie z art. 6, ust. 1, pkt. 1 ww. Ustawy należą:

- a) krajobrazy kulturowe,
- b) układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowli,
- c) dzieła architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
- f) cmentarze,
- g) parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni,

- h) miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji,
- i) otoczenie zabytku wpisanego do rejestru zabytków.

Na terenie gminy Opatów zabytkami nieruchomymi są przede wszystkim obiekty architektury i budownictwa, ponadto układ urbanistyczny miasta Opatowa, parki podworskie, cmentarze, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne, otoczenie zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Do najciekawszych i najcenniejszych zabytków nieruchomych należą:

- obiekty wchodzące w skład zespołu kościoła kolegiackiego św. Marcina w Opatowie,
- obiekty wchodzące w skład zespołu kościelno-klasztornego bernardynów w Opatowie,
- obiekty wchodzące w skład zespołu kościoła parafialnego w Ptkanowie,
- obiekty wchodzące w skład zespołu kościoła parafialnego w Strzyżowicach,
- wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie.

Dużą wartością odznaczają się zespoły podworskie w Nikiszałce Małej, Wąworkowie-Pobroszynie, Oficjałowie, Jałowesach, Zochcinku, Lipowej, Podolu, Kobylanach, Jagninie. W niektórych z nich zachowały się rezydencje ziemiańskie, w części jedynie założenia parkowe. Niemniej stanowią one dziś pamiątkę i materialny ślad kultury ziemiańskiej.

Z kolei świadectwem dawnego życia w mieście jest układ urbanistyczny Opatowa.

Dla mieszkańców gminy olbrzymią wartość mają cmentarze – miejsce spoczynku wielu pokoleń mieszkańców ziemi opatowskiej.

Na dziedzictwo kulturowe gminy Opatów składają się również obiekty związane z działalnością gospodarczą jej dawnych mieszkańców. Są one reprezentowane przez młyn czy zabudowania dawnej mleczarni w Opatowie

5.2.4. ZABYTKI RUCHOME

Zabytek ruchomy – to zgodnie z art. 3 pkt 1 i 3 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – „rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością, stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Art. 6 ust. 1, pkt 2 ww. ustawy mówi, że ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania: zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2019 r. poz. 1479),
- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Do rejestru zabytków ruchomych wpisywane są także nie wymienione w ustawie obiekty, których „ruchomość” jest problematyczna. Są to mające wartość artystyczną detale architektoniczne czy dekoracje architektoniczne (polichromie, sztukaterie), stale połączone z podłożem elementy wyposażenia wnętrz (różnego rodzaju struktury ołtarzowe, epitafia,

kominki, piece) oraz elementy tzw. małej architektury (rzeźby ogrodowe, wodotryski, niekubaturowe kapliczki, krzyże przydrożne czy nagrobki cmentarne).

Do rejestru zabytków ruchomych nie wpisuje się obiektów chronionych na podstawie odrębnych przepisów: Ustawy o muzeach z dnia 21 listopada 1996 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 5, ze zm.), Ustawy o bibliotekach z dnia 27 czerwca 1997 r. (Dz. U. nr 85, poz. 539, ze zm.), Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z dnia 14 listopada 1983 r. (Dz. U. z 2002 r. nr 171, poz. 1396 i nr 241, poz. 2074), a także Rozporządzenia Ministra Kultury w sprawie wywozu zabytków i przedmiotów o cechach zabytków za granicę z dnia 19 kwietnia 2004 r. (Dz. U. nr 84, poz. 789).

Kiedy mówimy o zabytkach ruchomych, to w pierwszej kolejności przychodzą nam na myśl obiekty wchodzące w skład wyposażenia i wystroju wnętrz budowli posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych, tj. rzeźby, płaskorzeźby, różnego rodzaju detale architektoniczne.

Najcenniejsze zabytki ruchome z terenu gminy Opatów wystrój i wyposażenie zespołów kościołów parafialnych w Opatowie, Ptkanowie i Strzyżowicach.

Zabytki ruchome z kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina w Opatowie wpisane zostały do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego decyzją z 5 maja 1970 r. (115 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 8 września 1982 r. (125 obiektów) i uzupełnioną decyzjami z 5 sierpnia 1999 r., 12 lipca 2004 r. i 8 stycznia 2007 r.

Zabytki ruchome stanowiące wyposażenie kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i klasztoru bernardynów w Opatowie wpisane zostały do rejestru zabytków decyzją z 2 maja 1970 r. (58 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 10 września 1982 r.

Decyzją z 28 września 1982 r. do rejestru zabytków wpisanych zostało 12 nagrobków z cmentarza parafialnego w Opatowie.

W 2018 r. do rejestru zabytków zostało wpisane 95 obiektów znajdujących się na cmentarzu parafialnym.

W 2015 r. do rejestru zabytków ruchomych zostały wciągnięte 22 obiekty stanowiące wyposażenie kolegiaty opatowskiej. W 2020 r. wpisano do rejestru księgozbiór obejmujący 131 pozycji oraz organy, a w 2021 r. – 2 rękopisy i 4 starodruki kapituły opatowskiej.

W 2024 r. do rejestru zabytków ruchomych pod numerem 452B została wpisana rzeźba – figura św. Jana Nepomucena w Oficjałowie.

Wiele cennych obiektów ruchomych znajduje się w obrębie zespołów kościołów parafialnych w Ptkanowie (Podole-Ptkanów) i Strzyżowicach. Nie są one jednak ujęte w rejestrze zabytków ruchomych. Wpis do rejestru zabytków ruchomych następuje na wniosek właściciela / posiadacza zabytku, zgodnie z art. 10 pkt 1 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru, ale w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę w myśl art. 10 pkt 2 ww. ustawy; w przypadku zabytków ruchomych znajdujących się na terenie zespołów kościelnych w Ptkanowie i Strzyżowicach, takiego zagrożenia nie ma.

5.2.5. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Zabytek archeologiczny to każdy ślad dawnej działalności człowieka znajdujący się w ziemi lub na jej powierzchni. Zabytki te dzielimy na ruchome i nieruchome. Zabytek ruchomy to wytwór pracy człowieka w postaci narzędzi, broni, naczyń, ozdób i innych przedmiotów, natomiast zabytek nieruchomy to pozostałości po osadach, budowlach, cmentarzyskach, warsztatach, kopalniach itp., które ukryte są pod powierzchnią ziemi i nazywane są stanowiskami archeologicznymi. W przypadku odkrycia zabytków archeologicznych w trakcie np. robót budowlanych należy wstrzymać wszelkie działania, zabezpieczyć miejsce odkrycia i zawiadomić o nim właściwego terytorialnie konserwatora zabytków, a jeśli to niemożliwe właściwego wójta, burmistrza lub prezydenta miasta.

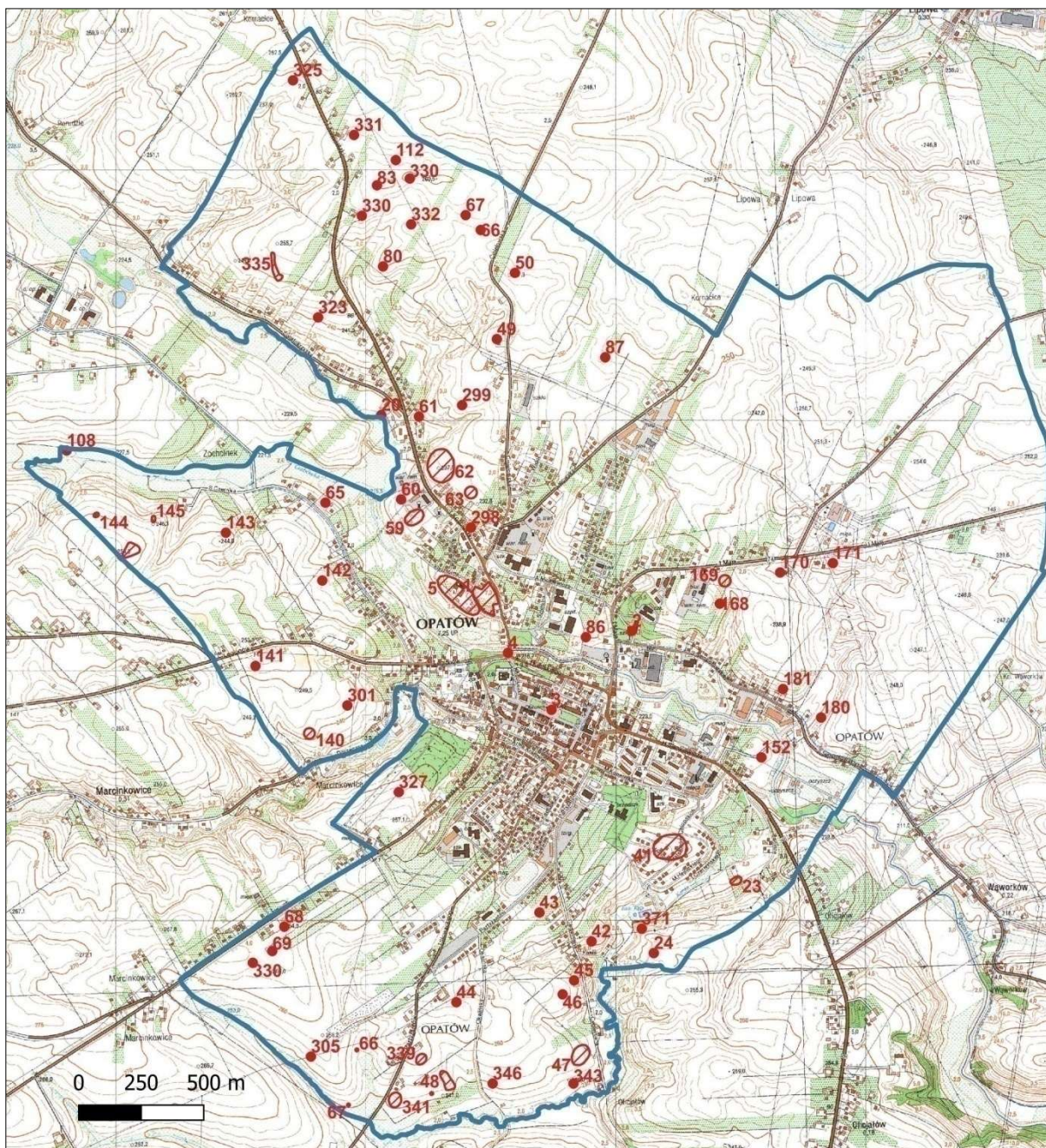
W trakcie realizacji inwestycji i stwierdzenia jej kolizji ze stanowiskiem archeologicznym mają zastosowanie przepisy art. 31 i 32 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292), w którym nałożony jest obowiązek pokrycia kosztów badań archeologicznych w przypadku przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego, których rodzaj i zakres określa Wojewódzki Konserwator Zabytków (WKZ) w drodze decyzji.

W granicach i w strefie ochrony stanowiska archeologicznego uzgodnieniu z WKZ podlegają projekty miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji z zakresie lotniska użytku publicznego, natomiast zaopiniowaniu przez WKZ podlegają projekty studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy.

Stanowiska archeologiczne są ewidencjonowane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków (WUOZ) w postaci Kart Ewidencji Zabytku Archeologicznego Lądowego (KE-ZAL) wykonywanych w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP).

W ramach tego przedsięwzięcia całe terytorium Polski podzielone jest na prostokąty (obszary), na których wykonywana jest inwentaryzacja i opracowanie stanowisk archeologicznych.

Teren gminy Opatów leży na obszarach AZP o numerach 87-69, 88-69, 86-70, 87-70, 88-70, 86-71, 87-71. Łącznie zadokumentowano na jej terenie około 800 stanowisk archeologicznych: osad, punktów i śladów osadniczych, cmentarzysk, grodzisk i kurhanów. Badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski wykonywane były głównie w latach 90. ubiegłego wieku.

Do najciekawszych i najcenniejszych stanowisk archeologicznych zaliczyć należy te wpisane do rejestru zabytków:

Tabela 4.

Miejscowość	Funkcja	Chronologia	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze	Forma ochrony
Opatów – Żmigród, Zamczysko	osada kultury pucharów lejkowatych, domniemane grodzisko	neolit śred- kowy, XI-XIII w.	87-70	1	1	Rej. zabytków woj. świętokrzyskiego nr 580/A z dn. 09.05.1995 r.
Tudorów	wieża mieszkalno- obronna	poł. XIV w., XV-XVII w.	87-71	1	8	Rej. zabytków woj. świętokrzyskiego nr 775/A z dn. 30.05.1972 r.

Stanowisko archeologiczne Opatów 1/1 tzw. Zamczysko lub Żmigród to wybitny cypel (wzgórze) pomiędzy ulicami Tadeusza Kościuszki, Klasztorną i Bernardyńską, nad rzeką Opatówką. Żmigrodem archeolodzy i historycy zainteresowali się już w początkach XX w. W latach 30. XX w. badania prowadził Józef Żurowski, który stwierdził istnienie pozostałości domostw datowanych przez niego na wczesne średniowiecze. W 1953 r. na terenie klasztoru Jerzy Gąsowski przeprowadził badania powierzchniowe i odwierty geologiczne. W 1966 r. badania sondażowe przeprowadził Janusz Kuczyński. W latach 80. i 90. XX w. na terenie klasztoru w trakcie różnych prac budowlanych zadokumentowano fazy osadnicze i związane z funkcjonowaniem kościoła. Odkryto wówczas (Marek Florek) fragmenty wczesno romańskiej rotundy. W latach 1996-1997 pod kierunkiem Andrzeja Buko i Marka Florka przeprowadzono kolejne badania wykopaliskowe oraz wiercenia. Rezultatem tych badań było uściślenie chronologii. Okazało się, że najstarsze osadnictwo sięga neolitu i okresu brązu, natomiast początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego sięgają przełomu X i XI w., a najbardziej intensywny rozwój to wiek XII i XIII, po czym, z końcem XIII w. zanika. Kolejne badania w tym rejonie prowadzone były również w latach 2011-2012. W trakcie badań nie natrafiono na wały grodziska, natomiast w latach 1995-1996 zarejestrowano warstwę niwelacyjną, która powstała prawdopodobnie po ich rozebraniu. W 1995 r. stanowisko archeologiczne zostało wpisane do rejestru zabytków. Wpis do rejestru nie obejmuje całego grodziska zlokalizowanego na działkach o numerach 1438, 1439, 1440, 1441, 1442 a jedynie działki o numerach 1439 i 1440. Na działce numer 1439 został utworzony bez wiedzy i zgody konserwatora parking, który zniszczył warstwę kulturową stanowiska.

Domniemane grodzisko w Opatowie (Żmigród, Zamczysko) od strony ul. Klasztornej

Kolejnym ważnym zabytkiem – stanowiskiem archeologicznym – wpisanym do rejestru zabytków jest wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie. Po raz pierwszy miejscowość była wzmiankowana w II połowie XIV wieku jako własność Pełki. W II połowie XV w. należała

do braci herbu Janina. W 1517 r. Jan Tudorowski sprzedał wieś Krzysztofowi Szydłowieckiemu. Wieża znajduje się na zachodnim skraju wsi Tudorów, w kierunku Karwowa, nad dopływem Opatówki. W latach 1989-1990 zostały przeprowadzone badania wykopaliskowe pod kierunkiem Marka Florka. W trakcie badań ustalono, że wieża została wybudowana w połowie XIV w. z przeznaczeniem na siedzibę rycerską (dwór typu motte). Całe założenie składało się z wieży, fosy, wałów kamienno-ziemnych, grobli i stawów oraz folwarku i jako siedziba rycerska funkcjonowała do początku XVI w. W XVI w. i początku XVII w. częściowo przebudowano wieżę i otynkowano ściany zewnętrzne. W XVII w. dalej wieża była przebudowywana, a wały niszczone, od strony zachodniej wybudowano szaniec. Wieżę zaprzestano użytkować po potopie szwedzkim.

Średniowieczna wieża rycerska w Tudorowie

Do równie ciekawych i bardzo ważnych z punktu widzenia konserwatorskiego należą stanowiska zlokalizowane na terenie najstarszej części miasta oraz w miejscowości Podole (Ptkanów):

Tabela 5

Lp.	Miejscowość	Funkcja	Chronologia	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze
1	Opatów	osada kultury ceramiki wstęgowej rytej, osada kultury lendzielskiej i kultury pucharów lejkowatych, osada kultury amfor kulistych, osada kultury ceramiki sznurowej, osada kultury trzcinieckiej	neolit, chalkolit	87-70	2	2

2	Opatów	osada wczesnośredniowieczna, kolegiata św. Marcina, miasto, na terenie miasta lokacyjnego w obrębie dawnych murów miejskich zachowane w ziemi relikty starszej zabudowy, piwnice, mury fundamentowe	XI-XII w., od 1282 r.	87-70	3	3
3	Opatów	osada wczesnośredniowieczna	XIII-XIV w.	87-70	4	4
4	Opatów	punkt osadniczy, punkt osadniczy kultury Chłopice – Vesele, osada, kościół, klasztor, cmentarz	neolit, XI-XIII w., od XV w.	87-70	5	5
5	Opatów	dwór i fortyfikacje ziemne	średniowiecze, okres nowożytny	87-70	63	312
6	Podole (Ptkanów)	grodzisko, kościół	XI-XIV w.	86-71	2	7

Badania wykopaliskowe, sondażowe, wiercenia i nadzory archeologiczne były prowadzone również na terenie miasta lokacyjnego oraz przy kolegiacie św. Marcina przez między innymi Jerzego Gąsowskiego i Zdzisława Tomaszewskiego (1953 r.), Janusza Kuczyńskiego i Andrzeja Tomaszewskiego (1964-1965), Irenę Kutylowską (1969-1971), Urszulę Jedynak, Monikę Bajkę (2009-2024).

Kościół i domniemane grodzisko w Ptkanowie (obecnie Podole) znajduje się na wybitnym, lessowym cyplu; widoczne są z odległości nawet kilkunastu kilometrów. Obecny muryrowany kościół został wybudowany w XIV/XV w. (pierwsza wzmianka o parafii pw. św. Idziego w 1326 r.), w XVII w. otoczony murami i basztami, zyskał walor obronny.

Tradycja przeszuwa istnienie kościoła do 1140 r., kiedy ufundować miał go Dunin z rodu Łabędziów. O starej metryce kościoła świadczy również wezwanie, szczególnie popularne w XI i XII w. Ciekawym i dosyć tajemniczym jest fakt, że kościół znajduje się z dala od zabudowań wiejskich. Już w początkach XIX w. wieś Ptkanów nie istniała, ograniczała się jedynie do budynku kościoła i zabudowań plebańskich. Po północnej stronie zespołu kościoła parafialnego zaewidencjonowano osadę datowaną na pradzieje, wczesne średniowiecze i średniowiecze (Podole stan. 16 AZP 86-71/49).

Widok na kościół i domniemane grodzisko w Ptkanowie od strony północno-zachodniej

Najnowsze badania wykopaliskowe mające związek z budową obwodnicy Opatowa przyniosły również wiele ciekawych informacji i równie cennych znalezisk. Na uwagę zasługują tutaj badania na stanowisku Opatów 78/341, na którym przebadano wielokulturową osadę datowaną na wczesny neolit (kulturę ceramiki wstęgowej rytej), późny neolit (kultura amfor kulistych), wczesną epokę brązu (kultura mierzanowicka), epokę brązu (kultura łużycka), okres wpływów rzymskich (kultura przeworska). Zadokumentowano kilkaset obiektów archeologicznych (ziemianek i półziemianek, jam zasobowych, dołków posłupowych oraz piecowisko dymarskie) oraz zabezpieczono kilka tysięcy zabytków ruchomych (m.in. igły kościane, szydła kościane, fr. toporków kamiennych, siekierk krzemiennych, ceramiki oraz ceramiczną główek, prawdopodobnie import z rejonu Morza Śródziemnego). Do innych ciekawych znalezisk należą groby kultury ceramiki sznurowej zadokumentowane na stanowisku w Jurkowicach 51/412 oraz kultury złockiej w Czernikowie 38/413 sprzed ponad czterech tysięcy lat.

Tabela 6. Wybrane stanowiska archeologiczne na terenie Gminy Opatów ujęte w **Gminnej ewidencji zabytków**:

Lp.	Miejscowość	Funkcja	Chronologia	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze
1	Brzezie – Brzezie – Kolonia	ślad osadnictwa z okresu wpływów rzymskich, osada wczesnośredniowieczna	pradzieje, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	87-71	16	245
2	Brzezie – Brzezie – Kolonia	osada kultury amfor kulistych, ślad osadnictwa kultury przeworskiej, osada z okresu wpływów rzymskich, osada kultury przeworskiej	średniowy neo-lit, epoka żelaza	87-71	17	246
3	Brzezie – Brzezie – Kolonia	osada kultury przeworskiej – okresu wpływów rzymskich	epoka żelaza	87-71	20	249
4	Brzezie – Brzezie – Kolonia	ślad osadnictwa kultury pucharów lejkowatych	średniowy neo-lit	87-71	27	256
5	Czerników Karski	osada kultury trzcinieckiej, osada prapolska, ślady osadnictwa	epoka brązu, wczesne średniowiecze	87-70	1	50
6	Czerników Karski	osada kultury mierzanowickiej, ślady osadnictwa kultury trzcinieckiej, osada kultury łużyckiej, osada prapolska, punkt osadniczy	epoka brązu, X-XI w.	87-70	12	199
7	Czerników Karski	osada kultury mierzanowickiej, osada kultury przeworskiej, kultury grobów kloszowych, osada prapolska	epoka brązu, żelaza, VIII-X w.	87-70	13	200
8	Czerników Karski	osada wczesnośredniowieczna	VIII-X w.	87-70	24	347
9	Czerników Karski	osada kultury pucharów lejkowatych	neolit	87-70	37	360

10	Czerników Opatowski	osada, osada prapolska	epoka brązu, VII-IX w.	87-70	24	266
11	Czerników Opatowski	osada kultury trzcinieckiej	epoka brązu	87-70	30	336
12	Czerników Opatowski	osada kultury mierzanowickiej	wczesny i środkowy neolit	87-70	33	339
13	Czerników Opatowski	osada kultury przeworskiej	okres wpływów rzymskich	87-70	34	340
14	Czerników Opatowski	osada neolityczna, osada kultury łużyckiej	wczesny neolit, kultura ceramiki wstęgowo-rytej kultury łużyckiej	87-70	35	341
15	Jagnin	osada kultury pucharów lejkowatych	neolit	88-70	2	24
16	Jagnin	osada kultury postsznurowej, osada kultury łużyckiej, osada kultury przeworskiej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	epoka brązu, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	88-70	12	36
17	Jagnin	osada kultury postsznurowej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	epoka brązu, wczesne średniowiecze	88-70	15	101
18	Jałowęsy	osada kultury pucharów lejkowatych, osada wczesnośredniowieczna	neolit, wczesne średniowiecze	87-70	8	203
19	Jałowęsy	osada kultury mierzanowickiej, osada prapolska	epoka brązu, wczesne średniowiecze	87-70	19	214
20	Jałowęsy	grób kultury amfor kulistych lub złockiej	neolit	87-70	28	278
21	Jałowęsy	osada pucharów lejkowatych, ślady osadnictwa starożytnego	neolit młodszy	87-69	33	204
22	Jurkowice	ślady osadnictwa z epoki brązu, osada kultury przeworskiej okresu wpływów rzymskich	epoka brązu, okres wpływów rzymskich	87-70	11	267
23	Jurkowice	osada neolityczna	neolit	87-70	12	268
24	Jurkowice	osada pradziejowa	pradzieje	87-70	33	314
25	Jurkowice	osada kultury trzcinieckiej	epoka brązu	87-70	40	333
26	Karwów	osada kultury pucharów lejkowatych, ślady osadnictwa kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	5	36
27	Karwów	osada wczesnoneolityczna, osada kultury przeworskiej, osada wczesnośredniowieczna	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	7	42

28	Karwów	ślady osadnictwa neolitycznego, osada kultury łużyckiej – kultury pomorskiej, osada kultury przeworskiej, ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	8	43
29	Karwów	ślady osadnictwa neolitycznego, ślady osadnictwa kultury łużyckiej	środkowy neolit, epoka brązu	87-71	10	45
30	Karwów	ślad osadnictwa pradziejowego, osada kultury ceramiki wstęgowej rytej, osada kultury pucharów lejkowatych	neolit, pradzieje	87-71	13	56
31	Karwów	osada kultury pucharów lejkowatych	środkowy neolit, pradzieje	87-71	14	57
32	Karwów	osada wczesnoneolityczna, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	wczesny neolit, wczesne średniowiecze	87-71	15	58
33	Karwów	osada środkowoneolityczna	środkowy neolit	87-71	16	59
34	Karwów	ślad osadnictwa neolitycznego, ślad osadnictwa kultury łużyckiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	18	61
35	Karwów	ślad osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, osada epoki brązu, ślad osadnictwa kultury łużyckiej, osada średniowieczna	neolit, epoka brązu	87-71	19	62
36	Karwów	ślad osadnictwa neolitycznego, ślad osadnictwa z epoki brązu	neolit, epoka brązu	87-71	20	63
37	Karwów – Krowieniec	osada kultury wołyńsko-lubelskiej	epoka brązu, epoka żelaza	87-71	26	157
38	Karwów	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury amfor kulistych, osada kultury łużyckiej, osada kultury przeworskiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	28	159
39	Kobylany	ślady osadnictwa, osada prapolska	wczesne średniowiecze	87-70	6	243
40	Kobylany	osada kultury postsznurowej	epoka brązu	88-70	10	14
41	Kobylany	osada kultury trzcinieckiej	epoka brązu	88-70	14	136
42	Kobylany	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury mierzanowickiej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, epoka brązu, wczesne średniowiecze	87-69	19	279
43	Kochów	ślady osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej, ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, ślady kultury mierzanowickiej, ślady osadnictwa kultury łużyckiej, osada prapolska	neolit, epoka brązu	87-70	3	227

44	Kornacice	cmentarzysko kultury pomorskiej	epoka żelaza	86-70	1	15
45	Lipowa	osada kultury amfor kulistych, osada kultury łużyckiej – kultury pomorskiej	neolit, epoka żelaza	86-70	1	26
46	Marcinkowice	osada kultury amfor kulistych, osada kultury łużyckiej – kultury pomorskiej	pradzieje	87-70	27	315
47	Nikisiałka Duża	grób kultury Chłopice-Vesele	epoka brązu	87-71	2	7
48	Nikisiałka Duża	śląd osadnictwa neolitycznego, osada kultury mierzanowickiej, osada kultury trzcinieckiej, osada kultury łużyckiej, osada z epoki brązu, śląd osadnictwa średniowiecznego	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	19	225
49	Nikisiałka Duża	osada pradziejowa, osada przeworska	pradzieje, epoka żelaza	87-71	25	260
50	Nikisiałka Mała	śląd osadnictwa neolitycznego	neolit, epoka brązu	87-71	5	69
51	Nikisiałka Mała	osada kultury ceramiki sznurowej, śląd osadnictwa kultury pomorskiej	epoka brązu, pradzieje	87-71	11	135
52	Nikisiałka Mała – Żółczyce	śląd osadnictwa z epoki brązu, śląd osadnictwa pradziejowego	epoka brązu, pradzieje	87-71	12	76
53	Nikisiałka Mała – Żółczyce	śląd osadnictwa neolitycznego, osada kultury ceramiki sznurowej	neolit, epoka brązu	87-71	13	77
54	Nikisiałka Mała – Żółczyce	śląd osadnictwa wczesnoneolitycznego, osada z epoki brązu, śląd osadnictwa kultury łużyckiej, śląd osadnictwa pradziejowego	neolit, epoka brązu, pradzieje	87-71	14	78
55	Nikisiałka Mała – Żółczyce	osada kultury mierzanowickiej	epoka brązu	87-71	15	79
56	Nikisiałka Mała – Żółczyce	osada kultury łużyckiej, osada z okresu wpływów rzymskich, osada wczesnośredniowieczna	epoka brązu, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	87-71	18	82
57	Nikisiałka Mała	śląd osadnictwa z epoki brązu	epoka brązu	87-71	20	84
58	Nikisiałka Mała – Dzierżnia	śląd osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, osada z epoki brązu, śląd osadnictwa kultury łużyckiej, ślady osadnictwa średniowiecznego	epoka brązu, pradzieje	87-71	25	100

59	Nikisiałka Mała – Dzierążnia	ślad osadnictwa neolitycznego, osada trzciniecka	neolit, epoka brązu	87-71	26	101
60	Nikisiałka Mała	osada kultury łużyckiej	epoka brązu	87-71	35	144
61	Oficjałów	osada grupy Malickiej kultury lendzielskiej, osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury mierzanowickiej	neolit, epoka brązu	87-70	4	28
62	Oficjałów	ślady osadnictwa, osada kultury łużyckiej, ślady osadnictwa kultury przeworskiej, ślady osadnictwa prapolskiego, osada prapolska	neolit, epoka brązu, VIII-XII w.	87-70	6	153
63	Oficjałów	bd.	bd.	87-70	15	308
64	Oficjałów	bd.	bd.	87-70	16	309
65	Oficjałów	osada	neolit	87-70	19	370
66	Oficjałów	osada	neolit	87-70	20	372
67	Oficjałów	osada	pradzieje	87-70	22	374
68	Okalina	osada, osada kultury łużyckiej, osada prapolska	epoka brązu, XI-XIII w.	87-70	3	33
69	Okalina	osada	kultura łużycka	87-70	19	335
70	Opatów – Żmigród, Zamczysko	osada kultury pucharów lejkowatych, grodzisko	neolit środkowy, XI-XIII w.	87-70	1	1
71	Opatów	osada kultury ceramiki wstęgowej rytej, osada kultury lendzielskiej i kultury pucharów lejkowatych, osada kultury amfor kulistych, osada kultury ceramiki sznurowej, osada kultury trzcinieckiej	neolit, chalkolit	87-70	2	2
72	Opatów	osada wczesnośredniowieczna, kolegiata św. Marcina, miasto, na terenie miasta lokacyjnego w obrębie dawnych murów miejskich zachowane w ziemi relikty starszej zabudowy, piwnice, mury fundamentowe	XI-XII w., od 1282 r.	87-70	3	3
73	Opatów	punkt osadniczy, punkt osadniczy kultury Chłopice – Vesele, osada, kościół, klasztor, cmentarz	neolit, XI-XIII w., od XV w.	87-70	5	5
74	Opatów	ślady osadnictwa, ślady osadnictwa prapolskiego	epoka brązu	87-70	20	41
75	Podole	grodzisko, kościół	XI-XIV w.	86-71	2	7

76	Podole	osada kultury mierzanowickiej, osada kultury trzcinieckiej, osada kultury pomorskiej, osada kultury przeworskiej	epoka brązu, epoka żelaza	86-71	8	18
77	Podole	osada kultury mierzanowickiej, osada kultury trzcinieckiej, osada kultury pomorskiej, osada kultury przeworskiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	86-70	8	206
78	Podole	osada neolityczna, osada kultury łużyckiej – pomorskiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	86-70	9	207
79	Podole	ślad osadnictwa kultury mierzanowickiej, ślad osadnictwa kultury łuży- ckiej	epoka brązu	86-70	12	210
80	Podole	osada kultury wołyńsko- lubelskiej ceramiki malowanej, osada mierzanowicka, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	środkowy neolit, wczesna epoka brązu	86-71	19	52
81	Podole	osada neolityczna, osada łużycka, osada wczesnośredniowieczna	neolit, epoka brązu	86-71	20	53
82	Podole	kurhan		86-71	22	59
83	Rosochy	osada kultury pucharów lejkowatych, osada łużycka	epoka brązu, epoka żelaza	86-71	2	58
84	Rosochy	osada pucharów lejkowatych	neolit	86-71	18	188
85	Strzyżowice	osada	wczesne i pełne średniowiecze	88-70	2	20
86	Strzyżowice	osada kultury postsznurowej, osada kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	epoka brązu, wczesne średniowiecze	88-70	9	41
87	Strzyżowice	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury postsznurowej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, epoka brązu	88-70	16	48
88	Strzyżowice	ślad osadnictwa kultury cera- miki sznurowej	neolit	88-70	28	158
89	Tudorów	wieża mieszkalno-obronna	pol. XIV w., XV-XVII w.	87-71	1	8
90	Tudorów	ślady osadnictwa neolitycznego, ślady osadnictwa kultury łużyckiej, osada	neolit, epoka żelaza	87-71	7	28
91	Tudorów	osada kultury wołyńsko- lubelskiej ceramiki malowanej, osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	neolit, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	87-71	8	29
92	Tudorów	osada kultury wołyńsko-lubelskiej	wczesny neolit, epoka brązu	87-71 ; 87- 70	16	38

93	Tudorów	ślad osadnictwa pradziejowego	pradzieje	87-71	18	40
94	Tudorów	ślad osadnictwa neolitycznego, osada kultury łużyckiej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	21	47
95	Tudorów	ślad osadnictwa kultury pucharów lejkowatych	średniowy neolit, epoka brązu	87-71	24	51
96	Tudorów	osada kultury wołyńsko-lubelskiej	średniowy neolit, pradzieje	87-71	25	52
97	Wąworków	ślad osadnictwa neolitycznego, osada łużycka, osada wczesnośredniowieczna	neolit, wczesne średniowiecze	87-71	7	148
98	Wąworków	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury mierzanowickiej	neolit, epoka brązu	87-71	16	178
99	Zochcinek	ślady osadnictwa, osada kultury łużyckiej	neolit, epoka żelaza	87-70	5	105
100	Zochcinek	osada kultury pucharów lejkowatych	neolit	87-70	14	20
101	Zochcinek	osada prapolska	II poł. X-XII w.	87-70	14	114
102	Zochcinek	osada neolityczna, osada kultury trzcinieckiej, osada kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	późny neolit, epoka brązu wczesne średniowiecze	86-70	17	3

Ruchome zabytki archeologiczne z terenu gminy Opatów znajdują się w Muzeum Narodowym w Kielcach, Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie oraz Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Ostrowcu Św., Muzeum Okręgowym w Sandomierzu.

5.2.6. ZABYTKI W ZBIORACH MUZEALNYCH I INNYCH

Miasto i gmina Opatów nie posiada placówki o charakterze muzealnym. Swego rodzaju jego namiastką jest Dom Muzealny w Opatowie, w którym mieści się Muzeum Ziemi Opatowskiej i Muzeum Geodezji i Kartografii.

5.2.7. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE

Bardzo ważnym elementem dziedzictwa kulturowego są niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Doceniając rolę i wagę niematerialnego dziedzictwa kulturowego 17 października 2003 r. w Paryżu, na swej trzydziestej drugiej sesji, UNESCO uchwaliło Konwencję w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego²²⁸ sporządzoną w Paryżu 17 października 2003 r., formułując jednocześnie definicję terminu.

Zgodnie z art. 2 ust. 1 Konwencji niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza „praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności”. W myśl art. 2 ust. 2 niematerialne dziedzictwo kultury przejawia się m.in. w następujących dziedzinach:

- a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- b) sztuki widowiskowe,
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Art. 2, pkt. 3 mówi, o ochronie dziedzictwa niematerialnego. Oznacza ono „środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa”.

W skład niematerialnego dziedzictwa gminy Opatów wchodzi:

1. Gwara świętokrzyska

Szczególną wartość kulturową ma tradycyjna świętokrzyska gwara ludowa. Charakterystycznymi jej elementami są: tzw. mazurzenie, czyli wymowa głosek „sz”, „ż”, „cz”, „dż” jako „s”, „z”, „c”, „dz” (np. szczeka – scęka, żur – zur, czapka – copka itp.), ścieśnienie samogłosek „a”, „e”, „o” i ich wymowa jako „o”, „i”, „u” (np. „chłopok”, „kobita”), brak rezonansu samogłosek nosowych „ą”, „ę” (np. „bede”), zastąpienie w bezokoliczniku końcówki „-eć” przez „-ić” lub „-yć” (np. „widzić”, „cierpić”, „leżyć”), poprzedzanie samogłosek „o” i „u” spółgłoską „ł” (np. „łosa”, „łodejdź”), używanie formy liczby mnogiej, jako wyraz szacunku do osoby starszej²²⁹.

Na skutek wykształcenia społeczeństwa, ale także za sprawą mediów (radio, telewizja) praktycznie gwara nie jest używana. Tylko nieliczni potrafią się nią posługiwać. Tradycyjną gwarę ludową należy chronić poprzez uprawianie „żywego słowa” np. przez zespoły ludowe. Opowieści, tych którzy potrafią posługiwać się gwarą powinny być nagrywane i utrwalane na nośnikach danych.

²²⁸ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. Dz. U. 2011 nr 172 poz. 1018.

²²⁹ S. Cygan, Gwara świętokrzyska – podstawowe cechy języka, w: <https://www.bieliny.pl/asp/gwara-swietokrzyska---podstawowe-cechy-jezyka-ludowego,148,,1> [dostęp: 30.06.2024 r.]

2. Tradycje ludowe – prezentowane są głównie na imprezach lokalnych, tj. dożynki.

Dożynki (Święto Plonów) w gminie Opatów, mającej charakter rolniczy, są zawsze hucznie obchodzone. Odbývają się na poziomie poszczególnych parafii oraz całej gminy, w okresie letnio-jesiennym, po zakończeniu żniw. Są najważniejszym świętem gospodarskim rolników opatowskich, będącym ukoronowaniem ich całorocznego trudu. Mają charakter ludowo-religijny. Są poświęcone aktualnym zbiorom zbóż, w czasie którego rolnicy dziękują Bogu za plony i proszą o jeszcze lepsze w przyszłym roku. Niezależnie od miejsca organizacji dożynki mają podobny przebieg. Barwne korowody, często przy dźwiękach miejscowych orkiestr, z wieńcami dożynkowymi wykonanymi ze zbóż, z wplecionymi kwiatami i owocami oraz udekorowanymi bochnami chleba udają się na msze św. dziękczynne, podczas których są one poświęcone. Po mszy następuje czas zabawy. Odbývá się tradycyjne ośpiewywanie wieńców. Wybierane są najładniejsze wieńce.

Ceremoniom dożynkowym przewodniczą Starosta i Staroscina dożynek, którymi są na ogół przodujący rolnicy z okolicy. Wręczają oni bochen chleba upieczony z mąki pochodzącej z ostatnich zbiorów Gospodarzowi dożynek. Gospodarzem jest najczęściej kapłan – jeżeli są to dożynki parafialne lub przedstawiciel lokalnej administracji samorządowej czy państwowej – jeżeli są to dożynki gminne.

Dożynki kończy festyn ludowy. W uroczystościach dożynkowych biorą udział miejscowe władze, zespoły śpiewacze, KGW, jednostki OSP, mieszkańcy. Imprezie towarzyszą często występy artystyczne, kiermasze produktów żywnościowych i rękodzieła, wystawy pól rolnych, a nawet maszyn i urządzeń rolniczych.

3. Obrzędy

Na terenie gminy Opatów kultywowana jest obrzędowość katolicka – przejawiająca się poprzez uczestnictwo w świętach roku liturgicznego (Wielkanoc, Boże Ciało, Zielone Święta, Boże Narodzenie i in.), dbałość o miejsca kultu: kościoły, kapliczki i krzyże przydrożne oraz nagrobki na cmentarzach.

4. Pieśni, przyśpiewki, tańce – pielęgnowane głównie przez zespoły ludowe i KGW

Zespoły ludowe

Zespoły ludowe działające na terenie gminy Opatów kultywują i promują polski folklor, przede wszystkim ludowe tradycje regionu świętokrzyskiego. Należą do nich zespoły regionalne, śpiewacze, kapele oraz zespoły pieśni i tańca. W swym repertuarze mają pieśni ludowe, piosenki frywolne, scenki kabaretowe, kolędy i pastorałki, a także inscenizacje obchodów kolędniczych i zapustnych oraz widowiska obrzędowe. Scenariusze widowisk oparte są na autentycznych zwyczajach i obyczajach wsi świętokrzyskiej. Swoją dorobek artystyczny zespoły te prezentują na imprezach lokalnych, powiatowych, wojewódzkich. Uatrakcyjnijają gminne uroczystości, takie jak dożynki, święta państwowe i kościelne. Biorą udział w konkursach i przeglądach zespołów ludowych.

Spośród kilku zespołów ludowych działających na terenie gminy Opatów wyróżnia się **Zespół Teatralno-Obrzędowy „Strefień” z Jurkowie**²³⁰.

Powstał on w 1983 r. w Jurkowicach. Jego założycielami byli: Barbara Wit-Kargul i Andrzej Kargul. Swoją działalność rozpoczął od przedstawień. Pierwszym dużym widowi-

²³⁰ <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063795409857> [dostęp: 10.06.2024 r.].

skiem, które przygotował było „Wesele świętokrzyskie” autorstwa Stanisława Suchorowskiego.

Od początku działalności zespół funkcjonował przy OSP Jurkowice, a miejscem spotkań jego członków była świetlica wiejska w Jurkowicach.

Na przestrzeni lat wystawił szereg przedstawień. Dużą popularnością cieszyły się widowiska i spektakle: wspomniane „Wesele świętokrzyskie”, „Z czartem sprawa”, „Żniwa pańszczyźniane, czyli Okrężnie”, „Żeńcy”, „Jarmark w Opatowie”, „Sobótki”, „Kulturalna prywatyzacja”. Prezentował się w regionie, kraju, a także za granicą. Zespół liczy ok. 30 osób. W większości tworzą go rodziny trzypokoleniowe, wśród nich Szostakowie, Sitarscy, Chrapkowie, Stanisławscy, Bańcerowie, Gromczykowie, Opokowie.

W związku z jubileuszem 40-lecia zespołu, który przypadał w 2023 r. Minister Kultury i Dziedzictwa Kultury nadał jego członkom odznaki honorowe „Zasłużony dla Kultury Polskiej”. Dodatkowo odznaczył odznakami honorowymi „Zasłużony dla Kultury Polskiej” Grażynę Gromczyk-Bańcer i Zofię Opalę.

Koła gospodyń wiejskich (KGW)

W gminie Opatów prężnie działają koła gospodyń wiejskich. Niegdyś niosły pomoc kobietom wiejskim i ich rodzinom, przede wszystkim w zakresie prowadzenia gospodarstw wiejskich. Dziś głównie podtrzymują i kultywują tradycje i zwyczaje lokalne, regionalne i polskie.

Na terenie gminy działa 9 kół gospodyń wiejskich, tj.:

Koło Gospodyń Wiejskich Balbinów,
Koło Gospodyń Wiejskich Brzezcie,
Koło Gospodyń Wiejskich Gojców,
Koło Gospodyń Wiejskich Kornacice,
Koło Gospodyń Wiejskich Rosochy,
Koło Gospodyń Wiejskich Jagnin,
Koło Gospodyń Wiejskich Jurkowice,
Koło Gospodyń Wiejskich Oficjałów,
Koło Gospodyń Wiejskich Wąworków.

5. Twórcy ludowi

Życie i kulturę miejscowości wchodzących w skład gminy Opatów od lat ubogacają twórcy ludowi. Dzięki nim tutejsze wioski tętnią życiem kulturalnym. Są rozsławiane i promowane w regionie i kraju.

Kim są twórcy ludowi? Wg definicji sformułowanej przez Stowarzyszenie Twórców Ludowych (STL), twórcą ludowym jest osoba, która wykonuje dzieła sztuki ludowej, umiejętności ich wykonania nabyła w drodze przekazu bezpośredniego od mistrza z regionu swego pochodzenia (obserwacji), której dzieło reprezentuje wysoki poziom mistrzostwa warsztatowego – artystycznego – i jest zgodne z tradycyjnymi kanonami charakterystycznymi dla danego regionu²³¹. Twórcy ludowi kultywują tradycję kultury ludowej we wszystkich dziedzinach sztuk plastycznych, rękodzieła i rzemiosł, tj. bednarstwo, budowa instrumentów, garncarstwo, hafciarstwo, koronkarstwo, kowalstwo, krawiectwo, ludwisarstwo, malarstwo, malarstwo na szkło, malarstwo na porcelanie i fajansie, malatura naścienna, meblarstwo, metaloplastyka, piernikarstwo, plastyka obrzędowa i zdobnicza, plecionkarstwo, rogarstwo, rzeźbiarstwo, snycerstwo, szopkarstwo, tkactwo, wyroby z bursztynu, wyroby z karmelu, wyroby z wiórów, wyroby ze skóry, wyroby ze słomy, zabawkarstwo, zdobnictwo budownictwa regionalnego, a także folkloru tj. wykonawstwa pieśni i tańców, muzyki ludowej oraz wszelkich

²³¹ <https://zgsl.pl/tworcy-ludowi> [dostęp: 5 czerwca 2024 r.].

form ekspozycji scenicznych teatru ludowego, zwyczajów, obrzędów i literatury ludowej pisanej i ustnej.

Jednym ze słynniejszych twórcą ludowych związanych z terenem gminy Opatów jest nieżyjący już **Mayer Kirshenblatt** (Majer Kirszenblat)²³² – malarz ludowy nazywany twórcą „malowanych wspomnień” z przedwojennego Opatowa.

Mayer Kirshenblatt urodził się 4 września 1916 r. w Opatowie jako najstarszy z czterech synów Awnera Kirszenblatta i Rywki z Wajcblumów. Rodzina żyła z prowadzenia sklepu ze skórami i artykułami szewskimi. W 1928 r. Awner Kirszenblatt wyjechał do Kanady, w 1934 r. dołączyli do niego żona z synami.

Mayer od czwartego roku życia uczył się w chederze. Ukończył siedmioklasową szkołę powszechną nr 1 w Opatowie. Potem kształcił się w zawodzie elektryka, najpierw u wuja Lajbła Rozenberga w Lublinie, potem u majstra w Opatowie. Terminował również u szewca-kamasznika.

Na emigracji miał się różnych zajęć i profesji. Pracował jako ekspedient w sklepie, malarz pokojowy i elewacyjny, renowator mebli. Ostatecznie założył i prowadził sklep z farbami, tapetami i wykładzinami podłogowymi.

Przez lata pobytu na obczyźnie utrzymywał kontakty z imigrantami z Opatowa, który osiedlili się w Kanadzie, Stanach Zjednoczonych i Izraelu.

Mając 73 lata zaczął malować. Stworzył ponad 300 obrazów na płótnie oraz wiele rysunków na papierze, na których przedstawił życie w dawnym Opatowie, przede wszystkim społeczności żydowskiej, tak jak je zapamiętał z dzieciństwa i wczesnej młodości. Swoje prace początkowo prezentował w gronie rodziny i znajomych, z czasem zaczął je wystawiać w galeriach w Toronto: Koffler Gallery oraz Bathurst Jewish Community Center. Miał kilka wystaw: w 2007 r. w Judah L. Magnes Museum w Berkeley, w 2008 r. w Muzeum Geodezji i Kartografii w Opatowie, w 2009 r. w The Jewish Museum w Nowym Jorku, Żydowskim Muzeum Galicji w Krakowie, National Yiddish Book Center w Amherst, w 2010 r. w Joods Museum w Amsterdamie i w 2024 r. w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie.

W 2007 r. ukazała się albumowa księga wspomnień z obrazami Mayera Kirszenblatta uzupełniona tekstami jego córki Barbary Kirsheblatt-Gimblett „They called me Mayer July. Paited memoriors of a jewish childhood in Poland beford the Holocaust”. Jej polskie tłumaczenie wyszło drukiem w 2024 r. za sprawą Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN pt. „Nazywali mnie Niesforny Majer. Żydowskie dzieciństwo w Polsce przed Zagładą. Wspomnienia malowane”.

Począwszy od lat 80. XX w. Mayer zaczął odwiedzać Opatów. W 2007 r. wygłosił wykład w budynku Starostwa Powiatowego w Opatowie, a w 2009 r. brał udział w nakręcaniu filmu o nim autorstwa Sławomira Grünberga pt. „Namaluj co pamiętasz”.

Mayer Kirshenblatt zmarł 20 listopada 2009 r. w Toronto. Z małżeństwa z Dwojrą Szuszanow (Doris Shushanoff), emigrantką z Brześcia nad Bugiem, którą poślubił w 1940 r., miał trzy córki.

Znaną w Opatowie twórczynią ludową była **Regina Kusal**²³³, zmarła 22 stycznia 2024 r., gawędziarka, pieśniarka, autorka wierszy, monologów i piosenek, uczestniczka i laureatka wielu przeglądów, konkursów i festiwali związanych z kulturą ludową.

Urodziła się 18 lutego 1939 r. Była mieszkanką Kobylan.

Zajmowała się rękodziełem artystycznym. Robiła pisanki, palmy, wycinanki, kwiatki z bibuły, szopki, pająki, które zdobywały nagrody na konkursach plastycznych m.in. w Opa-

²³² M. Borzęcka, Kirshenblatt Mayer (Kirszenblat Majer), w: <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/5369-kirszenblatt-majer> [dostęp: 10.06.2024 r.].

²³³ T. Czarnecki, Kusal Regina, w: <http://pik.kielce.pl/kultura-i-sztuka-ludowa/papieroplastyka-ludowa/7695-kusal-regina.html> [dostęp: 10.06.2024 r.].

townie, Sandomierzu, Tarnobrzegu czy Kielcach. Biegle posługiwała się gwarą. Brała udział w licznych konkursach gawędziarskich, z których przywoziła nagrody. Była związana z kapełką działającą przy domu kultury w Opatowie oraz z Zespołem Teatralno-Obrzędowym „Streń” z Jurkowie, w którym występowała. Pisała wiersze, piosenki, teksty sceniczne. W 2000 r. została przyjęta do Stowarzyszenia Twórców Ludowych.

Znaną postacią w środowisku opatowskim jest **Tadeusz Kuś** z Nikisiałki Dużej, który słynnie z wyrobów ze słomy – misiów, aniołków, dzwonków, dzbanów, różnego rodzaju ozdób.

Urodził się w 1950 r. w Kazimierzu Dolnym. Pracował w różnych profesjach w wielu miejscach w Polsce. Był pracownikiem przedsiębiorstwa gospodarki komunalnej w Puławach, gdzie pracował jako kierowca ciągnika. Montował instalacje kanalizacji sieci zewnętrznej w Gdańsku. Na Śląsku pracował jako kierowca.

W 1981 r., po śmierci teściów, przyjechał wraz z żoną do Nikisiałki Dużej, by poprowadzić pozostawione przez nich gospodarstwo rolne.

W 2005 r. zajął się wykonywaniem wyrobów ze słomy. Zaczął od robienia mat na zadanie domków przygotowywanych na plener malarski. Potem przyszła kolej na inne wyroby ze słomy. Swoje prace prezentuje głównie na dożynkach, podczas Święta Kwitnącej Wiśni w Nowem, imprezach kulturalnych czy sportowych organizowanych na ziemi opatowskiej oraz ożarowskiej.

Twórcy i artyści ludowi odgrywają ogromną rolę w budowaniu kultury ludowej, która leży u podstaw naszej tożsamości narodowej. Rolą i zadaniem instytucji kultury, w tym instytucji gminnych jest dokumentowanie ich dorobku (badanie, opisywanie i analizowanie), a także korzystanie z niego dla tworzenia produktów turystycznych opartych na kulturze ludowej.

6. Wydarzenia kulturalne promujące dziedzictwo niematerialne

Flagowym wydarzeniem są coroczne Jarmarki Opatowskie.

Jarmarki Opatowskie odbywają się nieprzerwanie od lat 70. XX w. Nawiązują do najświetniejszych tradycji miasta, sięgających średniowiecza, kiedy to w Opatowie odbywały się ściągające rzesze kupców kilkudniowe jarmarki. Współczesne jarmarki mają charakter imprezy handlowo-kulturalnej. Są okazją do promocji kultury oraz prezentacji lokalnej twórczości inspirowanej dziedzictwem kulturowym. Podczas imprezy prezentują się rzemieślnicy oraz twórcy ludowi uprawiający dawne, ginące zawody, takie jak kowalstwo, garncarstwo, plecionkarstwo. Uczestnicy wydarzeń mają okazję zobaczyć występy zespołów folklorystycznych oraz pokazy obrzędowe, degustować kuchnię regionalną.

Od 2023 r. jarmarki noszą nazwę Kancelerskich Jarmarków Opatowskich, na cześć kancelarza Krzysztofa Szydłowieckiego. Odbywają się w okresie wakacji. Rozpoczynają się od barwnego korowodu, który wyrusza spod budynku ratusza opatowskiego i przechodzi uliczkami wokół rynku. Przez kolejne trzy dni trwają występy artystyczne, pokazy, inscenizacje, kiermasze, zabawy.

7. Legendy

Z terenu gminy pochodzi wiele legend. Wiele z nich jest związanych z zabytkami, kolegiatą opatowską, klasztorem bernardynów, wieżą w Tudorowie. Do bardziej znanych legend opatowskich należą:

- legenda o muzycznym bernardynie²³⁴,
- legenda o czarcim kamieniu²³⁵,
- legenda o mistrzu Morawie²³⁶,
- legenda o wieży w Tudorowie²³⁷.

8. Nazwy zwyczajowe:

Brzezie: Brzezie-Kolonia, Brzezie-Wieś;
Czerników Karski: Murowaniec, Podrzecze, Zarzecze;
Czerników Opatowski: Janówek;
Gojców: Gojców-Kolonia;
Jałowęsy: Karsy, Kolonie, Rudki, Wrzosey;
Jurkowice: Błota, Góry, Kozi Rynek, Pipała, Podkochów,
Karwów: Góra, Krowiniec, Środek, W Łąkach, Za Rzeką;
Kobylany: Na Łąkach, Przecinka, Wymysłów;
Kochów: Kochówek;
Kornacice: Różal;
Lipowa: Lipowa Poduchowna;
Marcinkowice: Od Miasta, Przy Łagowskiej Szosie;
Nikisiałka Duża: Nikisiałka Duża-Kolonia;
Nikisiałka Mała: Dzierążnia, Dziury, Polakówka, Resztówka, Ukraina, Żółczyce;
Oficjałów: Rzym;
Okalina-Kolonia: Kolonia Druga, Za Stokiem;
Opatów: Greki;
Podole: Dwór, Kolonia za Podworskiem, Podole-Kolonia, Ptkanów;
Rosochy: Kolonie Wschodnie, Rosochy-Kolonia, Stara Wieś;
Strzyżowice: Aleksandrów, Bartłomieje, Gibki, Józefów, Tudorowiec;
Tudorów: Tudorów-Folwark;
Wąworków: Pobroszyn, Wąworków-Kolonia;

9. Tradycje niepodległościowe i narodowowyzwoleńcze

Spośród dziedzictwa niematerialnego, szczególne znaczenie dla społeczności gminy Opatów mają tradycje niepodległościowe i narodowowyzwoleńcze związane z powstaniem styczniowym, I i II wojną światową. Ich pielęgnowanie to przede wszystkim dbałość o Miejsca pamięci narodowej, uczestnictwo w uroczystościach patriotycznych, pielęgnowanie pamięci o bohaterach narodowych, m.in. poprzez stawianie im pomników, czczenie tablicami pamiątkowymi czy nadawanie ich imion instytucjom gminnym (szkoła nr 1 w Opatowie nosi imię gen. bryg. Stanisława Gano, szkoła nr 2 w Opatowie – Partyzantów Ziemi Opatowskiej).

W świadomości mieszkańców ziemi opatowskiej, zwłaszcza Opatowa, szczególnie mocno tkwi pamięć o wydarzeniach z czasów powstania styczniowego.

Jeszcze przed jego wybuchem w Opatowie mieszkańcy miasta mocno manifestowali nastroje patriotyczne, m.in. nosząc stroje żałobne. 7 sierpnia 1861 r. w kolegiacie zostało odprawione nabożeństwo żałobne za zmarłego księcia Adama Jerzego Czartoryskiego²³⁸, a 11 sierpnia odbyła się w mieście wielka manifestacja religijno-patriotyczna w związku z rocznicą unii lubelskiej. Z inicjatywy ks. Ignacego Zakrzewskiego 26 sierpnia 1861 r. z Opatowa wy-

²³⁴ https://www.umopatow.pl/strona-3365-muzyczny_bernardyn.html [dostęp: 10.06.2024 r.].

²³⁵ https://www.umopatow.pl/strona-3368-o_czarcim_kamieniu.html [dostęp: 10.06.2024 r.].

²³⁶ https://www.umopatow.pl/strona-3367-legenda_o_mistrzu_morawie.html [dostęp: 10.06.2024 r.].

²³⁷ M. Bryła-Mazurkiewicz, Tajemnicza wieża, <https://www.facebook.com/profile.php?id=61556435956279> [dostęp: 10.06.2024 r.].

²³⁸ S. Kotarski, Opatów w latach 1861-1864, Opatów 1935, s. 36-37.

ruszyła pielgrzymka do klasztoru na Święty Krzyż, aby modlić się o zmartwychwstanie ojczyzny. 31 sierpnia 1861 r. urzędnicy urządzili uroczysty pogrzeb kanceliście biura zarządu powiatu Antoniemu Powadzyńskiemu, byłemu żołnierzowi powstania listopadowego. Przy jego okazji wspominano o Katarzynie Sowińskiej i jej mężu, gen. Józefie Sowińskim. 1 września 1861 r. z rana z Opatowa ruszyła pielgrzymka do wsi Gierczyce, gdzie w starym drewnianym kościółku, wszyscy wspólnie, chłopstwo, mieszczaństwo i okoliczni ziemianie, modlili się o powrót wolnej ojczyzny. Dodatkowo księża nawoływali chłopów, aby powstrzymali się od pijaństwa, bo czasy są zbyt poważne dla narodu²³⁹.

Liczne grupy pielgrzymów z Opatowa brały udział w uroczystościach odpustowych na Świętym Krzyżu w 1861 i 1862 r., które miały patriotyczny charakter. Ważną postacią tych wydarzeń był ks. Ignacy Zakrzewski, który wygłaszał wówczas kazania.

Istotne znaczenie dla budzenia świadomości narodowej w regionie w tym czasie miały uroczystości odpustowe na cześć bł. Wincentego Kadłubka. Od lat odbywały się one w pierwszą niedzielę października w Jędrzejowie, gdzie mistrz Wincenty w klasztorze cystersów pisał swoją kronikę. W 1861 r. dodatkowy odpust zorganizowano w Sandomierzu, bowiem tu Kadłubek rozpoczął swą karierę polityczną na dworze księcia sandomierskiego Kazimierza Sprawiedliwego, i tu miał swoje probostwo. Na uroczystości do Sandomierzu przybyły pielgrzymki z różnych miejscowości diecezji sandomierskiej. Najlicniejsza przywędrowała z Opatowa, a prowadził ją wspomniany już ks. Ignacy Zakrzewski. Według oceny władz zebrało się ok. 10 000 osób. Wieczorem tłum rozszedł się do domów. W Sandomierzu nocowali jedynie pielgrzymi z Opatowa. Na drugi dzień uczestniczyli oni jeszcze w nabożeństwie żałobnym za arcybiskupa warszawskiego Antoniego Fijałkowskiego²⁴⁰.

Gdy wybuchło powstanie Opatów i jego okolice stały się terenem pierwszoplanowych działań powstańczych. Już w pierwszych jego dniach władzę w mieście sprawowali pełnomocnicy rządu narodowego. W czasie działań powstańczych przez ziemię opatowską kilka razy przemaszerowały oddziały powstańcze, a sam Opatów był miejscem bezpośrednich starć oddziałów powstańczych z wojskami rosyjskimi. Stoczono w nim dwie bitwy. Jedna miała miejsce 25 listopada 1863 r., druga – 21 lutego 1864 r.

O wydarzeniach z czasów powstania styczniowego przypominają groby powstańców znajdujące się w Opatowie – w kilku punktach miasta, liczne tablice i pomniki, a w ostatnich latach organizowane rocznicowe inscenizacje bitwy opatowskiej z 1864 r.

Mieszkańcy Opatowa i okolic pielęgnują również pamięć o wydarzeniach z czasów I wojny światowej. Wyrazem tego jest chociażby cmentarz wojenny oraz tablica upamiętniająca pobyt Józefa Piłsudskiego w dworze w Nikiszałce Małej po zwycięskiej bitwie pod Konarami.

Wiele Miejsc pamięci narodowej związanych jest z okresem II wojny światowej. Nie pozwalają one zapomnieć o niemieckich i sowieckich zbrodniach dokonywanych na mieszkańcach Opatowa i pobliskich miejscowości.

O polskim podziemiu niepodległościowym walczącym z reżimem komunistycznym po zakończeniu okupacji niemieckiej przypomina m.in. Skwer Żołnierzy Wyklętych odsłonięty w 2022 r.

Dziedzictwo kulinarne

Częścią dziedzictwa kulturowego jest dziedzictwo kulinarne. Wg Marka Gąsiorowskiego dziedzictwem kulinarnym są „produkty żywnościowe i artykuły spożywcze, charakteryzujące się szczególnymi cechami jakościowymi i tradycyjnymi sposobami wytwarzania przy wykorzystaniu „starych” technologii i silnie związane z regionem ich historycznego wytwarzania”. Dziedzictwo to stanowi ważny element kultury każdego narodu. Obejmuje ono ho-

²³⁹ Tamże, s. 37-41.

²⁴⁰ Tamże, s. 47-48.

dowlę zwierząt i roślin, sposoby konserwowania i przechowywania żywności itd. W dobie fast food'ów i gotowego jedzenia, tradycyjna kuchnia, oparta na prostych produktach, bez ulepszczy, wytwarzana w domowych warunkach jest bardzo ceniona. Dziedzictwo kulinarne wymaga roztoczenia nad nim opieki. W celu jego ocalenia należy je dokumentować, prezentować i promować²⁴¹.

Ziemia opatowska podobnie jak cały region świętokrzyski, czy też sandomiersko-świętokrzyski, lubuje się w potrawach z kapusty, kasz, ziemniaków, grochu, mleka, grzybów. Duży jest w nich udział potraw mącznych.

Potrawami, z których słynie gmina Opatów są: zalewajka świętokrzyska charakterystyczna dla całego regionu świętokrzyskiego, garus, pierogi z gęsiny i kurek, gęsie żołądki²⁴².

Flagowymi produktami opatowskimi wpisanymi na Listę Produktów Tradycyjnych, są²⁴³:

- krówka opatowska wytwarzana tradycyjną metodą przez Okręgową Spółdzielnię Mleczarską w Opatowie od 1980 r., charakteryzująca się lekko ciągliwą konsystencją przechodzącą w kruchość, z charakterystyczną „łezką” w środku²⁴⁴;
- pączek opatowski wytwarzany w cukierni „U Szarego”, „od 1966 r. tą samą tradycyjną metodą, w piecu ceramicznym, przy zastosowaniu naturalnych surowców”, smażony na smalcu, nadziewany marmoladami (różaną, śliwkową, jabłkową) przygotowywanymi przez producenta, ręcznie formowany²⁴⁵;
- kielbasa swojska opatowska – o zwartej kruchej konsystencji, w naturalnym jelicie wieprzowym, jasnobrązowa, z widocznym wewnątrz charakterystycznym oczkiem, z zewnątrz pomarszczona, wędzona dymem z drewna dębowego²⁴⁶.

Krówka opatowska doczekała się nawet swojego święta – Święta Krówki Opatowskiej. Po raz pierwszy odbyło się ono w 2013 r. Wydarzenie wpisało się w projekt „Poznajemy Opatów z Krówką Opatowską – wykorzystanie zasobów materialnych i krajobrazowo-przyrodniczych Opatowa, należącego do regionu Gór Świętokrzyskich, w celu upowszechniania wiedzy na ich temat oraz rozwoju lokalnych inicjatyw i produktów turystycznych Miasta”, realizowany przez Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Ziemi Opatowskiej w ramach Programu „Góry Świętokrzyskie naszą przyszłością”, współfinansowany przez Szwajcarię w ramach Szwajcarsko-Polskiego Programu Współpracy z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej.

²⁴¹ D. Światała-Trybek, Dziedzictwo kulinarne w kontekście europejskiego ruchu turystycznego, „Studia Etnograficzne i Antropologiczne” 2014, t. 14, s. 28-43.

²⁴² <https://miodowymlyn.pl/stowarzyszenie/dziedzictwo-kulinarne> [dostęp: 30.06.2024 r.].

²⁴³ <http://www.lgdopatow.pl/turystyka/produkty-tradycyjne> [dostęp: 30.06.2024 r.]; Potrawy tradycyjne z regionu Gór Świętokrzyskich, Modliszewice 2014, s. 36.

²⁴⁴ Krówka opatowska została wpisana na listę produktów tradycyjnych w dniu 7 lutego 2011 r. w kategorii „Wyroby piekarnicze i cukiernicze w woj. świętokrzyskim”. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/krowka-opatowska> [dostęp: 30.06.2024 r.].

²⁴⁵ Pączek opatowski został wciągnięty na listę produktów tradycyjnych w kategorii „Wyroby piekarnicze i cukiernicze w woj. świętokrzyskim” 14 stycznia 2014 r. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/paczek-opatowski> [dostęp: 30.06.2024 r.].

²⁴⁶ Kielbasa swojska opatowska została wciągnięta na listę produktów tradycyjnych w kategorii „Produkty mięsne w woj. świętokrzyskim” 19 czerwca 2017 r. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/kielbasa-swojska-opatowska> [dostęp: 30.06.2024 r.].

5.3. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

W myśl art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wpis do rejestru zabytków

Rejestr zabytków jest podstawową, a jednocześnie najstarszą formą ochrony zabytków. Został on utworzony na podstawie rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków (Dz. U. z 1928 r. nr 76, poz. 675)²⁴⁷.

Podstawą wpisu do rejestru zabytków jest decyzja administracyjna wydana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Zabytek nieruchomy wpisuje się do rejestru zabytków na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się ów zabytek nieruchomy. Do rejestru można także wpisać otoczenie oraz nazwę geograficzną, historyczną i tradycyjną zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru zabytków na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywieżenia zabytku za granicę albo wywieżenia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Zabytek ruchomy stanowiący dobro kultury odzyskane wskutek restytucji prowadzonej przez Rzeczpospolitą Polską lub narodowe dobro kultury RP objęte przeпадkiem na rzecz Skarbu Państwa, podlega z urzędu wpisowi do rejestru zabytków. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego informuje wojewódzkiego konserwatora zabytków o zaistnieniu podstaw do wpisu takiego zabytku do rejestru, przekazując dane zabytku i dokumenty niezbędne do dokonania wpisu.

Rejestr zabytków prowadzi odpowiedni wojewódzki konserwator zabytków dla zabytków znajdujących się na terenie województwa. Sprawy związane z prowadzeniem rejestru zabytków reguluje Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

²⁴⁷ Rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków (Dz. U. z 1928 r. nr 76, poz. 675).

Do rejestru nie wpisuje się zabytku:

- 1) wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- 2) wpisanego do inwentarza muzeum,
- 3) wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Lista Skarbów Dziedzictwa

Wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa jest najnowszą formą ochrony zabytków. Na listę tę wpisuje się – na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela – zabytki ruchome o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczane do jednej z następujących kategorii:

1) zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć,

2) elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat,

3) wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt. 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

4) wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pastelów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

5) mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt. 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

6) oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

7) oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt. 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

8) fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

9) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców,

10) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,

11) map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat,

12) środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,

13) innych kategorii, niewymienionych w pkt. 1-12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro.

Lista Skarbów Dziedzictwa jest prowadzona przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

Pomnik Historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnym znaczeniu dla kultury naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w drodze rozporządzenia na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się

precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu. Na listę pomników historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne.

Za Pomnik Historii rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 lutego 2023 r. został uznany zespół kolegiacki pw. św. Marcina Biskupa w Opatowie. Zgodnie z § 3 pkt 1 jego obszar obejmuje teren wzgórza z kolegiatą, dzwonnica, tzw. starą plebanią i ogrodzeniem w obrębie działek ewidencyjnych nr 1319, 1320 i 1321. Celem ochrony pomnika historii jest „jest zachowanie, ze względu na autentyczność, wartości historyczne, artystyczne, naukowe oraz walory krajobrazowo-przestrzenne, jednej z najcenniejszych świątyń romańskich w Polsce, mieszczącej w swym wnętrzu wybitne dzieła sztuki, w szczególności cenny zespół renesansowych nagrobków, ponadto, będącej świadectwem kultury politycznej swojej epoki, jako miejsce obrad sejmiku ziemskiego dawnego województwa sandomierskiego”²⁴⁸.

Park kulturowy

Jest formą ochrony zabytków mającą szczególne znaczenie przy ochronie krajobrazu kulturowego, niezależnie od tego, czy na jego terenie znajdują się zabytki objęte formami ochrony. Zgodnie z art. 16 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”. W myśl art. 16 ust. 1a „Rada gminy ogłasza w prasie miejscowej oraz przez obwieszczenie, a także w sposób zwyczajowo przyjęty w danej miejscowości, o podjęciu prac nad utworzeniem parku kulturowego, określając formę, miejsce i termin składania wniosków dotyczących projektu uchwały o utworzeniu parku kulturowego, nie krótszy jednak niż 21 dni od dnia ogłoszenia”.

Uchwała Rada Gminy określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, o których mówi art. 17 ust. 1 (art. 16 ust. 2).

Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy (art. 16 ust. 3).

W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem (art. 16 ust. 4).

W przypadku, gdy park kulturowy przekracza granice gminy może być on utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony (art. 16 ust. 5).

Dla obszarów, na których został utworzony park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (art. 16 ust. 6).

Zgodnie z art. 17 ust. 1 „na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

- 1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej,
- 2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych,
- 3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1,

²⁴⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 lutego 2023 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Opatów – zespół kolegiaty pod wezwaniem św. Marcina Biskupa”, Dz. U. 2023, nr 234.

- 3a) zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury,
- 4) składowania lub magazynowania odpadów.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego lub decyzja o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzja o warunkach zabudowy, decyzja o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzja o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzja o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego

Kwestie związane z ochroną i opieką nad zabytkami a planami zagospodarowania przestrzennego regulują art. 18, 19 i 20 ustawy z 23 lipca 2003 r.

W myśl art. 18 ust. 1 ww. ustawy ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Przy sporządzaniu i aktualizacji powyższych strategii, analiz, planów i studiów, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu,
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Zgodnie z art. 19 ust. 1 „w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
- 3) parków kulturowych.

W myśl art. 19 ust. 1a „w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków”.

Zgodnie z art. 19 ust. 1b „w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt. 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych”.

Art. 19 ust. 2 mówi, że „w przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone usta-

leniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

Na mocy art. 20 „projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu”.

Zabytki z terenu Miasta i Gminy Opatów chronione są poprzez:

- wpis do rejestru zabytków;
- uznanie za pomnik historii;
- ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

I. Poprzez wpis do rejestru zabytków są chronione²⁴⁹:

Jałowęsy

- park dworski, nr rej.: A.525 z 11.12.1957 r., z 25.10.1991 r. i z 07.05.2010 r.;

Nikisiałka Mała

- zespół podworski, II poł. XVIII w., nr rej.: A.526/1-2 z 12.12.1957 r., 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 29.02.1984 r. i z 07.05.2010 r.:
 - dwór, nr rej.: A.526/1 z 26.01.1959 r., 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.,
 - park, nr rej.: A.526/2 z 12.12.1957 r., 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 29.02.1984 r. i z 07.05.2010 r.;

Opatów

- układ urbanistyczny, nr rej.: A.527 z 16.05.1947 r., z 8.05.1985 r. i z 07.05.2010 r.,
- zespół kościoła kolegiackiego, nr rej.: A.528/1-3 z 18.10.1956, z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.:
 - kościół pw. św. Marcina, poł. XII w., I poł. XVI w. i ok. 1547 r., restaur. XVI w. i XVII w., odnow. w I poł. XVIII w. i IV ćw. XIX w., prace konserwatorskie – XX i pocz. XXI w.,
 - dzwonnica,
 - cmentarz kościelny z ogrodzeniem,
 - budynki „starej plebanii”, ul. Generała Stefana „Grota” Roweckiego, nr rej.: A.528/4 z 31.05.2022 r.:
 - wschodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w.,
 - parafialny dom ludowy, po 1929 r.,
 - zachodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w.;
- zespół klasztorny bernardynów, k. XV w., XVI w. / I poł. XVII, XVIII w., nr rej.: A.529/1-3 z 18.10.1956 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.:
 - kościół,
 - pozostałości klasztoru,
 - ogrodzenie z bramką na cmentarz kościelny;
- cmentarz par., nr rej.: A.530 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;
- cmentarz wojenny z I wojny światowej, nr rej.: A.531 z 16.05.1988 r. i z 07.05.2010 r.;
- lapidarium, na terenie d. cmentarza żydowskiego, ob. park miejski, nr rej.: A.532 z 22.04.1991 r. i z 07.05.2010 r.;
- mogiła powstańców z 1863 r., obok szpitala, nr rej.: A.533 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.;

²⁴⁹ Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 grudnia 2024 r., w: www.nid.pl

- mogiła ks. Przybyłowskiego, powstańca z 1863 r., obok kolegiaty, nr rej.: A.534 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.;
- symboliczna mogiła mjr. L. Topór-Zwierzchowskiego – powstańca styczniowego straconego na opatowskim rynku 23.02.1864 r., ul. A. Mickiewicza, nr rej.: A.535 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.;
- pozostałości murów obronnych, 1 poł. XVI w., nr rej.: A.536/1 z 30.05.1972 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
- brama Warszawska, 1 poł. XVI w., nr rej.: jw. A.536/2 z 30.05.1972 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
- dom z podcieniami, II poł. XVI w./I poł. XVII w., odbud. po zniszczeniach wojennych w latach 50. XX, pl. Obrońców Pokoju 34 (d. Rynek 1), nr rej.: A.537 z 14.10.1949 r., z 28.10.1971 r. i z 07.05.2010 r.;

Podole – Ptkanów

- zespół kościoła par. św. Idziego, XIV/XV w., nr rej.: A.540/1-4 z 21.06.1967 r., 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.:
 - kościół par. pw. św. Idziego, XIV/XV w., 1889 r. (dobud. kruchta), 1906-1910 r. (powiększenie kościoła), nr rej.: A.540/1 z 11.03.1957 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
 - obwarowania cmentarza kościelnego z basztą bramną i bastionikami, IV ćw. XVI w., nr rej.: A.540/2-4;
- cmentarz par., nr rej.: A.539 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;

Strzyżowice

- kościół par. pw. św. Bartłomieja, XVIII w., nr rej.: A.541 z 28.10.1971 r., 28.10.1972 r., z 06.07.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
- cmentarz par. „stary” (nieczynny), nr rej.: A.542 z 16.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;
- cmentarz par. „nowy”, po 1875 r., nr rej.: A.543 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;

Tudorów

- wieża mieszkalna „Zamek” – ruina, XIV w., nr rej.: A.544 z 30.05.1972 r. i z 9.04.1984 r. i z 07.05.2010 r.;

Wąworków – Pobroszyn

- park dworski, nr rej.: A.538 z 17.12.1957 r. i z 07.05.2010 r.;

II. Za Pomnik Historii został uznany:

- zespół kolegiacki pw. św. Marcina Biskupa w Opatowie.

III. Ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego

W Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów w rejonie ulic 1-go Maja, H. Sienkiewicza, Partyzantów, Armii Krajowej, J. Słowackiego zatwierdzonym Uchwałą Nr XXX/209/2012 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 7 listopada 2012 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2012 r. poz. 3706 z późn. zm.), zmienionym Uchwałą nr XXII/189/2016 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 27 lipca 2016 roku, (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2016 r. poz. 2677) oraz Uchwałą nr XXVIII/236/2017 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 25 stycznia 2017 roku (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2017 r. poz. 896) zapisano, że „w granicach planu z tytułu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ochronie konserwatorskiej” podlegają następujące zabytki:

- 1) układ urbanistyczno – krajobrazowy z 1282 – k. XVIII,
- 2) lapidarium na cmentarzu żydowskim przy ul. M. Kopernika,

3) stanowiska archeologiczne:

- 1, nr AZP 87-70/169 w miejscowości Opatów 48 – osada, kultura pucharów lejkowatych,
- 3, nr AZP 87-70/48 w miejscowości Opatów 27 – osada, okres rzymski,
- 2, nr AZP 87-70/47 w miejscowości Opatów 26 – osada, kultura ceramiki wstęgowej rytej,
- 4) dom mieszkalno-usługowy z XIX/XX w. przy ul. H. Sienkiewicza 4,
- 5) dom mieszkalno-usługowy przy ul. H. Sienkiewicza 7/9,
- 6) dom mieszkalno-usługowy przy ul. H. Sienkiewicza 13,
- 7) dom mieszkalny przy ul. H. Sienkiewicza 32,
- 8) mleczarnia przy ul. H. Sienkiewicza 44,
- 9) dom mieszkalny przy ul. H. Słowackiego 57,
- 10) teren zielony przy szkole przy ul. S. Sempołowskiej 1,
- 11) stanowiska archeologiczne:
 - AZP 87-70/2
 - AZP 87-70/41.

W Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów przyjętym Uchwałą Nr V/18/2015 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 18 stycznia 2015 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2015 r. poz. 895), zmienioną Uchwałą Nr VIII/62/2015 Rady Miejskiej w Opatowie (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2015 r. poz. 1854), zmienionego kolejnymi uchwałami: Uchwałą Nr XXII/190/2016 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 27 lipca 2016 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2016 r. poz. 2678), Uchwałą Nr XLIX/411/2018 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 15 października 2018 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2018 r. poz. 4127) oraz Uchwałą Nr VI/47/2019 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 22 lutego 2019 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2019 r. poz. 1618), Uchwałą Nr XX/168/2020 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 28 lutego 2020 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2020 r. poz. 1170) zostały wyszczególnione następujące obiekty i zespoły obiektów zabytkowych podlegające ochronie konserwatorskiej:

- 1) układ urbanistyczny miasta,
- 2) zespół kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina,
- 3) zespół klasztoru bernardynów,
- 4) cmentarz parafialny,
- 5) cmentarz wojenny,
- 6) mogiła ks. Fr. Przybyłowskiego z 1864 roku na terenie ogrodu kolegiackiego,
- 7) pozostałości obwarowań miejskich (brama Warszawska, fragmenty murów),
- 8) dom z podcieniami, ul. Rynek 1 (ob. plac Obrońców Pokoju),
- 9) zabytki ruchome z kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina, wpisane decyzją z 5.05.1970 r. (115 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 8.09.1982 (125 obiektów) i uzupełnioną decyzjami z 5.08.1999, z 12.07.2004 oraz 8.01.2007,
- 10) zabytki ruchome stanowiące wyposażenie kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i klasztoru bernardynów, wpisane decyzją z 2.05.1970 (58 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 10.09.1982;
- 11) 12 nagrobków z cmentarza parafialnego w Opatowie, wpisane decyzją z 28.09.1982;
- 12) stanowisko archeologiczne AZP 87-70/1, Opatów 1, osada neolit, grodzisko Żmigród - wczesne średniowiecze XI-XIII w., wpisane decyzją z 9.05.1995 r., nr rejestru 580/A/95;
- 13) dawna plebania i dom wikariuszy w zespole kolegiaty św. Marcina,
- 14) cmentarz przykościelny, nieczynny, wokół kolegiaty św. Marcina,
- 15) figura na cmentarzu przykościelnym kolegiaty św. Marcina – Matka Boża,
- 16) cmentarz przykościelny, nieczynny, przy kościele bernardynów,
- 17) figura przydrożna – św. Jan Nepomucen ul. Klasztorna,
- 18) relikty synagogi przy ul. Starowałowej,
- 19) kamienica mieszcząca – pl. Obrońców Pokoju 2 i 3,
- 20) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 6,

- 21) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 7,
- 22) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 10,
- 23) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 11,
- 24) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 13,
- 25) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 19,
- 26) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 20,
- 27) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 21,
- 28) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 28,
- 29) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 29,
- 30) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 30,
- 31) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 31,
- 32) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 32,
- 33) kamienica mieszkalna – pl. Obrońców Pokoju 33,
- 34) podziemna trasa turystyczna,
- 35) dom mieszkalny – ul. Cmentarna 26,
- 36) dom mieszkalny – ul. Cmentarna 28,
- 37) dom mieszkalny – ul. Kąpielowa 5,
- 38) d. urząd powiatowy – ul. J. Kilińskiego 4,
- 39) dom mieszkalno-usługowy – ul. Kolegiacka 13,
- 40) kamienica czynszowa – ul. Kolegiacka 15,
- 41) domy mieszkalne – ul. Kolegiacka / gen. S. Grota-Roweckiego,
- 42) kamienica mieszkalna – ul. T. Kościuszki 4,
- 43) kamienica mieszkalna – ul. T. Kościuszki 6,
- 44) dom mieszkalny – ul. T. Kościuszki 46,
- 45) dom mieszkalny – ul. Legionów 13,
- 46) młyn nad Opatówką – ul. Legionów,
- 47) figura przydrożna – krzyż ul. Legionów,
- 48) dawna mykwa – ul. Leszka Czarnego 13,
- 49) dom mieszkalny – ul. A. Mickiewicza 32,
- 50) kamienica czynszowa – ul. Nowowałowa,
- 51) kamienica mieszkalna – ul. Ogrodowa 2,
- 52) kamienica mieszkalna – ul. Ogrodowa 6,
- 53) dom – ul. J. Słowackiego 1,
- 54) kamienica mieszczańska – ul. Szeroka 18,
- 55) kamienica mieszkalna – ul. Szeroka 23,
- 56) kamienica mieszkalno-handlowa – ul. Szeroka 27,
- 57) dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny – ul. Szpitalna 4,
- 58) kaplica na cmentarzu parafialnym,
- 59) pomnik mjra Ludwika Topór-Zwierzdowskiego na pl. Obrońców Pokoju,
- 60) mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów,
- 61) AZP 87-70/3, Opatów 3, osada wczesnośredniowieczna XI-XII w.
- 62) AZP 87-70/5, Opatów 5, osada neolit; osada, kultura mierzanowicka; osada, wczesne średniowiecze.

W Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego „OPATÓW – DWORZEC” zatwierdzonym Uchwałą Nr XLIII/317/2006 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 12 czerwca 2006 r. (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2006 r. nr 207 poz. 2328), w § 6 zapisano:

„1. Całość obszaru objętego planem leży w strefie ochrony konserwatorskiej. Wszelkie prace inwestycyjne należy uzgadniać z właściwym urzędem ochrony zabytków.

2. W stosunku do miejsca pamięci narodowej położonego na terenie elementarnym 03.ZP ustala się:

1) zakaz prowadzenia wszelkich prac na terenie pomnika lub w jego pobliżu mogących prowadzić do zniszczenia lub przemieszczenia obiektu, 2) wszelkie elementy zagospodarowania należy realizować w dostosowaniu do istniejącego pomnika”.

5.4. ZABYTKI W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

Do obowiązków gminy należy ochrona zabytków, które znajdują się na jej terenie. Zadania te określa art. 4 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Mówi on, że organy administracji publicznej, a zatem i gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie”, „zapobiegać zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”, „udaremniać niszczenie i niewłaściwe korzystanie z zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy także: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”. Temu celowi służy gminna ewidencja zabytków.

Gminna ewidencja zabytków (w skrócie: GEZ) to spis (wykaz) zabytków gminy. Jej prowadzenie, przewidziane przez ww. ustawę, należy do obowiązków wójta (burmistrza, prezydenta miasta). GEZ jest prowadzona w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy. Powinny być w niej ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków²⁵⁰.

GEZ jest podstawą do sporządzania gminnych programów opieki na zabytkami. Instrukcję opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków określają Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r., Nr 113, poz. 661) oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające ww. rozporządzenie. Od 2019 r. obowiązuje nowy wzór karty adresowej, zgodnie z załącznikiem 4 ww. rozporządzenia.

GEZ jest dokumentem otwartym. Powinna być stale weryfikowana i aktualizowana.

Włączenie obiektów do GEZ wymaga porozumienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków co do zasadności ujęcia tego zabytku w ewidencji oraz najpilniejszych postulatów konserwatorskich, a także wymaga zawiadomienia właściciela zabytku o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do GEZ. Zawiadamianie właścicieli zabytków o zamiarze włączenia do GEZ, o sporządzeniu nowej karty adresowej albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z GEZ wynika ze zmiany Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r., zmieniającego rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2019 r. poz. 1886). Do powyższych zawiadomień o włączeniu karty do GEZ lub o wykonaniu nowej, dołącza się odpowiednią kartę ewidencyjną.

GEZ gminy Opatów obejmuje bardzo zróżnicowane obiekty zabytkowe. Są w niej ujęte obiekty sakralne, mieszkalne, administracyjne, obronne, Miejsca pamięci narodowej, a także

²⁵⁰ Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).

obiekty związane z działalnością przemysłową, a zatem z miejscami pracy. Część z nich stanowią założenia, a wśród nich: założenia podworskie czy kościelne.

I. Obiekty sakralne, czyli przeznaczone do sprawowania kultu religijnego i związane z czynnościami religijnymi są reprezentowane przez:

1) zespół kolegiaty św. Marcina Biskupa w Opatowie obejmujący:

- kościół kolegiacki pw. św. Marcina Biskupa,
- dzwonnice,
- dawną plebanię i dom wikariuszy,
- cmentarz przykościelny,
- mur ogrodzeniowy z bramą,
- figurę MB na cmentarzu przykościelnym;

2) zespół kościelno-klasztorny bernardynów w Opatowie składający się z:

- kościoła pw. Wniebowzięcia NMP,
- klasztoru,
- cmentarza przykościelnego,
- ogrodzenia z bramką;

3) cmentarz parafialny w Opatowie, przy ul. Cmentarnej;

W jego obrębie znajduje się wiele cennych zabytków sepulkralnych zarówno ze względów artystycznych jak i historycznych. Jednym z nich jest:

3.1) kaplica cmentarna;

4) relikty synagogi w Opatowie, przy ul. Starowałowej;

5) dawna mykwa w Opatowie, przy ul. Leszka Czarnego;

6) cmentarz żydowski w Opatowie;

7) cmentarz prawosławny „stary”, przy ul. Stefanii Sempołowskiej;

8) kaplica Sióstr Miłosierdzia w Kobylanach;

9) kapliczki, krzyże i figury przydrożne – stanowią bardzo liczną grupę zabytków ujętych w GEZ;

10) źródło bł. Wincentego Kadłubka w Karwowie – ważne miejsce kultu religijnego;

11) zespół kościoła parafialnego pw. św. Idziego w Ptkanowie (Podole-Ptkanów) obejmujący:

- kościół parafialny pw. św. Idziego,
- obwarowania przykościelne z bramą, basztami i małymi bastionami,
- cmentarz przykościelny,
- plebanię;

12) cmentarz parafialny w Ptkanowie (Podole-Ptkanów);

13) zespół kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja w Strzyżowicach składający się z:

- kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja,
- dzwonnicy,
- cmentarza kościelnego;

14) cmentarz parafialny „stary” w Strzyżowicach;

15) cmentarz parafialny „nowy” w Strzyżowicach;

Posesja, na której znajdują się relikty synagogi; fot. 2024 r.

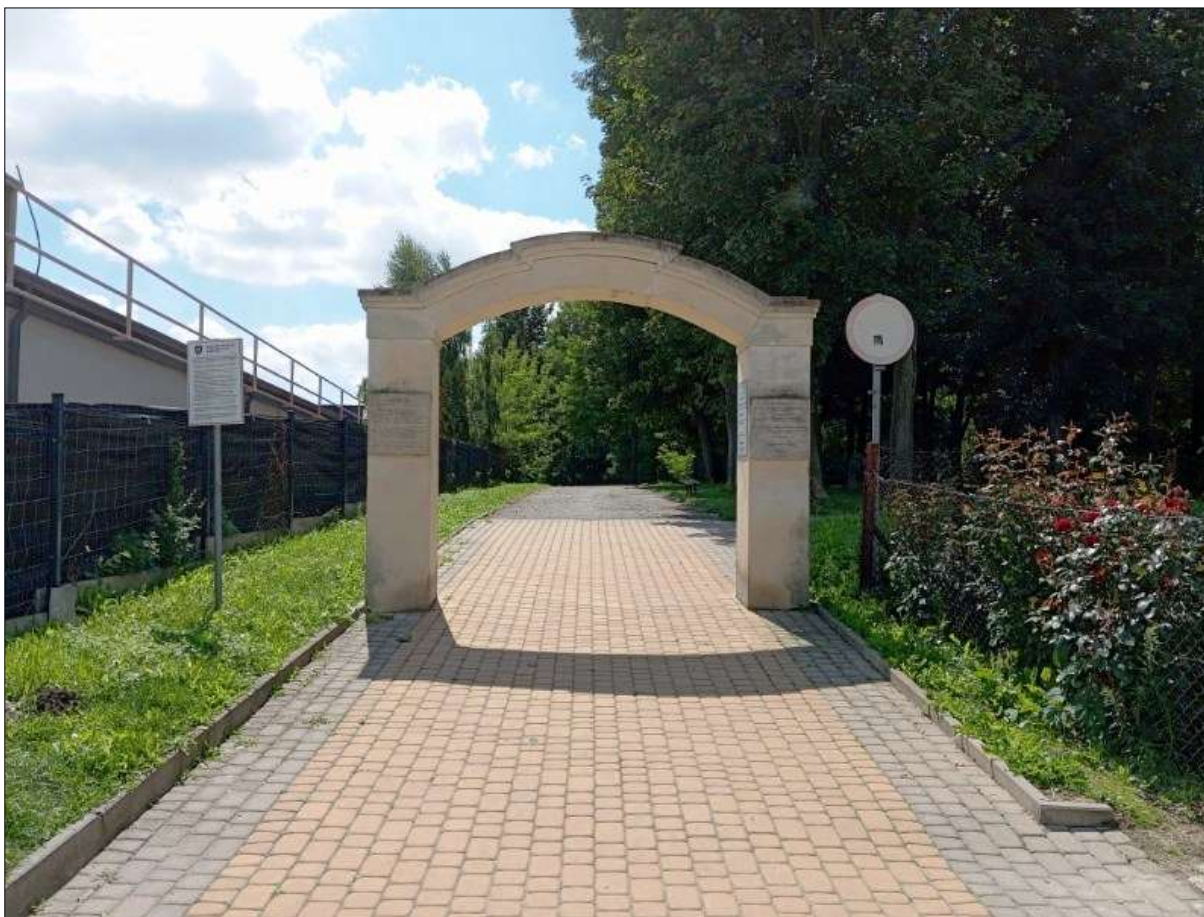
Synagoga w Opatowie; źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Synagoga_w_Opatowie [dostęp: 01.06.2024 r.].
Istniała przynajmniej od 1618 r. W czasie II wojny światowej uległa zniszczeniu;
w okresie powojennym została rozebrana. Pozostał po niej murek.

Dawna mykwa w Opatowie, przy ul. Leszka Czarnego 1; fot. 2024 r.

Cmentarz żydowski w Opatowie; fot. 2024 r.

Cmentarz żydowski w Opatowie – wejście; fot. 2024 r.

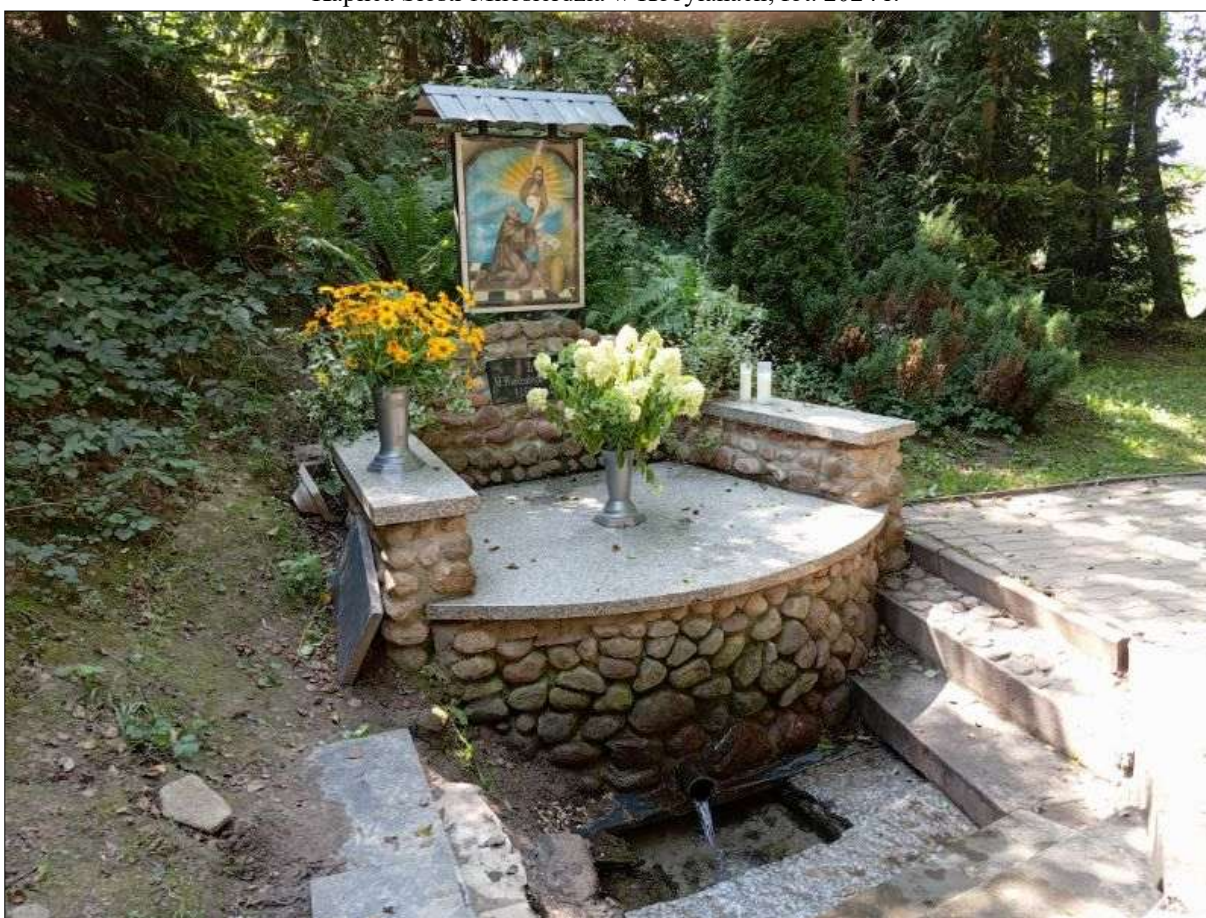
Cmentarz żydowski w Opatowie – tablica informacyjna w j. pol. umieszczona na bramie wejściowej; fot. 2024 r.

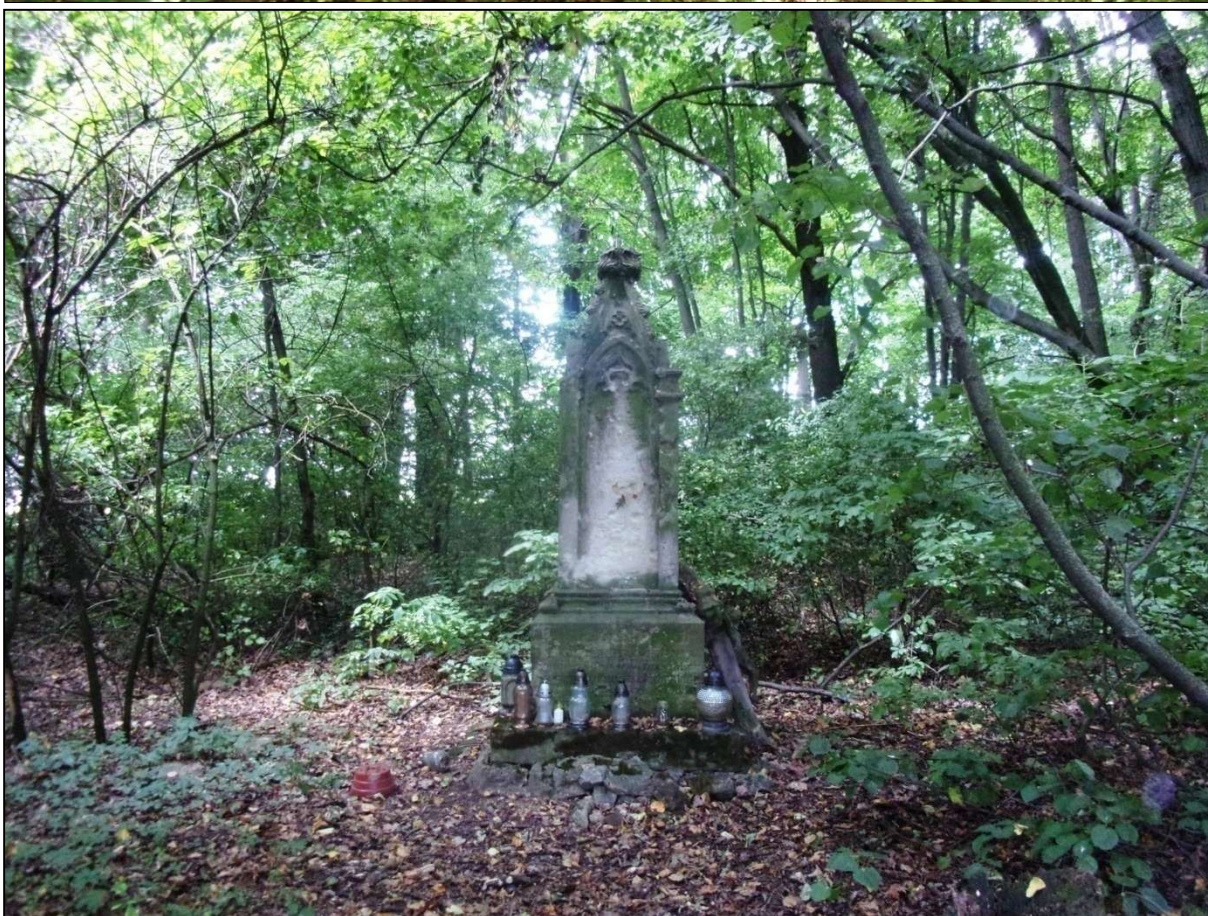
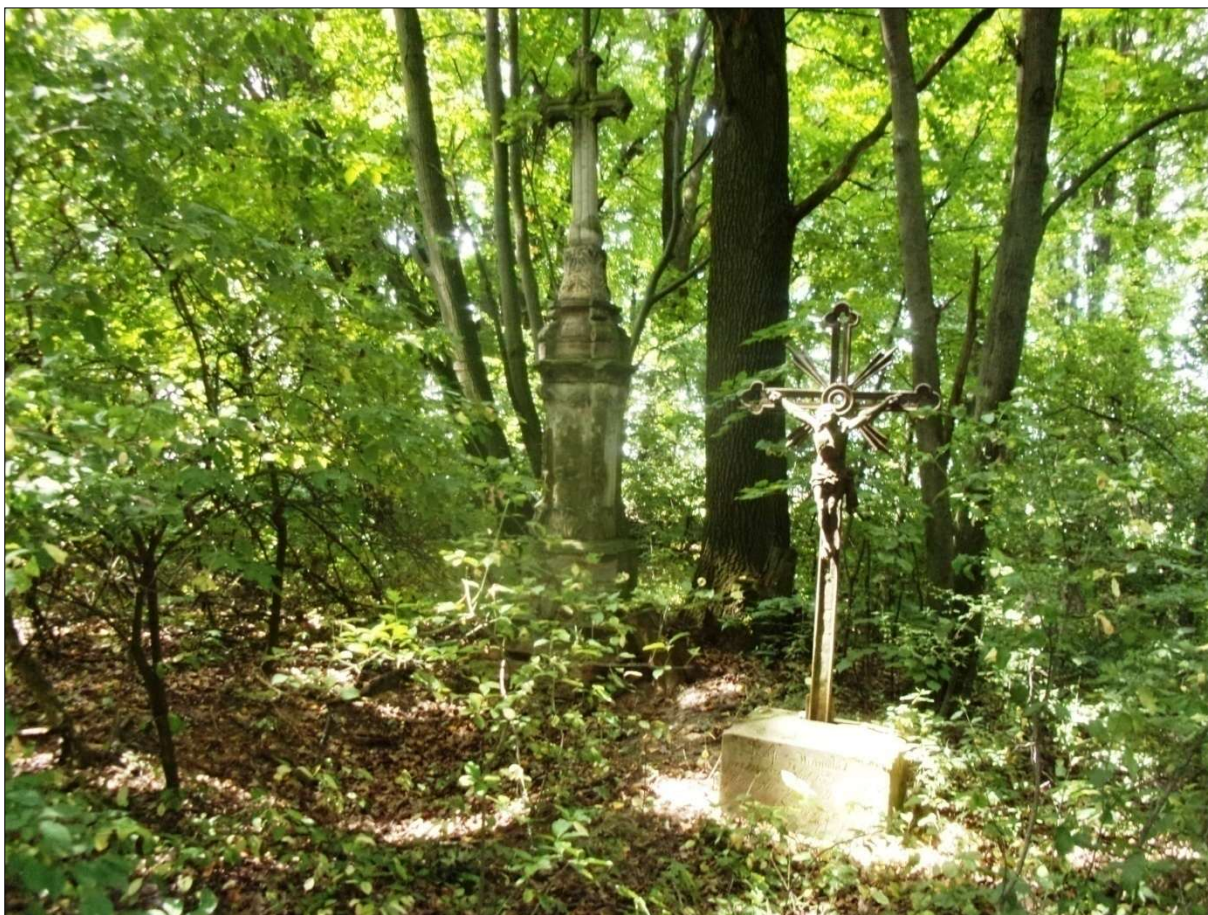
Cmentarz prawosławny „stary”, przy ul. Stefanii Sempołowskiej; fot. 2024 r.

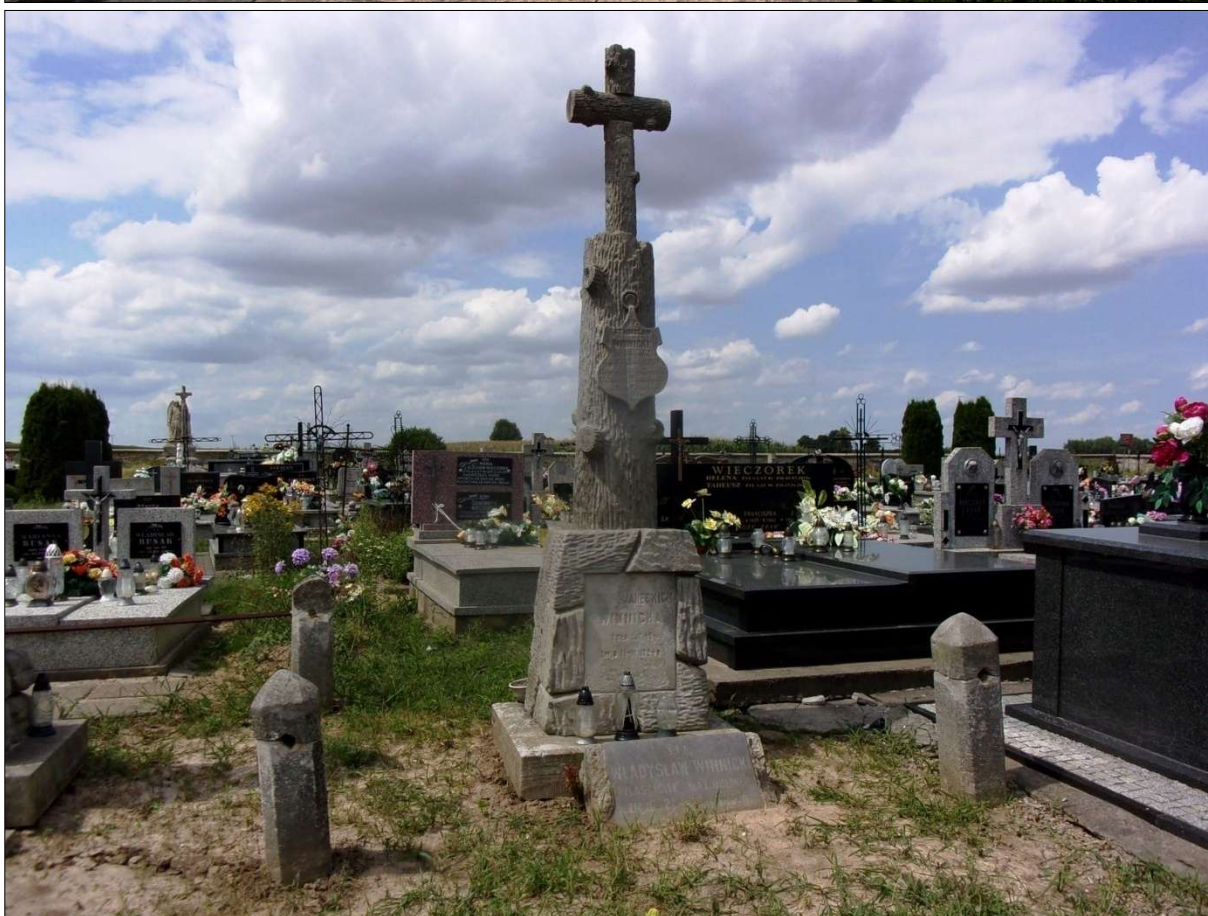
Kaplica Sióstr Miłosierdzia w Kobylanach; fot. 2024 r.

Źródło bł. Wincentego Kadłubka w Karwowie; fot. 2024 r.

Cmentarz parafialny „stary” w Strzyżowicach; fot. 2024 r.

Cmentarz parafialny „nowy” w Strzyżowicach, na pierwszym planie grób rodziny Winnickich; fot. 2024 r.

II. W GEZ figuruje kilka Miejsc pamięci narodowej. W większości są one związane z wydarzeniami z czasów powstania styczniowego oraz z okresem II wojny światowej. Znajdują się w: Jałowesach, Marcinkowicach, Opatowie (mogiła ks. Franciszka Przybyłowskiego, pomnik mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego na pl. Obrońców Pokoju, mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów, mogiła powstańców styczniowych obok szpitala, mogiła powstańcza u zbiegu ulic: 1 Maja i Adama Mickiewicza). Do tej grupy zabytków należy również zaliczyć cmentarz wojenny z I i II wojny światowej w Opatowie.

III. W GEZ zostały ujęte także zabytki związane z działalnością gospodarczą. Zaliczają się do nich:

- młyn nad Opatówką w Opatowie, przy ul. Legionów 3,
- zabudowania przemysłowe w Opatowie, przy ul. Henryka Sienkiewicza 44, czyli obiekty związane z przetwórstwem rolno-spożywczym.

Z działalnością handlową związana jest z kolei opatowska Podziemna trasa turystyczna im. prof. Zbigniewa Strzeleckiego prezentująca dawne piwnice i składy miejskie.

IV. Obiekty użyteczności publicznej o charakterze świeckim są reprezentowane przez:

- dawny urząd powiatowy w Opatowie, przy ul. Jana Kilińskiego 4,
- dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny w Opatowie, przy ul. Szpitalnej 4a.

V. Do zabytków o charakterze obronnym ujętych w GEZ zaliczamy:

- fragmenty murów obronnych w Opatowie wraz z bramą Warszawską.

Charakter obronny mają także zespół kościoła parafialnego pw. św. Idziego w Ptkanowie (Podole-Ptkanów) – obiekt sakralny oraz wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie – obiekt rezydencjonalno-obronny.

VI. Bardzo liczną grupę zabytków GEZ stanowią obiekty mieszkalne. Wśród nich są kamienice i domy mieszczan opatowskich oraz obiekty rezydencjonalne ziemiańskie. Co ciekawe, w GEZ nie jest ujęty żaden obiekt mieszkalny wiejski.

Kamienice i domy mieszczańskie opatowian są zlokalizowane przy opatowskim rynku (pl. Obrońców Pokoju) oraz przy ulicach: Cmentarnej, Kąpielowej, Kolegiackiej, Tadeusza Kościuszki, Legionów, 1 Maja, Nowowałowej, Ogrodowej, Henryka Sienkiewicza, Juliusza Słowackiego, Szerokiej.

Rezydencje ziemiańskie ewentualnie ich relikty znajdują się w Jałowesach, Nikisiałce Małej, Oficjałowie, Podolu, Wąworkowie-Pobroszynie. W Jagninie, Kobylanach, Lipowej, Zochcin-ku zachowały się parki i sad będące pamiątką po dawnych założeniach dworskich.

VII. Układy przestrzenne reprezentuje układ urbanistyczny Opatowa. W GEZ nie został uwzględniony żaden układ ruralistyczny.

VIII. Strefy ochronny konserwatorskiej są wytyczone wokół Opatowa i zespołu dworskiego w Nikisiałce Małej. Wokół ruin wieży w Tudorowie jest wyznaczony teren – działka z zielenią.

Młyn nad Opatówką w Opatowie, przy ul. Legionów 3,
ob. Miodowy Młyn – Hotel Restauracja Centrum Fitness; fot. 2024 r.

Zabudowania przemysłowe w Opatowie, przy ul. Henryka Sienkiewicza 44;
fot. 2024 r.

Dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny w Opatowie, przy ul. Szpitalnej 4a;
ob. Dom Muzealny w Opatowie – Muzeum Geodezji i Kartografii oraz Muzeum Ziemi Opatowskiej;
fot. 2024 r.

Dawny urząd powiatowy w Opatowie, przy ul. Jana Kilińskiego 4; fot. 2024 r.

Kamienica przy ul. Szerokiej 18; w ościeżach drzwi wejściowych zachowany ślad po mezuzie; fot. 2024 r.

Kamienica przy ul. Szerokiej, d. cheder; fot. 2024 r.

Kamienica rodziny Półtoraków przy opatowskim rynku,
adaptowana i restaurowana przez St. Kwiatkowskiego; fot. 2024 r.

**Tabela 7. Wykaz obiektów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków
(stan na czerwiec 2025 r.)**

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Informacja o wpisie do rejestru zabytków
1	Balbinów	Figura przydrożna – krzyż z 1925 r.	
2	Brzezie	Figura przydrożna – krzyż z 1830 r.	
3	Brzezie	Figura przydrożna – krzyż z XX w.	
4	Czerników Karski	Figura przydrożna z 1901 r.	
5	Czerników Karski	Figura przydrożna – Krzyż z 1865 r.	
6	Czerników Karski	Figura przydrożna – Matka Boża z XIX/XX w.	
7	Czerników Opatowski	Figura przydrożna – Matka Boża z 1927 r.	
8	Czerników Opatowski	Figura przydrożna – Chrystus z 1926 r.	
9	Gojców	Figura przydrożna – Matka Boża z 1924 r.	
10	Jagnin	Figura przydrożna – krzyż z 1908 r.	
11	Jagnin	Sad dworski sprzed 1862 r.	
12	Jałowęsy	Dwór w zespole dworsko-parkowym zbud. po 1864 r.	
13	Jałowęsy	Park w zespole dworsko-parkowym z XVIII w. (?)	nr rej.: A.525 z 11.12.1957 r., z 25.10.1991 r. i z 07.05.2010 r.
14	Jałowęsy	Kapliczka słupowa z XIX/XX w.	
15	Jałowęsy	Figura przydrożna – krzyż z pocz. XX w.	
16	Jałowęsy	Miejsce pamięci narodowej 1944 r., 1994 r.	
17	Jałowęsy- Rogatka	Figura przydrożna – krzyż z 1805 r.	
18	Jurkowice	Figura przydrożna – Matka Boża z 1896 r.	
19	Jurkowice	Figura przydrożna – krzyż z 1901 r.	
20	Karwów	Figura przydrożna – krzyż z XIX/XX w.	
21	Karwów	Figura przydrożna – krzyż z XIX/XX w.	
22	Karwów	Figura przydrożna – bł. Wincenty Kadłubek z 1919 r.	
23	Karwów	Źródło bł. Wincentego Kadłubka – miejsce kultu o lokalnym znaczeniu z 1995 r.	
24	Kobylany	Park podworski z I poł. XIX w.	
25	Kobylany	Kaplica Sióstr Miłosierdzia z II poł. XIX w.	
26	Kobylany	Figura przydrożna – Chrystus z 1958 r.	
27	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1901 r.	
28	Kobylany	Figura przydrożna – Matka Boża z 1918 r.	
29	Kobylany	Figura przydrożna – Matka Boża	
30	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1918 r.	
31	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1922 r.	

32	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1899 r.	
33	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż	
34	Kornacice	Figura przydrożna – Matka Boża z II poł. XVIII w.	
35	Kornacice	Figura przydrożna – krzyż z 1906 r.	
36	Lipowa	Park podworski z XIX w.	
37	Lipowa	Figura przydrożna – krzyż z 1850 r.	
38	Lipowa	Figura przydrożna – krzyż z 1899 r.	
39	Marcinkowice	Figura przydrożna – krzyż z 1930 r.	
40	Marcinkowice	Miejsce pamięci narodowej, 1944 r., po 1990 r.	
41	Nikisiałka Duża	Figura przydrożna – krzyż z 1927 r.	
42	Nikisiałka Duża	Figura przydrożna – krzyż z XIX w.	
43	Nikisiałka Mała	Dwór w zespole dworsko-parkowym XVII w., ok. 1770 r.	nr rej.: A.526/1-2 z 12.12.1957 r., z 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 29.02.1984 r. i z 07.05.2010 r.
44	Nikisiałka Mała	Park w zespole dworsko-parkowym z XVII w. (?)	
45	Nikisiałka Mała	Strefa ochrony konserwatorskiej	
46	Oficjałów	Dwór w zespole dworsko-parkowym z II poł. XIX w.	
47	Oficjałów	Park w zespole dworsko-parkowym z II poł. XIX w.	
48	Oficjałów	Figura przydrożna – św. Jana Nepomucena z 1776 r.	nr rej.: B.452 z 27.11.2024 r.
49	Oficjałów	Figura przydrożna – krzyż z ok. poł. XIX w.	
50	Okalina- Kolonja	Figura przydrożna – krzyż z 1878 r.	
51	Okalina- Kolonja	Figura przydrożna – św. Roch zapewne z końca XVIII w.	
52	Okalina-Wieś	Figura przydrożna – krzyż z 1902 r.	
53	Opatów	Układ urbanistyczny 1282 r. – k. XVIII w.	nr rej.: A.527 z 16.05.1947 r., z 8.05.1985 r. i z 07.05.2010 r.
54	Opatów	Strefa ochrony konserwatorskiej	
55	Opatów	Brama Warszawska z 1520-1530 r.	nr rej.: A.536/1-2 z 30.05.1972 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.
56	Opatów	Pozostałości murów obronnych z I poł. XVI w.	
57	Opatów	Kolegiata św. Marcina (kościół kolegiacki) w zespole kolegiackim św. Marcina Biskupa poł. XII w., I poł. XVI w. i ok. 1547 r., restaur. XVI w. i XVII w., odnow. w I poł. XVIII w. i IV ćw. XIX w., prace konserwatorskie – XX i pocz. XXI w.	nr rej.: A.528/1 z 18.10.1956 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 7.05.2010 r.

58	Opatów	Dzwonnica w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa z 1847 r.; prace konserwatorskie – lata 50. XX w., 1991 r.	nr rej.: A.528/2 16.06.1977 r., z 7.05.2010 r.
59	Opatów	Mur ogrodzeniowy z bramą w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa z k. XVIII w.	nr rej.: A.528/3 z 16.06.1977 r., 07.05.2010 r.
60	Opatów	Budynki „starej plebanii” (dawnej plebanii) w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa, tj.: wschodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w., parafialny dom ludowy, po 1929 r. zachodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w.	nr rej.: A.528/4 z 31.05.2022 r.
61	Opatów	Cmentarz przykościelny nieczynny, w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa z ok. poł. XII w.	
62	Opatów	Figura Matki Bożej na cmentarzu przykościelnym kolegiaty św. Marcina Biskupa z 1938 r.	
63	Opatów – Żmigród	Kościół Wniebowzięcia NMP w zespole kościelno-klasztornym bernardynów z k. XV w., 1722 r., 1751-1765, odnowiony 1901 i po 1952 r.; pierwszy kościół w tym miejscu zbud. w XII w.	nr rej.: A.529/1-3 z 18.10.1956 r., z 21.06.1967 r., 16.06.1977 r.
64	Opatów – Żmigród	Klasztor w zespole kościelno-klasztornym bernardynów z k. XV w., XVI w./I poł. XVII w., przebud. XVIII w.,	
65	Opatów – Żmigród	Ogródzenie z bramką na terenie cmentarza przykościelnego wzniesione zapewne współcześnie z przebudową kościółka w połowie XVIII w.; odnow. w XX w.	
66	Opatów – Żmigród	Cmentarz przykościelny, nieczynny, przy kościele bernardynów; XII w.	
67	Opatów	Figura przydrożna – św. Jana Nepomucena z XVIII/XIX w. ul. Klasztorna	
68	Opatów	Relikty synagogi z ok. poł. XVI w. przy ul. Starowałowej	
69	Opatów	Kamienica mieszczańska z 1910 r. plac Obrońców Pokoju 2 i 3	
70	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 6	
71	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 7	
72	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 10	
73	Opatów	Kamienica mieszczańska II poł. XVI w. – XVII w. plac Obrońców Pokoju 11	
74	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX w. plac Obrońców Pokoju 13	

75	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 19	
76	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 20	
77	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 21	
78	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 28	
79	Opatów	Kamienica mieszczańska 1918-39 plac Obrońców Pokoju 29	
80	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 30	
81	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 31	
82	Opatów	Dom mieszczański plac Obrońców Pokoju 32 z I poł. XIX w.	
83	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 33	
84	Opatów	Dom z podcieniami z II poł. XVI w./pocz. XVII w., zniszczony w czasie II wojny światowej, odbudowany w latach 50. XX w. plac Obrońców Pokoju 34 (d. Rynek 1)	nr rej.: A.537 z 14.10.1949 r., z 28.10.1971 r., i z 07.05.2010 r.
85	Opatów	Podziemna trasa turystyczna XVI-XVIII w.; przystosowana do ruchu turystycznego XX w.	
86	Opatów	Dom mieszkalny z II poł. XIX w. ul. Cmentarna 26	
87	Opatów	Dom mieszkalny z II poł. XIX w. ul. Cmentarna 28	
88	Opatów	Dom mieszkalny z 1918-1939 ul. Kąpielowa 5	
89	Opatów	Dawny urząd powiatowy z I poł. XIX w. ul. Jana Kilińskiego 4	
90	Opatów	Dom mieszkalno-usługowy z I ćw. XIX w. ul. Kolegiacka 13	
91	Opatów	Kamienica czynszowa z 1918-39 ul. Kolegiacka 15	
92	Opatów	Domy mieszkalne z XIX/XX w. ul. Kolegiacka / Stefana Grota-Roweckiego	
93	Opatów	Kamienica mieszkalna z II poł. XIX w. ul. T. Kościuszki 4	
94	Opatów	Kamienica mieszkalna z II poł. XIX w. ul. T. Kościuszki 6	
95	Opatów	Dom mieszkalny z k. XIX w. ul. T. Kościuszki 46	
96	Opatów	Dom mieszkalny z I poł. XIX w. ul. Legionów 13	
97	Opatów	Młyn nad Opatówką z I ćw. XX w. ul. Legionów 3	
98	Opatów	Figura przydrożna – krzyż z 1848 r. ul. Legionów	

99	Opatów	Dawna mykwa z I poł. XIX w. ul. Leszka Czarnego 13	
100	Opatów	Dom mieszkalny z 1933 r. ul. 1 Maja 14	
101	Opatów	Dom mieszkalny z XIX/XX w. ul. Adama Mickiewicza 32	
102	Opatów	Kamienica czynszowa z 1918-1939 ul. Nowowałowa (dz. 1291)	
103	Opatów	Kamienica mieszkalna z pocz. XX w. ul. Ogrodowa 2	
104	Opatów	Kamienica mieszkalna z 1933 r. ul. Ogrodowa 6	
105	Opatów	Kamienica mieszkalno-handlowa z XIX/XX w. ul. H. Sienkiewicza 4	
106	Opatów	Dom mieszkalno-usługowy z 1918-1939 ul. H. Sienkiewicza 7 i 9	
107	Opatów	Dom mieszkalno-usługowy z 1918-1939 ul. H. Sienkiewicza 13	
108	Opatów	Dom podmiejski z XIX/XX w. ul. H. Sienkiewicza 32	
109	Opatów	Zabudowania przemysłowe z XIX w. ul. H. Sienkiewicza 44	
110	Opatów	Dom z II poł. XIX w. ul. J. Słowackiego 1	
111	Opatów	Dom podmiejski z 1933 r. ul. J. Słowackiego 57	
112	Opatów	Kamienica mieszczańska z II poł. XVI-XVII w. ul. Szeroka 18	
113	Opatów	Kamienica mieszczańska z pocz. XX w. ul. Szeroka 23	
114	Opatów	Kamienica mieszkalno-handlowa z XVI/XVII w. ul. Szeroka 27	
115	Opatów	Dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny z 1918-1939 ul. Szpitalna 4a	
116	Opatów	Cmentarz parafialny z 1804 r. ul. Cmentarna	nr rej.: A.530 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
117	Opatów	Kaplica z I poł. XIX w. na cmentarzu parafialnym	
118	Opatów	Cmentarz wojenny z I i II wojny światowej zał. po 1945 r.	nr rej.: A.531 z 16.05.1988 r. i z 07.05.2010 r.
119	Opatów	Miejsce pamięci narodowej – mogiła ks. Franciszka Przybyłowskiego	nr rej.: A.534 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.
120	Opatów	Pomnik mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego z 1924 r., odbud. 1999 r. plac Obrońców Pokoju	

121	Opatów	Mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów 1864 r., 2006 r.	
122	Opatów	Mogiła powstańców z 1863 r. obok szpitala, 1863 r., 1920 r., 2020 r.	nr rej.: A.533 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.
123	Opatów	Miejsce pamięci narodowej – mogiła powstańca styczniowego; wg tradycji mjra L. Topór-Zwierzdowskiego straconego 23.02.1864 r. na rynku opatowskim; obelisk fund. w 1982 r. ul. 1 Maja /A. Mickiewicza	nr rej.: A.535 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.
124	Opatów	Cmentarz żydowski z XVI w.	nr rej.: A.532 z 22.04.1991 r. i z 07.05.2010 r.
125	Opatów	Cmentarz prawosławny „stary” z poł. XVIII-poł. XIX w. przy ul. Stefanii Sempołowskiej	
126	Podole	Relikty dworu z II poł. XIX w. w zespole dworsko-parkowym	
127	Podole	Park z II poł. XIX w. w zespole dworsko-parkowym	
128	Podole	Figura przydrożna – krzyż z 1908 r.	
129	Podole- Ptkanów	Kościół parafialny pw. św. Idziego z XIV/XV w., 1889 r. (dobud. kruchta), 1906-1910 r. (powiększenie kościoła) w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	nr rej.: A.540/1-4 z 11.03.1957 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.
130	Podole- Ptkanów	Obwarowania przy kościele z bramą, basztami i małymi bastionami z IV ćw. XVI w. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	
131	Podole- Ptkanów	Cmentarz przykościelny nieczynny z XII w. (?), XIV/XV w. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	
132	Podole- Ptkanów	Plebania z 1789 r. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	
133	Podole- Ptkanów	Cmentarz parafialny z poł. XIX w.	nr rej.: A.539 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
134	Rosochy	Figura – Chrystus Frasobliwy z 1908 r.	
135	Rosochy	Figura przydrożna – krzyż z 1908 r.	
136	Strzyżowice	Kościół parafialny pw. św. Bartłomieja 1783 r., po 1944 r. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja	nr rej.: A.541 z 28.10.1971 r., z 6.07.1977 r. i z 07.05.2010 r.
137	Strzyżowice	Dzwonnica z 1860 r., po 1944 r. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja	
138	Strzyżowice	Cmentarz przykościelny nieczynny z XIII/XIV w. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja	

139	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z 1928 r.	
140	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z 1932 r.	
141	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z XIX/XX w.	
142	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z 1857 r.	
143	Strzyżowice	Cmentarz parafialny „stary” (nieczynny) z pocz. XIX w.	nr rej.: A.542 z 16.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
144	Strzyżowice	Cmentarz parafialny „nowy” z k. XIX w.	nr rej.: A.543 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
145	Tomaszów	Figura przydrożna – krzyż z 1865 r.	
146	Tudorów	Wieża mieszkalno-obronna z poł. XIV w.	nr rej.: A.544 z 30.05.1972 r., z 9.04.1984 r. i z 07.05.2010 r.
147	Tudorów	Działka z zielenią	
148	Wąworków	Figura przydrożna – Chrystus u słupa z 1776 r.	
149	Wąworków - Pobroszyn	Dwór z XIX/XX w., po 1945 r. w zespole dworsko-parkowym	
150	Wąworków - Pobroszyn	Park z XIX/XX w. w zespole dworsko-parkowym	nr rej.: A.538 z 17.12.1957 r. i z 07.05.2010 r.
151	Wąworków - Pobroszyn	Figura przydrożna – Matka Boża z 1920 r.	
152	Zochcinek	Park w zespole dworsko-parkowym	
153	Zochcinek	Figura przydrożna – krzyż z 1857 r.	

5.5. ZABYTKI O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA GMINY

Najważniejszym zabytkiem Opatowa jest górująca w panoramie miasta kolegiata św. Marcina Biskupa. Wraz z towarzyszącymi jej obiektami tworzy unikatowy zespół kolegiacki, który na mocy rozporządzenia Prezydenta RP z 2 lutego 2023 r. został uznany za Pomnik Historii.

Zespół kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina Biskupa w Opatowie²⁵¹

Zespół kolegiacki wznosi się na tzw. Wzgórzu Kolegiackim. Jest on zlokalizowany w północno-zachodniej części Opatowa, na płaskim cyplu, oblany od północy Opatówką al. Łukawą, Łukawką, a od zachodu jej prawym dopływem – Rzeką Marcinkowską. Obecnie ograniczają go ulice: Kolegiacka, Tadeusza Kościuszki prowadząca przez bramę Warszawską, gen. Stefana „Grota” Roweckiego, Legionów.

Założenie znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie ważnego węzła komunikacyjnego. Na północ od niego, wzdłuż Opatówki, biegnie droga krajowa 74 prowadząca na zachód w kierunku Kielc. Od północy dochodzi do niej DK9 wiodąca do Rzeszowa. W Opatowie ma ona wspólny odcinek z DK74. Na zachód od kolegiaty biegnie z kolei droga wojewódzka 757 Opatów – Stopnica, biorąca tu swój początek.

W przeszłości zespół kolegiacki łączył się z północno-zachodnim odcinkiem murów miejskich opasujących miasto. Do dziś z dawnych obwarowań przetrwał jedynie sąsiadujący z założeniem fragment z bramą Warszawską.

Na zespół kolegiacki składa się aktualnie kilka obiektów, z którym najważniejszym jest kościół kolegiacki pw. św. Marcina Biskupa.

Kościół kolegiacki pw. św. Marcina²⁵²

Początki kolegiaty opatowskiej sięgają XII w. Jej powstanie datuje się na II ćwierć XII stulecia – na ok. 1130 r., czyli czasy panowania księcia Bolesława III Krzywoustego bądź na II połowę XII w. Pierwsza pisemna wzmianka o nieznanych z imienia kanonikach opatowskich – dziekanie, scholastyku i kantorze – pochodzi z 1206 r. Pod rokiem 1212 wzmiankowany jest Stefan – dziekan kapituły opatowskiej. W 1236 r. cysters Gerard, niegdyś opat w Opatowie, został pierwszym biskupem łacińskim Rusi z siedzibą w Opatowie.

Pytaniem otwartym pozostaje, czyim staraniem obiekt powstał? Ks. Jan Długosz fundację kolegiaty przypisywał templariuszom; wniosek taki wysnuł zobaczywszy na portalu kościoła kamienne figury rycerzy, dość już zniszczone w jego czasach, a ob. nieistniejące, które wziął za wizerunki braci Zakonu Ubogich Rycerzy Chrystusa i Świątyni Salomona. Inni uważali, że postawili ją cystersi bądź benedyktyni. Wielu zwolenników ma hipoteza, że budowa świątyni była fundacją książęcą. Według jednych została ona sfinansowana przez księcia krakowskiego i sandomierskiego Kazimierza II Sprawiedliwego (1138-1194) dla zgromadzenia kanonickiego. Inni skłaniają się ku osobie jego starszego brata, księcia Henryka Sandomierskiego (1130-1166), który zasłynął wyjazdem w 1154 r. z rycerzami polskimi do Ziemi Świętej. Następstwem tej wyprawy były liczne donacje poczynione przez księcia na rzecz Kościo-

²⁵¹ ADS, Akta parafii św. Marcina w Opatów 1866-1982 (sygn. PS-268); WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku – Zespół kościoła kolegiackiego, obecnie parafialnego pw. św. Marcina w Opatowie, opr. A. Adamczyk 1991; Katalog zabytków sztuki, s. 39-47; ks. J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 277-290; W. Fudalewski, Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań, Warszawa 1895, *passim*.

²⁵² WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku – Kościół kolegiacki pw. św. Marcina, obecnie parafialny, opr. A. Adamczyk 1991; Katalog zabytków sztuki, s. 39-47; P. Pałamarz, Dzieje kolegiaty opatowskiej w ciągu XVIII wieku, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1984, t. 13, s. 253-272; A. Tomaszewski, J. Kuczyński, Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 30 czerwca do 10 lipca 1964 r. nad architekturą romańską w Opatowie, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1965, t. 3, s. 105-126.

ła, w tym dla sprowadzonych przez niego do Polski joannitów. Na przestrzeni lat pojawiły się również spekulacje, że świątynia stanowi fundację świecką – możnowładczą (rycerską), której miał dokonać Aloizy Dunin, syn Piotra.

Rozmiary kolegiaty oraz fakt, że stała ona w pobliżu kościoła parafialnego w Żmigrodzie pozwalają sądzić, że fundacja budowli miała cele ponadlokalne. Na ogół wiąże się je z działalnością misyjną prowadzoną na Rusi.

Pierwotnie opatowska świątynia była trójnawową bazyliką z transeptem o ramionach zakończonych od wschodu absydami, z dwuwieżową fasadą zachodnią, z prezbiterium zamkniętym absydą i z kruchtą międzywieżową otwartą ku zachodowi trzema arkadami opartymi na kolumnach, ponad którą znajdowała się empora.

Niedługo po wybudowaniu budowla została poddana pewnym przekształceniom; dotyczyły one głównie wyglądu fasady i prezbiterium. Najpierw w przestrzeni pomiędzy wieżami została wymurowana krypta²⁵³ nakryta kolebką, pozbawiona posadzki, do której prowadziły z nawy głównej dwa ciągi schodów. W związku z tym doszło do zamurowania arkad, podniesienia empory, przeniesienia wejścia głównego na stronę północną, co pociągnęło za sobą przebicie nowego otworu drzwiowego i wykonania wokół niego portalu. W II ćwierci XIII w. pojawiło się nowe prezbiterium zamknięte prosto zamiast absydy, a od południa dobudowano kapitułarz (ob. kruchta południowa). W XIV w. miała miejsce katastrofa budowlana, w wyniku której zniszczeniu uległa północna wieża i przylegający do niej narożnik świątyni (odbudowa trwała do XV w.). Również w XIV w. w fasadzie pojawiło się ponownie wejście główne z romańskim portalem. W III ćwierci XV w. w ów romański portal został wmurowany portal późnogotycki. W XIV w. a być może w III ćwierci XV w. doszło do likwidacji krypty międzywieżowej.

W III ćwierci XV w. dziekan opatowski Rafał z Brzezia zniszczył posągi rycerzy zdołające portal zachodni, których identyfikowano jako templariuszy. W II połowie XV w. i w I połowie XVI w. do bryły kolegiaty dostawiono szereg dobudówek oraz przebudowano kapitułarz.

W XIII w. (1237 r.) Opatów wszedł w posiadanie biskupów lubuskich i pozostał w ich rękach do 1514 r. W tym czasie zarówno miasto, jak i świątynia doświadczyły kilku najazdów tatarskich, m.in. w 1241, 1259, 1502 r. W 1471 r. doszło do przeniesienia parafii opatowskiej i jej uposażenia z kościoła bernardynów do kolegiaty.

W 1514 r. zniszczone przez niedawny najazd tatarski miasto ze spaloną kolegiatą zakupił od biskupów lubuskich Krzysztof Szydłowiecki. Nowy właściciel odbudował Opatów, jednocześnie przeprowadzając w nim szereg inwestycji. Jednym z ważniejszych przedsięwzięć była odbudowa kolegiaty, która przy okazji prowadzonych prac zmieniła nieco swój wygląd. Świątynia została sklepią, nadmurowano korony murów, przemurowano część ścian, przekształcono, zamurowano lub wybito część otworów okiennych, a także drzwiowych (to spowodowało zmianę systemu komunikacji), nadbudowano szczyt fasady, dokończono budowę przybudówek wzdłuż naw bocznych. Wiele wskazuje na to, że prace wokół świątyni trwały jeszcze długo po śmierci kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego, co poświadcza chociażby data – „1547” widniejąca w kilku miejscach budowli. Zapewne były one prowadzone jeszcze w II połowie XVI w.

W następnych stuleciach kolegiata przeszła jeszcze kilka poważniejszych przebudów, restauracji i przekształceń połączonych ze zmianą wystroju i wyposażenia. Miały one miejsce w XVII i XVIII w. Stulecia: XIX i XX nie przyniosły większych zmian w wyglądzie i wyposażeniu kościoła. W tym czasie były prowadzone głównie prace zabezpieczające i restauracyjne.

²⁵³ Krypta międzywieżowa została odkryta w 1953 r. przez Tadeusza Manteuffla. Późniejsze badanie nie stwierdziło żadnych pochówków współczesnych funkcjonowaniu krypty.

Obiekt ucierpiał znacznie w czasie II wojny światowej. Popękały mu mury, a w wyniku uderzenia pocisku zostało uszkodzone sklepienie prezbiterium. W 1948 r. przystąpiono do usuwania wojennych zniszczeń.

Ostatnie, prowadzone na szerszą skalę, prace konserwatorskie zostały podjęte w latach 90. XX w. i z przerwami trwają do dziś.

Pomimo licznych przebudów kolegiata w dużym stopniu zachowała swój pierwotny wygląd zewnętrzny i znaczną ilość romańskiego detalu architektonicznego.

Kościół kolegiacki jest obiektem wolnostojącym, orientowanym, murowanym, na planie krzyża łacińskiego, trójnawowym, w typie bazyliki z transeptem i dwuwieżową fasadą.

Do jego budowy użyto przede wszystkim kamienia. W zasadniczym zrębie został on postawiony ze starannie obrobionych ciosów piaskowca krzemienistego zespojonych zaprawą wapienną. Pochodził on z kamieniołomów z Podola, a także z Kunowa i z Czerwonej Góry. Do wykonania fundamentów wykorzystano duże głązy narzutowe zespojone zaprawą wapienną. Nadbudowane partie budowli zostały wzniesione z kamienia łamanego, który w latach 50. XX w. wymieniono na cios. Przybudówki postawiono z cegły. Części nieromańskie są otynkowane (przybudówki boczne i wyższe partie wieży północnej). Budowla jest pokryta blachą. Pod kościołem ciągną się krypty.

Nawa główna (środkowa) i zamknięte prosto prezbiterium mają tę samą wysokość i szerokość. Nawy boczne są krótsze od nawy głównej, a na ich przedłużeniu znajdują się od zachodu dwie prostopadłościenną wieże. Wzdłuż wież i naw bocznych wznoszą się ciągi dobudówek o różnej szerokości: po stronie południowej – dawny kapitularz (przekształcony na kaplicę, w XVII w. przerobiony na składzik przy wieży i kruchtę, ob. pełniący funkcję kruchty), dwie zakrystie: kapitulna i wikariacka, po stronie północnej – dawne składy brackie, potem zaadaptowane na: skarbiec przy wieży, kapitularz, kruchtę oraz pomieszczenie dawnej kostnicy, potem składziku, od 2008 r. mieszczące kaplicę Najświętszego Sakramentu.

Przy ramionach transeptu wznoszą się od wschodu dwie półkoliste absydy.

Nawę główną, prezbiterium i transept nakrywają dachy dwuspadowe. Nawy boczne i przybudówki mają wspólne dachy pulpitowe. Absydy przy ramionach transeptu nakryte są dachami stożkowymi. Wieże wieńczą późnobarokowe profilowane hełmy baniaste z lukarnami z 1734 r., zwieńczone krzyżami. Ściany szczytowe transeptu oraz ściana szczytowa prezbiterium zwieńczone są zębatymi szczytami z czerwonego piaskowca nadbudowanymi w XVI w. Nad kościołem góruje późnobarokowa wieżyczka na sygnaturkę z latarnią, nakryta hełmem baniastym, zwieńczona krzyżem znajdująca się nad skrzyżowaniem nawy głównej z transeptem.

Fasada, zorientowana na zachód, charakteryzuje się dwoma wielokondygnacyjnymi wieżami ujmującymi z boków szczytową elewację nawy głównej. Na ciosach szczytu widnieją daty: 1547 i 1911 – lata restauracji.

Na osi fasady znajduje się uskokowy romański portal z gładkimi wałkami archiwolt z czerwonego piaskowca (skutymi u dołu) kontrastującymi z żółtoszarymi ciosami. W ów romański portal wstawiony jest ostrołukowy profilowany portal gotycki z III ćwierci XV w. Ponad nim, romański tympanon zdobi biegnący po łuku ornament roślinny, a poniżej dekoracja złożona z trzech maswerkowych arkadek o czterech różnych głowicach, w tym jednej z postacią maski (główki).

Po obu stronach portalu widać ślady zamurowanych arkad. Stanowią one pozostałość po pierwotnym okazałym trójarkadowym wejściu głównym. To przy nim znajdowały się rzeźbione w kamieniu postacie rycerzy, zniszczone przez Rafała z Brzezia. Pod schodami prowadzącymi do wejścia widać bazy dawnych kolumn, na których opierały się łuki arkad. Ponad portalem znajduje się wysokie i wąskie okno zapewne z początku XVI w. Po obu jego stronach uwagę zwraca płaskorzeźbiony ozdobny fryz romański z motywem zoomorficznym i czwórliści. Powyżej okna widnieją przeźrocza: koliste i w kształcie krzyża greckiego – w szczycie.

Wieża południowa, na profilowanym cokole, do wysokości nawy głównej – nierozczłonowana – ujęta jest w narożach lizenami. W górnej partii podzielona jest przy pomocy gzymsów na cztery kondygnacje, które małymi uskokami zwężają się ku górze. Gzyms drugiej kondygnacji ma postać trzech rzędów ząbków (kostek). Trzy kondygnacje charakteryzującą się biforiami, jedna – przedostatnia – zegarami. Kolumnienki w biforiach mają zdobne główce; na niektórych widnieje motyw czwórliścia.

Wieża północna, nierozczłonowana, wyraźnie odróżnia się od wieży południowej odznaczającą się starannością wykonania i romańskimi detalami architektonicznymi. Cechują ją: prostota, surowość, brak zdobień. Jej niższe partie, złożone z kilku warstw ciosów, są oryginalne, wyższe – otynkowane, zostały nadbudowane kamieniem łamanym w I połowie XVI w. W dolnych partiach wieża posiada okienka szczelinowe wycięte w ciosach, w górnych – prostokątne okna w ciosowych oprawach.

Elewacje transeptu, nawy i prezbiterium w partiach nadbudowanych są otynkowane. Ciągi dobudówek, przylegające do naw bocznych, wzmacniają szkarpy.

Prezbiterium, na profilowanym cokole, ma ściany podzielone przy pomocy lizen, które ujmują również naroża. Jego ściany boczne są dwudzielne, zwieńczone profilowanymi romańskimi fryzami arkadkowymi. Ściana wschodnia prezbiterium – trójdzielna, wyróżnia się ogrójcem na osi, w przyziemiu, fundacji Józefy i Kazimierza Przysuchów z Jurkowie z 1904 r. Wschodni szczyt prezbiterium jest przemurowany, zwieńczony sterczynami i ujęty w cylindryczne wieżyczki z fialami. Na trójkątnych szczytach sterczyn widnieją herby członków kapituły opatowskiej: Ostoja, Leszczyc, Pilawa, Gozdawa, Habdank, hierogram IHS, gmerki rajców miejskich opatowskich. Prezbiterium posiada: duże okno ostrołukowe od strony południowej, romańskie okienko od północy, zaś od wschodu – duże okno nad ogrójcem i romańskie okienka po bokach z witrażami z wizerunkami św. Stanisława Kostki i św. Kazimierza; oba wykonane w 1928 r., z fundacji młodzieży parafii opatowskiej.

Ściany szczytowe transeptu wieńczą późnogotyckie zębate szczyty sterczynowe rozczłonkowane arkadowymi blendami. W szczycie północnym znajduje się okienko ostrołukowe w obramieniu z ornamentem roślinnym. Do transeptu przylegają absydy; w przeszłości miały one po trzy okienka romańskie – wąskie, rozglifione dwustronnie, obecnie północna ma dwa, południowa – jedno. W glifie okienka absydy północnej wykuta jest data restauracji – 1547.

W elewacji północnej zwraca uwagę gotycko-renesansowy portal – ostrołukowy, profilowany, z płaskorzeźbioną dekoracją roślinną w układzie kandelabrowym oraz herbami: Odrowąż Szydłowieckich w szczycie i Łabędź z boku, którym pieczętowała się matka Krzysztofa Szydłowieckiego – Zofia z Pleszowa. Zdobí on wejście do kruchty północnej prowadzącej na lewo do dawnej kostnicy, a ob. kaplicy Najświętszego Sakramentu i na wprost do nawy (wejście to aktualnie nie jest używane). Portal został ufundowany w 1515 r. przez kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego. Władysław Łuszczkiewicz pisał o nim: „wychodzi u podstaw z kielichów kościelnych (...) przerywają go to jakieś naczynia renesansowe, to tarczki herbowe, z których jedna w kluczu nosi na sobie Odrowąża bez szczytu, druga (...) Łabędzia”.

Elewację południową wyróżnia wejście do kościoła – prowadzące do kruchty – dawne go kapitułarza, poprzedzone półokrągłymi schodami. W południowo-wschodnią szkarpę wzmacniającą południową dobudówką wmurowane są wtórnie ciosy z motywem czwórliścia.

Północną i południową ścianę nawy głównej organizują okna – po cztery z każdej strony.

Wnętrze kolegiaty, przestronne, rozdzielone jest dwoma rzędami potężnych romańskich filarów międzynawowych wpierających łuki arkad; ostatnia – wschodnia para filarów ma przekrój krzyżowy, pozostałe – kwadratowe. Zachowały się na nich częściowo wykute w kamieniu wyraziste detale zdobnicze: geometryczne i roślinne; te od strony nawy głównej zostały skute pod malowidła.

Korpus nawowy, tworzony przez nawę główną oraz boczne, jest czteroprześłowy, przy czym przeszła nawy głównej są prostokątne, a naw bocznych – kwadratowe. Transept złożony

jest z trzech przęseł i ma od wschodu przy ramionach absydki. Z kolei prezbiterium jest jednoprzęsłowe, kwadratowe. Znajdujące się na przedłużeniu naw bocznych wieże – na rzucie kwadratu – mają wymiary przęseł naw bocznych.

Transept i prezbiterium zdobią pilastry i gzymsy profilowane.

Pierwotnie wnętrze kolegiaty było nakryte stropem. Obecnie nawa główna nakryta jest późnogotyckim sklepieniem kolebkowym z lunetami z I połowy XVI w. z nałożoną siatką żeber o dekoracyjnym układzie z rozetowymi zwornikami ze szlacheckimi herbami. Przęsła transeptu, prezbiterium i naw bocznych mają sklepienia żaglaste z lunetami z I połowy XVIII w., składzik i kruchta od południa (dawny kapitułarz) – sklepienia krzyżowo-żebrowe z II połowy XV w., pozostałe pomieszczenia przybudówek – kolebki, kolebki krzyżowe lub z lunetami.

Całe wnętrze kolegiaty, poza przybudówkami, pokryte jest barokową polichromią, wykonaną w kilku etapach w ciągu XVIII w., przez kilku malarzy.

W poszczególnych przęsłach sklepień, w obramieniach z późnobarokowej iluzjonistycznej architektury z dekoracją z wiązanek i girland kwiatowo-owocowych, przedstawione są na tle chmur sceny związane ze Świętym Marcinem: na sklepieniu prezbiterium – „Chwała Świętego Marcina w niebie”, na sklepieniach przęseł transeptu – od północy: „Apoteoza Świętego Marcina”, „Święty Marcin jako Dobry Pasterz”, „Wieńczenie Świętego Marcina palmą męczeństwa”. Przednia część sklepienia nad nawą ukazuje św. Marcina w otoczeniu aniołów z insygniami biskupimi – mitrą i pastorałem oraz wojskowymi – szablą.

W żagielkach namalowane są „Cnoty kardynalne”, ewangelisci oraz postacie symboliczne. Na ścianach tarczowych widnieją sceny z życia św. Marcina oraz cuda do jakich doszło za jego wstawiennictwem. Bardzo ciekawe są przedstawienia prezentujące św. Marcina jako patrona kolegiaty widniejące na południowym ramieniu transeptu: scena wręczenia Świętemu planów budowy świątyni, stawianie kościoła i w końcu widok na kolegiatę.

Na wschodniej ścianie prezbiterium widnieje iluzjonistyczna architektura i postać Matki Bożej wśród aniołów, na południowym ramieniu transeptu na ścianie wschodniej – scena adoracji Matki Bożej Niepokalanej przez anioły, a na ścianie południowej – anioły. Na pozostałych ścianach prezbiterium i transeptu znajdują się duże, wielofiguralne przedstawienia historyczno-batalistyczne, odmienne stylowo i silnie przemalowane.

Na ścianie północnej prezbiterium namalowana jest „Bitwa pod Grunwaldem”; król Władysław Jagiełło przedstawiony jest w chwili przyjmowania dwóch nagich mieczy. Ponad bitwą widnieje św. Stanisław z inskrypcją DOMITOR REBELIUM – poskromiciel buntowników. Na południowej ścianie prezbiterium znajduje się „Bitwa na Psim Polu” – malowidło ukazujące triumf Bolesława Krzywoustego nad cesarzem Niemiec Henrykiem V, a ponad nim wizerunek św. Wojciecha z inskrypcją: PROFLIGATOR ARROGANTIUM – „rozproszyciel dumnych”. Z kolei na północnym ramieniu transeptu przedstawiona jest „Odsiecz wiedeńska”²⁵⁴, a nad nią wyobrażenie Ducha Świętego w postaci gołębic. Na zachodniej ścianie obu ramion transeptu widnieje scena „Bitwa pod Chocimiem” określana też mianem „Bitwy z Turkami”.

Pilastry przy skrzyżowaniu prezbiterium z transeptem zdobi ornamentyka w stylu renesansu oraz postacie św. Piotra i św. Pawła.

Nawę główną dekorują iluzjonistyczne podziały architektoniczne tworzone przez pilastry z bogatym belkowaniem. Nad łukami arkad przedstawione są personifikacje cnot w postaci kobiet z odpowiednimi atrybutami (tj. kolumna, księga, pióro, sztandar) trzymające tarcze z herbami: województwa sandomierskiego oraz właścicieli Opatowa: Odrowąż – Szydłowieckich, Leliwa – Tarnowskich, herb własny Ostrogskich, Szreniawa – Lubomirskich, Pogon – Sanguszków, Ślepowron – Zofii z Krasińskich Lubomirskiej, prawdopodobnej fundatorki malowideł, a także postać króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który przebywał

²⁵⁴ W 1683 r. w Opatowie przebywał król Jan III Sobieski. W kolegiacie dziękował Bogu za zwycięstwo pod Wiedniem.

w kolegiacie 9-10 czerwca 1787 r. oraz alegoria Polski z koroną i orłem. Na sklepieniu nawy widnieją sylwetki apostołów, motywy roślinne i główki puttów. Ościeże i podłucza arkad międzynawowych zdobią motywy ornamentalne i kasetonowe. Na ścianach i sklepieniach naw bocznych namalowana jest iluzjonistyczna architektura o bogatych podziałach z dekoracją roślinną i puttami. Perspektywa malowideł w nawach bocznych sprawia wrażenie wysuwania się przed lico ścian detali architektonicznych i postaci.

W kościele znajduje się siedem ołtarzy: główny i sześć bocznych w stylu regencji z II ćwierci XVIII w. Znajdują się one w prezbiterium i transepcie. Prezbiterium oraz części transeptu, gdzie znajdują się ołtarze – jako strefy sacrum obwiedzione są późnobarokową dębową balustradą.

W ołtarzu głównym, w prezbiterium, umieszczony jest obraz św. Marcina datowany na ok. XVIII w., zakupiony przez kantora opatowskiego, ks. Kazimierza Dziewulskiego. Po jego bokach znajdują się figury świętych biskupów: Wojciecha i Stanisława. W dwóch ołtarzach bocznych przy łuku tęczowym z rzeźbami świętych znajdują się: w lewym – obraz św. Józefa, w prawym – obraz św. Karola Boromeusza. W dwóch ołtarzach wypełniających ściany absydy można zobaczyć: w lewym – rzeźbiony krucyfiks adorowany przez anioły, z atrybutami Męki Pańskiej, w prawym – obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem z adorującymi go rzeźbami aniołów i świętych. Obraz ów datowany jest na XVI w. i przypisywany Timoteo Viti z Urbino. Wg tradycji miał go przywieść z Włoch kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Kolejne dwa ołtarze zlokalizowane są w narożach ramion transeptu. Znajdują się w nich rzeźby aniołów i obrazy z I połowy XVIII w., w lewym ołtarzu – obraz św. Jana Nepomucena, w prawym – św. Antoniego Padewskiego. W prezbiterium zwracają uwagę stalle kanonickie z bogato rzeźbionymi przedpiersiami, zaplekiem i zwieńczeniem w stylu regencji z ok. 1730 r., ufundowane przez ks. Macieja Flaszynskiego.

W północnym ramieniu transeptu znajduje się zespół nagrobków Szydłowieckich obejmujący: nagrobek przyścienny Ludwika Mikołaja z czerwonego węgierskiego piaskowca, wystawiony w 1525 r., odlaną płytę pamięci Zygmunta datowaną na 1527 r. otoczoną bordiurą z czerwonego marmuru, nagrobek przyścienny Anny wykonany z węgierskiego marmuru, ufundowany przez jej matkę, Zofię, wdowę po Krzysztofie oraz nagrobek przyścienny Krzysztofa Szydłowieckiego, który wystawił sobie za życia, około 1536-1541 r. przekształcony przy udziale Jana Ciniego; obecny wygląd uzyskał w 2007 r.

Nagrobek ów składa się z trzech kondygnacji oddzielonych profilowanymi gzymsami, na których znajdują się odlane z mosiądzu elementy. W centralnym miejscu znajduje się lekko nachylona, płaskorzeźbiona i grawerowana płyta nagrobna Krzysztofa, wykonana przed 1532 r., najpewniej przez Bernardino di Zanolli de Gianotis, rzeźbiarza mającego pracownię w Krakowie. Kanclerz spoczywa na wznak. Na sobie ma zbroję. Jego głowa spoczywa na poduszce. W rękach trzyma miecz i proporzec herbowy. U stóp ma złożony hełm i pióropusz. Z obu stron płyty znajdują się małe nisze. W jednej widnieje postać św. Zygmunta, w drugiej św. Krzysztofa.

Pod płytą nagrobną znajduje się długa grawerowana płaskorzeźbiona płyta zwana „Lamentem opatowskim”. Ze względu na temat, kompozycję oraz technikę wykonania ma ona unikatowy charakter, niemający odpowiednika w sztuce polskiego renesansu. Została ufundowana przez hetmana wielkiego koronnego Jan Tarnowskiego, męża Zofii, najstarszej córki kanclerza. Przedstawia 41 osób, rozpaczających na wieść o śmierci Krzysztofa Szydłowieckiego. Są oni zgromadzeni wokół stołu, część z nich siedzi, inni stoją. Na ich twarzach maluje się żal, smutek, rozpacz, a w gestach rezygnacja. Wśród żałobników jest sam król Zygmunt Stary, przyjaciel zmarłego, który zajmuje centralne miejsce przy stole. Po lewicy króla zasiada bp krakowski Piotr Tomicki, po prawicy – Jan Tarnowski, zięć zmarłego. Wśród rozpaczających są nie tylko dostojnicy państwowi – duchowni i świeccy, ale też szlachta, mieszczaństwo i dworzanie królewscy; możemy ich rozpoznać po strojach. Ludziom towarzyszą zwierzęta: 3 sokoły i 7 psów siedzących pod stołem. Odnosi się wrażenie, że wszyscy rozpaczają po śmierci kanclerza.

Po obu stron płyty umieszczone są panoplia; na lewym widnieje data 1536. Nad płytą nagrobną Krzysztofa znajduje się epitafium. Na szczycie pomnika stoi Chrystus Zmartwychwstały z wzniesioną do góry ręką. Poniżej dwa aniołki trzymają w rękach herb Odrowąż.

Naprzeciwko prezbiterium znajduje się chór muzyczny późnobarokowy z ok. 1730 r. drewniany wsparty na czterech profilowanych słupach, z wygiętym, bogato profilowanym i zdobionym przeźroczami parapetem z rzeźbami aniołków, a na nim prospekt organowy podwójny z ok. 1730 r. rozbudowany i zdobiony ornamentacją i rzeźbami aniołów, będący dziełem warsztatu snycerskiego Antoniego Frączkiewicza, z organami wykonanymi w latach 1745-1746 r. przez mistrza Wenzel'a Kiehla z Opawy, przebudowanymi w 1889 r. przez Adolfa Homana. Na chór, a także na północną wieżę, prowadzą ażurowe żeliwne kręte schodki, znajdujące się w narożniku północno-zachodnim, niezwykle interesująco prezentujące się na tle surowych ciosów. Obok schodków na ścianach nawy północnej widoczne są zamurowane wejścia, zaś na ścianie zachodniej wtórnie wmurowany cios z motywem czwórliścia.

Nad chórem rozpościera się późnogotyckie sklepienie żebrowe pokryte polichromią z XVI w. opatrzone datą – 1547 i podpisem jej autora – Matiasa de Coczeko. Dominują w niej motywy roślinne, liściowo-kwiatowe o żywych kolorach. Z kolei podchórze zdobią kasetony wypełnione malowanymi kwiatami o rozchylonych płatkach i zróżnicowanych formach.

Część nawowa kościoła ma bogate wyposażenie o charakterze barokowym pochodzącym z XVIII w., ale znajdują się tu także obiekty o znacznie starszym pochodzeniu, np. oryginalna romańska chrzcielnica w kształcie kielicha czy gotycki krucyfiks przejmująco przedstawiający Mekę Pańską, niegdyś umieszczony na belce tęczowej, dziś na filarze międzynawowym. Uwagę przykuwają: ambona regencyjno-rokokowa sprzed połowy XVIII w., XVIII-wieczny obraz „Chrzest Chrystusa”, kropielnice w różnych stylach, ławki późnobarokowe z 1722 r. fundacji ks. Macieja Flaszynskiego, bogato rzeźbione z aniołkami, ornamentyką roślinną, dewizami łacińskimi i herbami: województwa sandomierskiego, Ostrogi, Jastrzębiec, Leliwa, Szreniawa i Czetwertyński, dwa późnobarokowe konfesjonały z I połowy XVIII w., konfesjonał w stylu regencji z II ćw. XVIII w.

Wnętrze nawowe dopełniają tablice epitafijne: Marianny ze Święcickich Kraszkowskiej z herbami Nałęcz i Jastrzębiec fundacji jej męża Bonawentury, Salomei Wiktorii z Ryłkowskich i Mateusza małżonków Gawrońskich, Marii Emmy z Gajewskich Gawrońskiej, Marii Pauliny z Chojnackich Gano zm. w 1910 r. oraz Stanisława Florentyna Józefa Rawity Gano – b. notariusza okręgu opatowskiego, zm. w 1901 r., Włodzimierza Karola Mroczkowskiego – lekarza powiatowego, zm. w 1901 r., a także nagrobek przyścienny Michała Karckiego z Włostowa.

Obecne, używane na co dzień, wejście do kościoła prowadzi od strony południowej – przez kruchtę. Kruchta ta wraz z sąsiadującym z nią od strony zachodniej pomieszczeniem, wznoszącym się przy wieży (d. składzikiem) stanowiły w przeszłości kapitułarz. Oba pomieszczenia, dziś połączone, mają sklepienia krzyżowo-żebrowe. W kruchcie zwraca uwagę kamienna kropielnica – jej górna część, na wodę, ozdobiona jest bliżej nieokreślonym herbem i literami MO CK PL, poniżej widnieje data „1634”, zaś na dole podstawy – herb Nałęcz, a wokół niego litery SK PS.

W zachodniej części dawnego kapitułarza – na północnej ścianie, stanowiącej jednocześnie zewnętrzną ścianę wieży południowej, widnieje malowidło gotyckie datowane na III lub IV ćwierć XV w. (na ok. 1470-1480), przedstawiające scenę Ukrzyżowania Chrystusa. Poniżej niego znajduje się fragment kamiennego renesansowego nagrobka z herbem Leliwa zmarłej w 1530 r. Maryny Sobkowej, córki podskarbiego litewskiego Jana Abrahama Ezofowicza i Hanny Wasiliewny, ufundowany przez męża starostę soleckiego Baltazara Sobka²⁵⁵. Pozostałe ściany i sklepienie pokrywa polichromia z 1653 r. odkryta w 2003 r. przy okazji

²⁵⁵ Nagrobek został zniszczony poprzez wprowadzony podział kapitułarza na dwa pomieszczenia ścianą. Zachowała się część z płaskorzeźbionym popiersiem oraz fragment wieńczącej je tablicy z herbem i okolicznościowym tekstem. Zmarła leży na skośnie nachylonej płycie. Nagrobek został odkryty w 2003 r. podczas prowadzenia prac konserwatorskich w dawnym kapitułarzu.

konserwacji malowidła „Ukrzyżowanie Chrystusa” przez zespół w składzie: prof. Krystyna Borkowska-Niemojewska, Łukasz Niemojewski, Stanisław Kwiatkowski. Obejmuje ona sklepienie z czterema wizerunkami dostojników Kościoła, glify okien z postaciami Chrystusa i ściany z postaciami Świętych.

Polichromie zdobią również zakrystie: kapitulną i wikariacką.

W kruście północnej, sklepionej krzyżującymi się kolebkami, znajduje się dwoje drzwi: jedne prowadzą do kaplicy Najświętszego Sakramentu (dawnej kostnicy), drugie do nawy bocznej (ob. są one na stałe zamknięte) – te, pierwotnie, przed dostawieniem szeregu dobudówek, były drzwiami zewnętrznymi. Zdobí je romański portal, o uskokowych ościeżach. Jego archiwolta o gładkich wałkach, biegnąca półkoliście, wspiera się na parach kolumnienek o głowicach kielichowych i jednej kostkowej, zdobionych ornamentacją roślinną i motywem kręconego sznura. Drzwi, pochodzące z początku XVI w., są żelazne, okute w skośną kratkę z rozetami. Wejście prowadzące do kaplicy Najświętszego Sakramentu zdobi prostokątny portal z nadprożem wyciętym w ośli grzbiet. Drzwi są drewniane z okuciami. W południowo-wschodnim narożniku kaplicy znajduje się wnęką z relikwiarzami, urządzona w miejscu zamurowanego romańskiego przejścia prowadzącego niegdyś do transeptu. Owe relikwiarze zawierają relikwie św. Marcina, św. Faustyny Kowalskiej i bł. Michała Sopoćki.

Z innych obiektów zabytkowych ruchomych znajdujących się w kościele należy wymienić: meble w zakrystiach, naczynia i sprzęty liturgiczne, świeczniki, feretrony, ornaty, dalmatyki.

Wielką wartość mają przechowywane w kolegiacie dokumenty i księgi. Jednym z najcenniejszych dokumentów jest „Przywilej opatowski” nadany kolegiacie przez Krzysztofa Szydłowieckiego w 1519 r. w formie karty pergaminowej z miniaturami wykonanymi przez Stanisława Samostrzelnika. W bibliotece kapitulnej znajduje się XV-wieczna Biblia powstała w Norymberdze w 1478 r. oraz ok. 200 rękopisów i starodruków. Wśród nich jest rękopis papieża Leona X z 1516 r. mówiący o nadaniu prawa patronatu nad miastem Krzysztofowi Szydłowieckiemu i kapitule opatowskiej.

Wokół kolegiaty rozpościera się cmentarz kościelny (cmentarz kolegiacki). Świątynia stoi w jego centralnym punkcie.

Cmentarz kościelny ²⁵⁶

Cmentarz kościelny (kolegiacki) liczy 0,67 ha i ma kształt trapezu. Z czterech stron zamknięty jest odcinkami murów cmentarnych, piąty bok stanowią północne elewacje ciągu budynków parafialnych, tj. „starej plebanii” (dawnej plebanii), wznoszące się na południowy-zachód od kościoła kolegiackiego.

Cmentarz zajmuje centralną i wschodnią część wzniesienia zwanego Wzgórzem Kolegiackim. Od wschodu dochodzi do stromej szkarpy nad ul. Tadeusza Kościuszki, która obmurowana jest łamanym kamieniem. W sąsiedztwie północno-wschodniego narożnika cmentarza kolegiackiego znajduje się Brama Warszawska wznosząca się nad biegnącą dołem ul. Tadeusza Kościuszki; do bramy przylega ocalały fragment murów obronnych. Na północ od cmentarza niegdyś rozpościerał się ogród kolegiacki; w jego północno-wschodnim narożniku znajduje się mogiła ks. Franciszka Przybyłowskiego.

Stoki wzgórza od strony północnej i zachodniej, a także część południowego oddzielone są od przylegających doń ulic miejskich niskimi murkami z kamienia łamanego.

Ogrodzenie cmentarne z bramą i bramkami²⁵⁷

²⁵⁶ WKZSand., Karta cmentarza przykościelnego (kolegiackiego) w Opatowie, opr. D. Komada 1988.

Cmentarz kościelny w przeważającej części obwiedziony jest murem z bramami i bramkami. Cechuje go brak jednolitości. Odcinki północny i zachodni pochodzą zapewne z XVII-XVIII w. Odcinek południowy datowany jest na XVIII w. i charakteryzuje się szeregiem wnęk, widocznych od strony cmentarza, zamkniętych od góry łukami segmentowymi oraz okazałą bramą główną – południową. Te trzy odcinki ogrodzenia tworzą mur. Zostały one wzniesione z kamienia łamanego i cegły zespojonych zaprawą wapienną oraz wapienno-piaskową i obustronnie otynkowane. Nakrywają je daszki z kamiennych płyt.

Odcinek wschodni wyraźnie wyróżnia się od pozostałych – tworzą go ośmioboczne słupy, nakryte kamiennymi płytami i zwieńczone kamiennymi wazonami, na podmurówce z ciosów piaskowca, obustronnie otynkowane, pomiędzy którymi są umieszczone kraty z żeliwnych kutych prętów.

Cmentarz jest dostępny z trzech stron: od południa przez bramę główną połączoną z bocznym przejściem oraz od wschodu i zachodu.

Brama główna²⁵⁸

Wejście główne na teren cmentarza prowadzi od strony południowej. Zamyka ono wąską uliczkę dojazdową prowadzącą do cmentarza kościelnego od strony ul. gen. Stefana „Grota” Roweckiego. Po jej stronie zachodniej znajdują się budynki „starej plebanii”.

Wejście główne datowane jest na XVIII w.; powstało być może po pożarze w 1788 r.

Tworzy je odcinek muru o długości ok. 12 metrów stanowiący integralną część południowego odcinka muru cmentarza kościelnego, podkreślony białym kolorem. Identycznie jak ogrodzenie, którego jest elementem, zostało postawione z kamienia oraz cegły na zaprawie wapienno-piaskowej i obustronnie otynkowane. Są w nim dwa przejścia: główne – o szerokości 3 metrów – stanowiące bramę oraz boczne, węższe i niższe, będące furtą, o szerokości 1 metra. Odległość pomiędzy nimi wynosi ponad 3 metry. Przy bramie mur jest pogrubiony i ma bogatą oprawę architektoniczną. Przy furcie grubość muru wynosi 55 cm.

Furtę stanowi wąski prostokątny otwór – od strony południowej został w niego osadzony kamienny portal, od strony północnej zamyka go od góry łuk segmentowy. Jest w niej zamocowana jednoskrzydłowa żelazna krata z kutych prętów.

Bramę zamyka łuk półkolistej archiwolt, bogato zdobiony, ze zwieńczeniem wystającym ponad linię muru. Jest w niej osadzona dwuskrzydłowa, żeliwna krata z kutych prętów.

Elewacje wejścia głównego są zróżnicowane. Bogatszą dekoracją architektoniczną odznacza się elewacja południowa, widoczna od strony ul. gen. Stefana „Grota” Roweckiego.

Od frontu obramienie bramy tworzą szerokie cokoly, na których posadowione są pary pilastrów. Każda para pilastrów ma wspólny cokolik i jest podwojona od zewnątrz. Pilastry podtrzymują gierujące się belkowanie, które nad archiwoltą bramy jest podwojone i łukowato wygięte na osi. Nad nim widnieje zwieńczenie składające się z prostokątnej części środkowej ujętej po bokach uproszczonymi wolutami, oddzielonej od łukowatego frontonu profilowanym gzymsem. Lico prostokątnej części środkowej zdobi prostokątna wnęka, w której widnieje monogram AMR. Po bokach wolut są umieszczone kamienne wazony na cokolikach. Fronton wieńczy żeliwny krzyż.

Dekoracja północnej elewacji bramy jest uproszczona, ograniczona do wąskich, półkolistych wnęk.

Bramka zachodnia

²⁵⁷ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – Zespół kościoła kolegiackiego, obecnie parafialnego pw. św. Marcina w Opatowie, opr. A. Adamczyk 1991

²⁵⁸ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – Bramka południowa w zespole kościoła kolegiackiego, obecnie parafialnego pw. św. Marcina w Opatowie, opr. A. Adamczyk 1991.

W zachodnim odcinku muru znajdują się: współczesna dwuskrzydłowa brama wjazdowa, a obok niej prostokątna furta zamknięta od góry łukiem segmentowym. Prowadzą one na łagodny stok wzgórza od strony ul. Kolegiackiej, na którym stoi figura św. Marcina z Tours ufundowana w 2017 r. przez wspólnotę parafii kolegiackiej, staraniem ks. proboszcza dra Michała Spocińskiego.

Bramka wschodnia²⁵⁹

Prostokątna furta ujęta jest po bokach murowanymi filarami, nakrytymi prostokątnymi płytami ozdobionymi wazonami. Osadzona jest w niej metalowa jednoskrzydłowa bramka. Furta prowadzi na schodki umożliwiające zejście ze szkarpy na ul. T. Kościuszki.

Dzwonnica²⁶⁰

W południowo-wschodnim narożniku cmentarza kościelnego stoi dzwonnica. Została ona wzniesiona w 1847 r. wg projektu architekta Kazimierza Wąsowicza.

Budowla reprezentuje styl eklektyczny. Stanowi ją obiekt wolnostojący, murowany – wybudowany z kamienia i cegły, dwukondygnacyjny, na planie prostokąta, o prostopadłościennych bryle, nakryty dachem namiotowym pobitym blachą. Fasadą zwrócony jest na zachód.

Wszystkie elewacje są otynkowane, na niskimi cokole, zwieńczone gzymsem wieńczącym. Ściany przyziemia zdobi boniowanie wykonane w tynku, dzielące je na wąskie pasy. Kondygnacje oddziela gzyms międzykondygnacyjny. Narożniki dolnej kondygnacji dekorują bonie. Fasada posiada na osi prostokątny otwór drzwiowy ujęty w dekoracyjne obramienie z nadprożem z postaci belkowania. Na pozostałych elewacjach przyziemia, na osi, znajdują się małe prostokątne otwory okienne. Ściany górnej kondygnacji posiadają z każdej strony duże prostokątne otwory okienne w obramieniach składających się z węgarów podtrzymujących archiwoltę, a także parapetów na uproszczonych konsolkach. Zabezpieczają je drewniane żaluzje.

Wewnątrz dzwonnicy znajdują się dwa pomieszczenia, po jednym na każdej kondygnacji. Mają otynkowane ściany, drewniane stropy z podsiębitką, również otynkowane, drewniane podłogi.

Figura MB

W północno-zachodniej części cmentarza stoi figura Matki Bożej Niepokalanej na postumencie ufundowana w 1938 r. przez Wojciecha Juzala z Biskupic.

Budynki dawnej plebanii²⁶¹

Po południowo-wschodniej stronie cmentarza przykolegiackiego znajduje się zwarty kompleks murowanych budynków parafialnych. Tworzą go trzy domy przylegające do siebie, usytuowane na linii wschód – zachód, w taki sposób, że ich elewacje północne znajdują się prawie w jednej linii. Dwa budynki, środkowy i wschodni, tylnymi elewacjami stykają się z terenem cmentarza kościelnego. Trzeci dom, zachodni, znajduje się poza jego obrębem.

²⁵⁹ Tamże, Ogrodzenie kolegiaty z bramką wschodnią (zielona karta), opr. S.B. Gołubiew, J. H. Pietrusiński 1964.

²⁶⁰ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – Dzwonnica w zespole kościoła kolegiackiego – obecnie parafialnego pw. św. Marcina w Opatowie, opr. A. Adamczyk 1991.

²⁶¹ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – Plebania w zespole kościoła kolegiackiego – obecnie parafialnego pw. św. Marcina w Opatowie (także świetlica i salka katechetyczna), opr. A. Adamczyk 1991.

Elewacje południowe wszystkich trzech obiektów są zwrócone w stronę ul. gen. Stefana „Grotę” Roweckiego, od której oddziela je niski mur kamienny.

Historia kompleksu budynków dawnej plebanii (starej plebanii) sięga końca XVIII w. W 1788 r. po pożarze, który zniszczył miasto, kapituła wystawiła nowe mieszkania dla wikariuszy. Po południowej stronie kolegiaty stanęły wówczas dwa murowane domy. Między nimi wzniesiono nowy parterowy budynek – szpital dla ubogich (xenodochium); było to po spaleniu się kaplicy Świętego Ducha w Opatowie. W okresie międzywojennym szpital został rozebrany, a na jego miejscu wystawiono nowy budynek – Dom Ludowy. Zaprojektował go w 1929 r. inż. architekt Juliusz Żakowski.

W czasie II wojny światowej dawny (wschodni) dom wikariuszy został uszkodzony. Po wojnie przebudowano go urządzając w nim plebanię. Budynek rozebrano do parteru, a częściowo wyburzono. Połączono go z salą dawnego Domu Ludowego. Przez lata w tym dwóch obiektach mieściła się plebania, świetlica i salka katechetyczna. Zachodni dom wikariuszy dotrwał do czasów współczesnych, częściowo remontowany i przebudowany.

Wschodni dom wikariuszy i parafialny dom ludowy

Mieszczą się w dwóch przylegających do siebie budynkach o zbliżonej szerokości i zróżnicowanej wysokości, połączonych układem wewnątrz w jedną całość; wschodni jest niższy, zachodni – wyższy.

Obiekt niższy został wzniesiony z kamienia, wyższy z cegły; oba są otynkowane, nakryte dachami pobitymi blachą.

Zachodni budynek, w części piętrowy, na rzucie prostokąta, nakryty jest dachem dwupołaciowym, po stronie wschodniej przechodzącym w naczółkowy. Jego elewacje boczne, wschodnia i zachodnia, są przysłonięte przez ściany sąsiednich budynków. Fasada i elewacja tylna liczą pięć osi i mają ujednolicony wystrój architektoniczny, ze ścianami rozczłonkowanymi płytkami, wysokimi wnękami arkadowymi, w którym umieszczone są otwory okienne. Wejście główne znajduje się na osi elewacji frontowej – południowej.

Budynek niższy, wschodni, jest parterowy. Ma nieregularny kształt. Od wschodu jego boczne części są ryzalitowo wysunięte (nierównomiernie) i nakryte dachami trójpółciowymi. Środkowa część jest cofnięta i nakryta dachem pulpitowym, silnie wysuniętym do przodu i podpartym dwoma słupami (ganiek).

Elewacje: północna, południowa i wschodnia są zwieńczone profilowanym gzymsem, z kilkoma prostokątnymi oknami drzwiowymi i okiennymi.

Wnętrze budynku parterowego jest bezstylowe. W budynku wyższym jedna ze ścian, dzieląca w przeszłości świetlicę i salkę katechetyczną, ozdobiona jest obustronnie półkolumnkami podtrzymującymi łuki segmentowe nad płytkami wnękami. Pomieszczenia w obu obiektach mają otynkowane ściany i stropy, podłogi drewniane.

Zachodni dom wikariuszy²⁶²

Dawny dom wikariuszy wznosi się po południowo-zachodniej stronie kolegiaty św. Marcina, po zewnętrznej stronie narożnika muru okalającego cmentarz kościelny. Stoi w jednym szeregu z budynkiem plebanii.

Wikarówka stanowi obiekt murowany, wzniesiony z kamienia i cegły, dwukondygnacyjny, na planie prostokąta, o prostopadłościenną bryłę, nakryty czterospadowym dachem pobitym blachą. Nie posiada cech stylowych. Wszystkie elewacje są otynkowane i zwieńczone gzymsem podokapowym. Trzy z nich porządkują otwory okienne i drzwiowe. Kondygnacje oddziela gzyms międzykondygnacyjny. Wejście główne znajduje się w elewacji

²⁶² Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – Dawny dom wikariuszy w zespole kościoła kolegiackiego – obecnie parafialnego pw. św. Marcina w Opatowie, opr. A. Adameczyk 1991.

zachodniej. Elewacja wschodnia jest pozbawiona podziałów; przysłania ją ściana sąsiedniej plebanii.

Wnętrze jest dwutraktowe, przy czym trakt zachodni jest szerszy od wschodniego. Każdy trakt posiada po trzy pomieszczenia. Pośrodku traktu zachodniego z wejściem znajduje się klatka schodowa. Pomieszczenia pozbawione są cech stylowych. Mają otynkowane ściany i stropy, drewniane podłogi. Komunikacja wewnątrz odbywa się w układzie traktowym, zaś pomiędzy kondygnacjami za pomocą klatki schodowej.

Widok na kolegiatę od południowego-wschodu; fot. 2024 r.

Widok na fasadę od zachodu; fot. 2024 r.

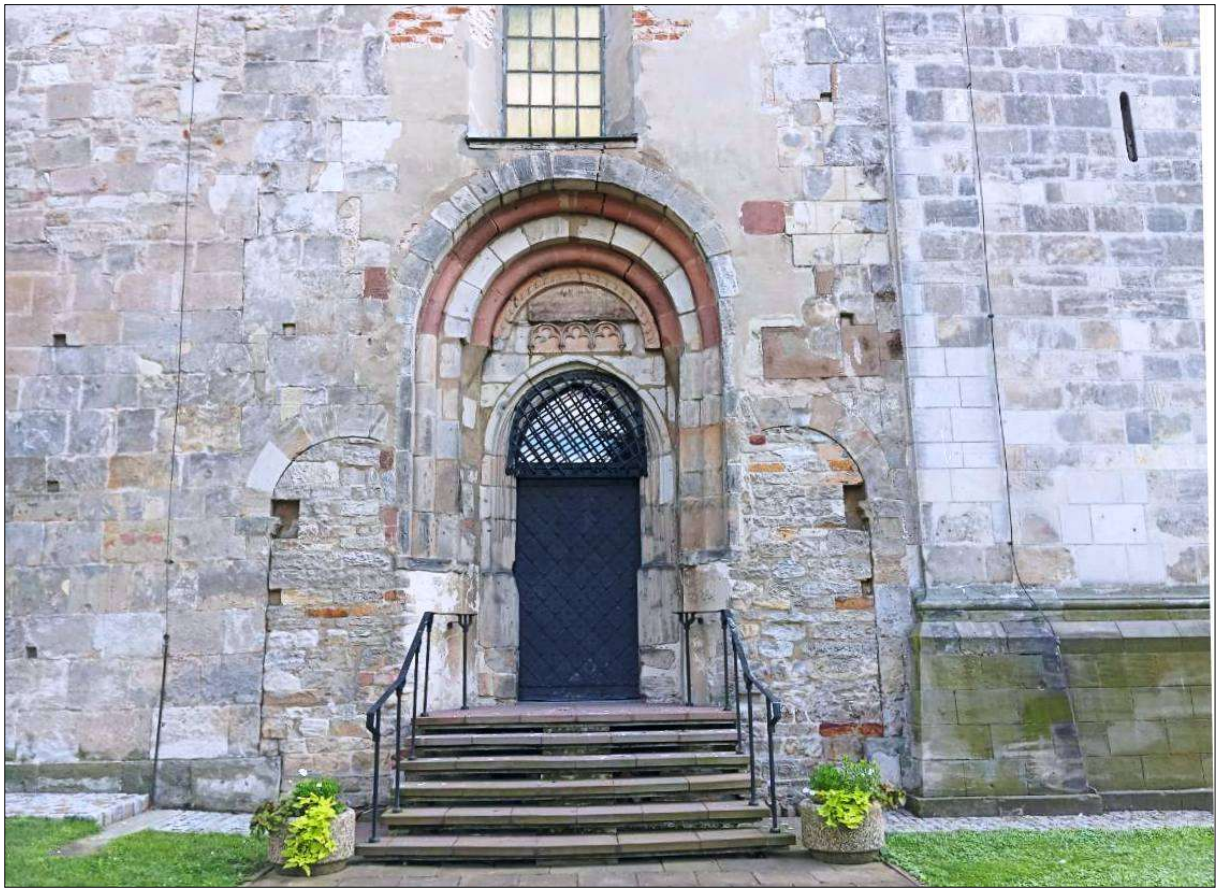
Widok na kolegiatę od strony południowo-zachodniej;
fot. 2024 r.

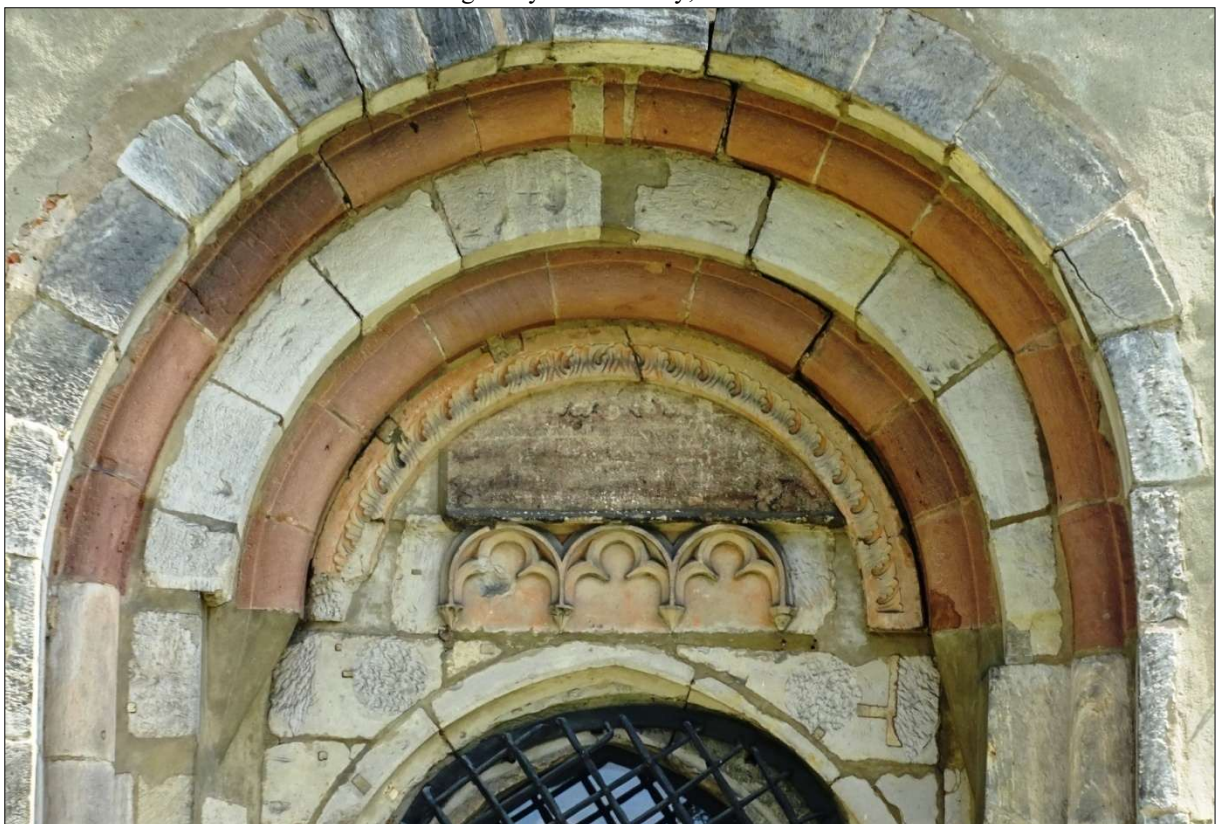
Widok na kościół kolegiacki; fot. 2024 r.

Fragment fasady z datą „1911 R.”; fot. 2024 r.

Portal główny na osi fasady; fot. 2024 r.

Fragment uskokowego romańskiego portalu głównego
z gładkimi wałkami archiwolt z czerwonego piaskowca (skutymi u dołu)
kontrastującymi z żółtoszarymi ciosami; fot. 2024 r.

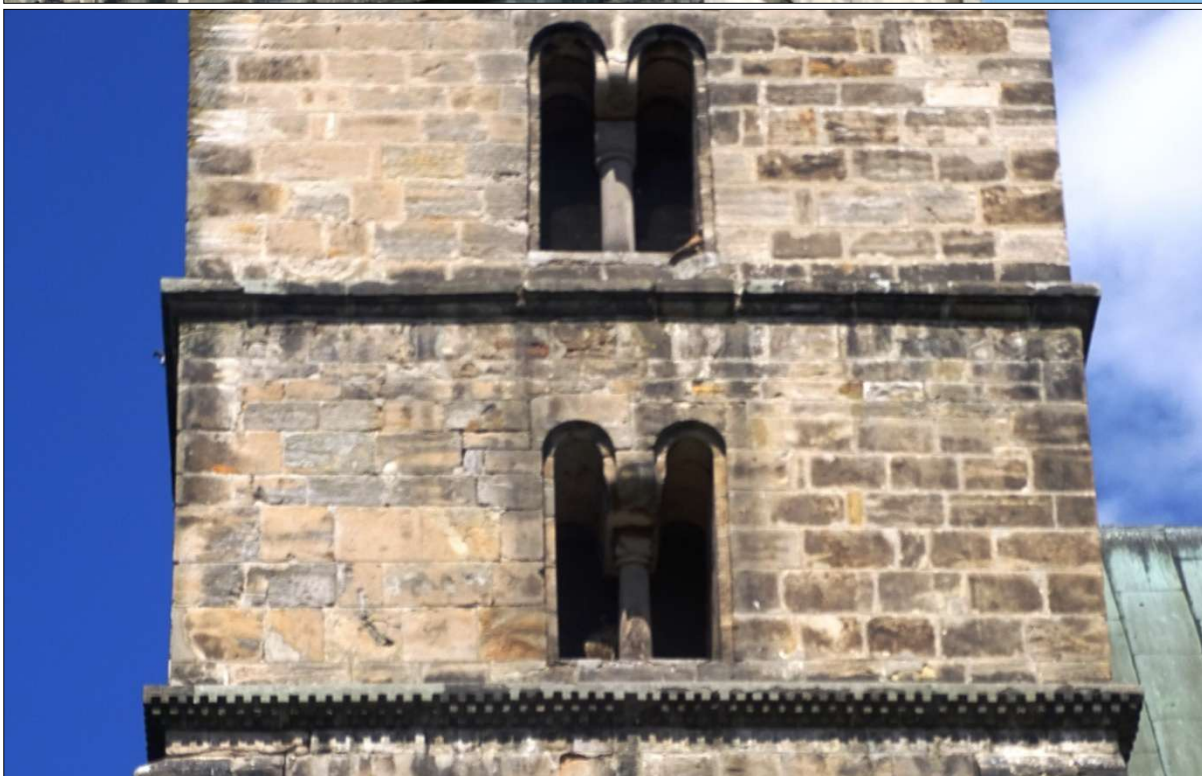
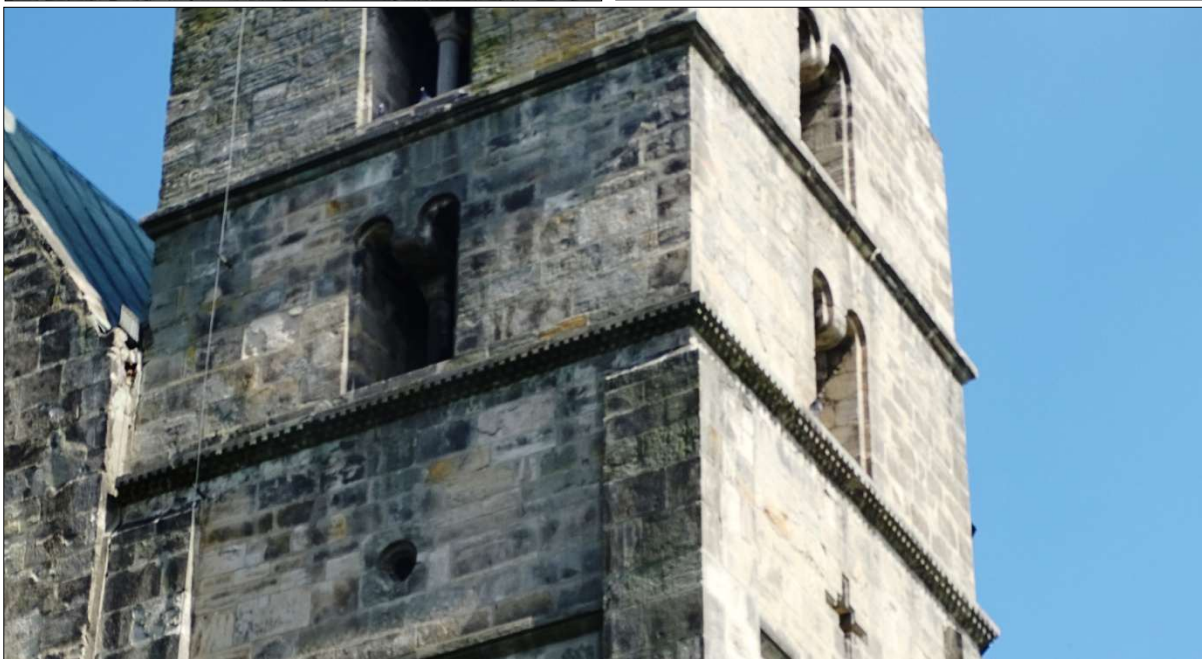
Fragment romańskiego portalu głównego; fot. 2024 r.

Maswerkowa arkadka o różnych głowicach, w tym jednej z postacią maski (główki); fot. 2024 r.

Fragmenty fasady z wysokim i wąskim oknem znajdującym się powyżej portalu głównego zapewne z XVI w. oraz płaskorzeźbionym ozdobnym fryzem romańskim z motywem zoomorficznym i czwórliścia; fot. 2024 r.

Wieża południowa; fot. 2024 r.

Wieża południowa; fot. 2024 r.

Widok na absydę przylegającą do transeptu; fot. 2024 r.

W glicie okienka absydy północnej wykuta
data restauracji – 1547;
fot. 2024 r.

Pod schodami prowadzącymi do wejścia głównego – bazy dawnych kolumn,
na których opierały się łuki arkad; fot. 2024 r.

Arkadkowy fryz romański wieńczący boczne ściany prezbiterium; fot. 2024 r.

Cios z motywem czwórliścia wtórnie wmurowany w południowo-wschodnią szkarpę wzmacniającą południową dobudówkę; fot. 2024 r.

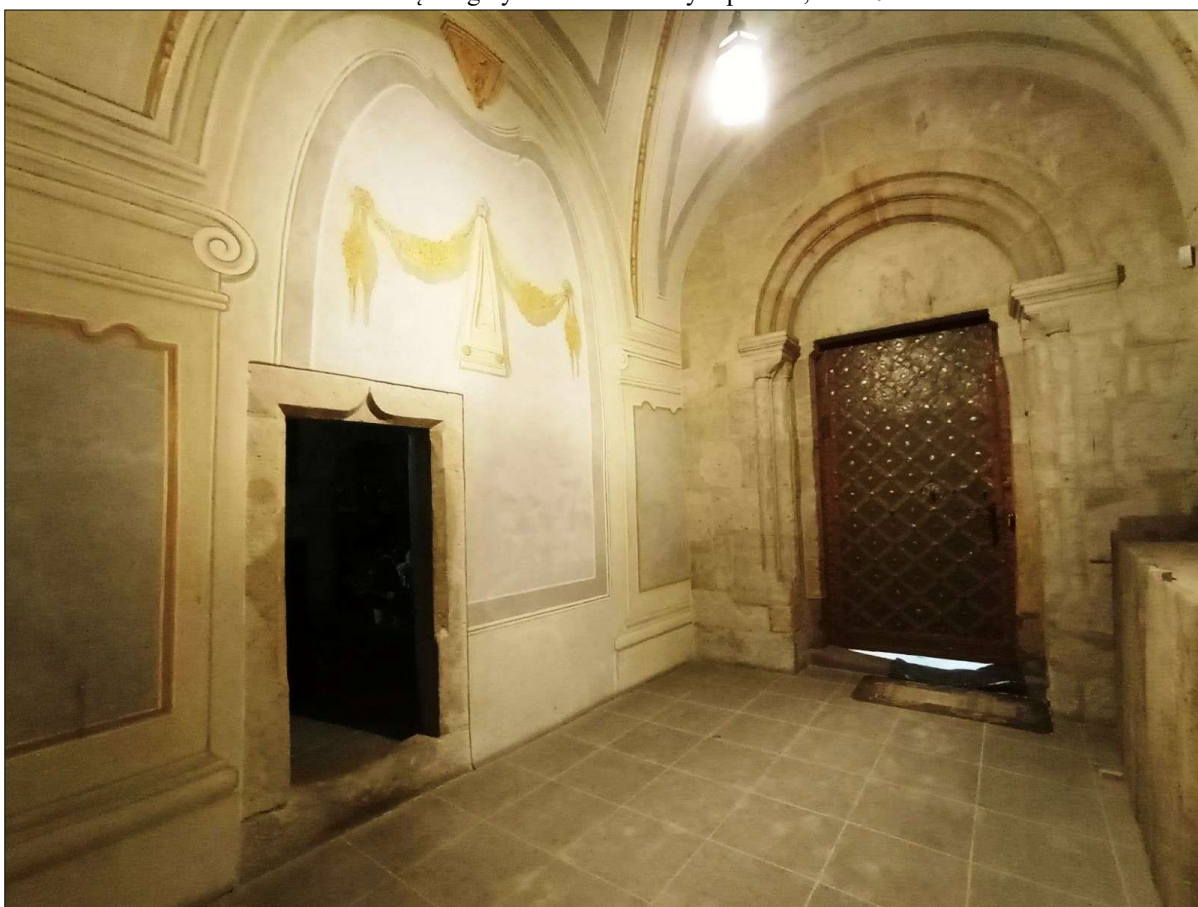

Gotycko-renesansowy portal – ostrołukowy, profilowany,
z płaskorzeźbioną dekoracją roślinną w układzie kandelabrowym oraz herbami:
Odrowąż Szydłowieckich w szczycie i Łabędź z boku; fot. 2024 r.

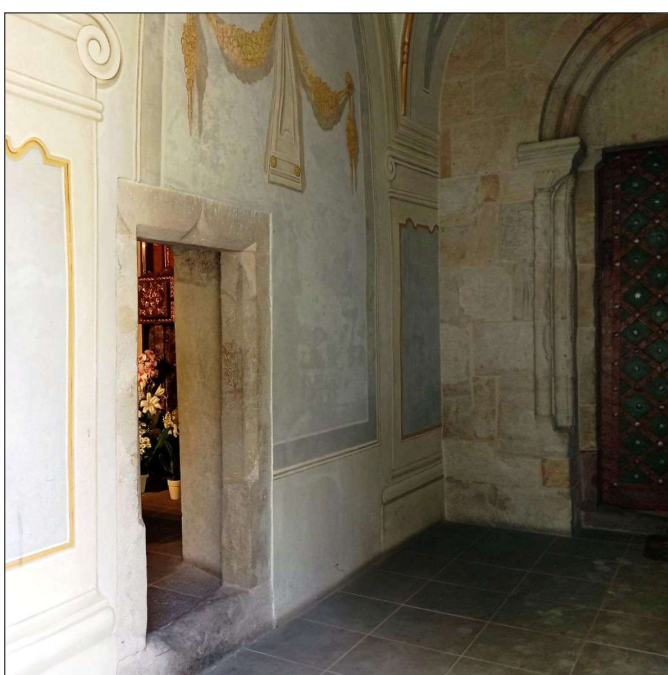
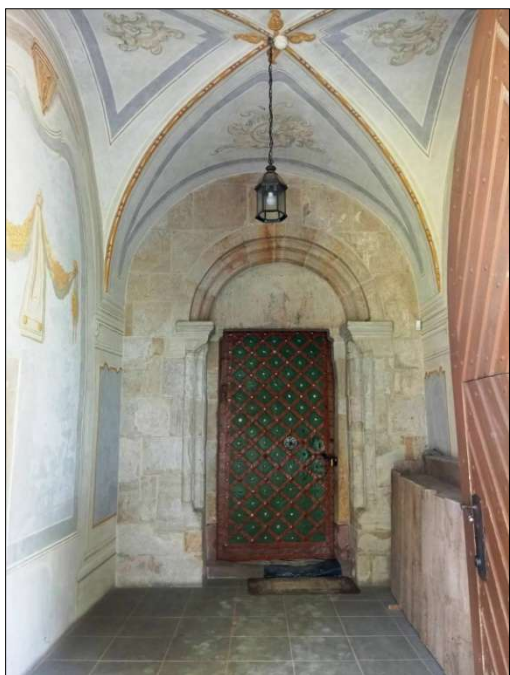

Herb Odrowąż w gotycko-renesansowym portalu; fot. 2024 r.

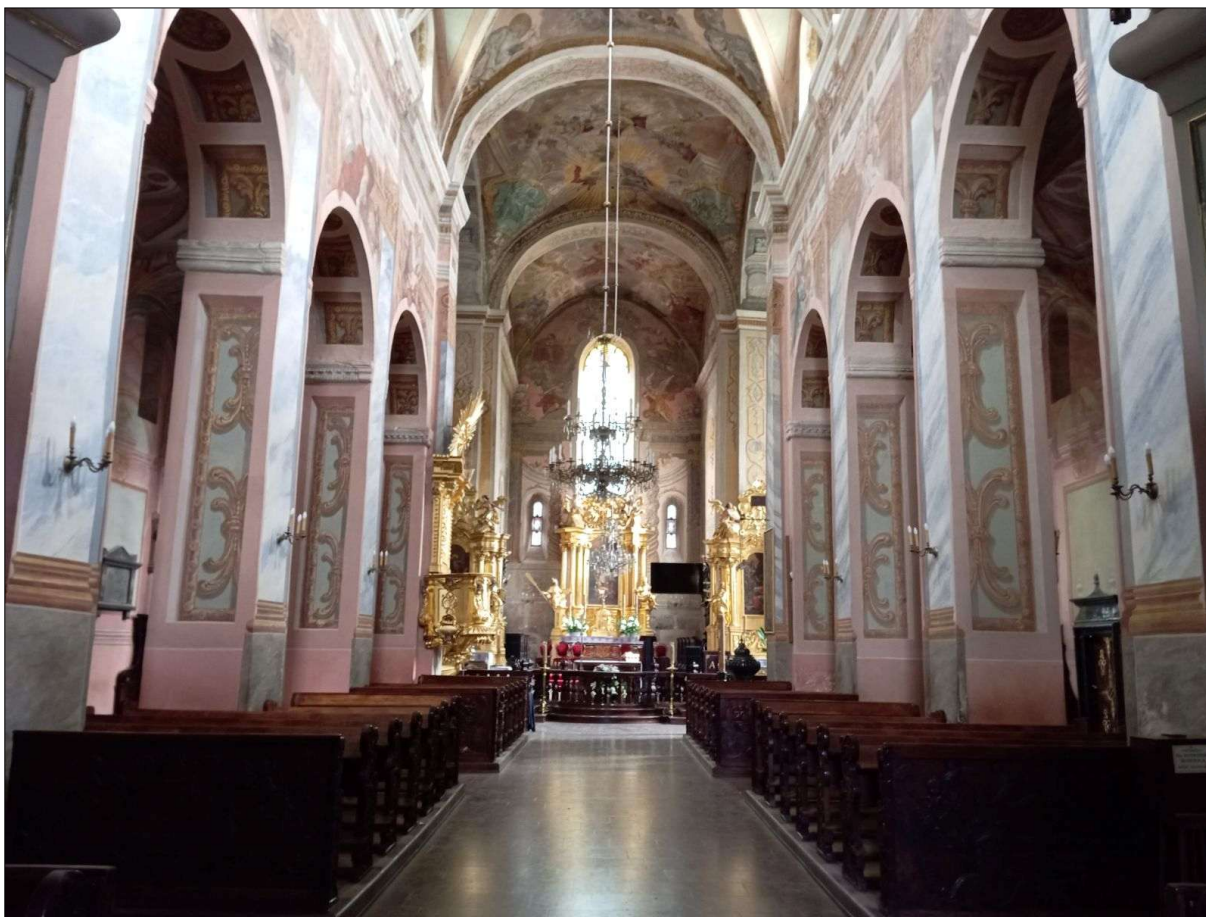
Kruchta północna prowadzącej na lewo do dawnej kostnicy,
a ob. kaplicy Najświętszego Sakramentu; fot. 2024 r.

Kruchta północna; fot. 2024 r.

Drzwi w kruchcie północnej prowadzące do nawy bocznej ozdobione romańskim portalem, o uskokowych ościeżach. Jego archiwolta o gładkich wałkach, biegnąca półkoliście, wspiera się na parach kolumniek o głowicach kielichowych i jednej kostkowej, zdobionych ornamentacją roślinną i motywem kręconego sznura. Drzwi żelazne, okute w skośną kratkę z rozetami, pochodzące z początku XVI w.; fot. 2024 r.

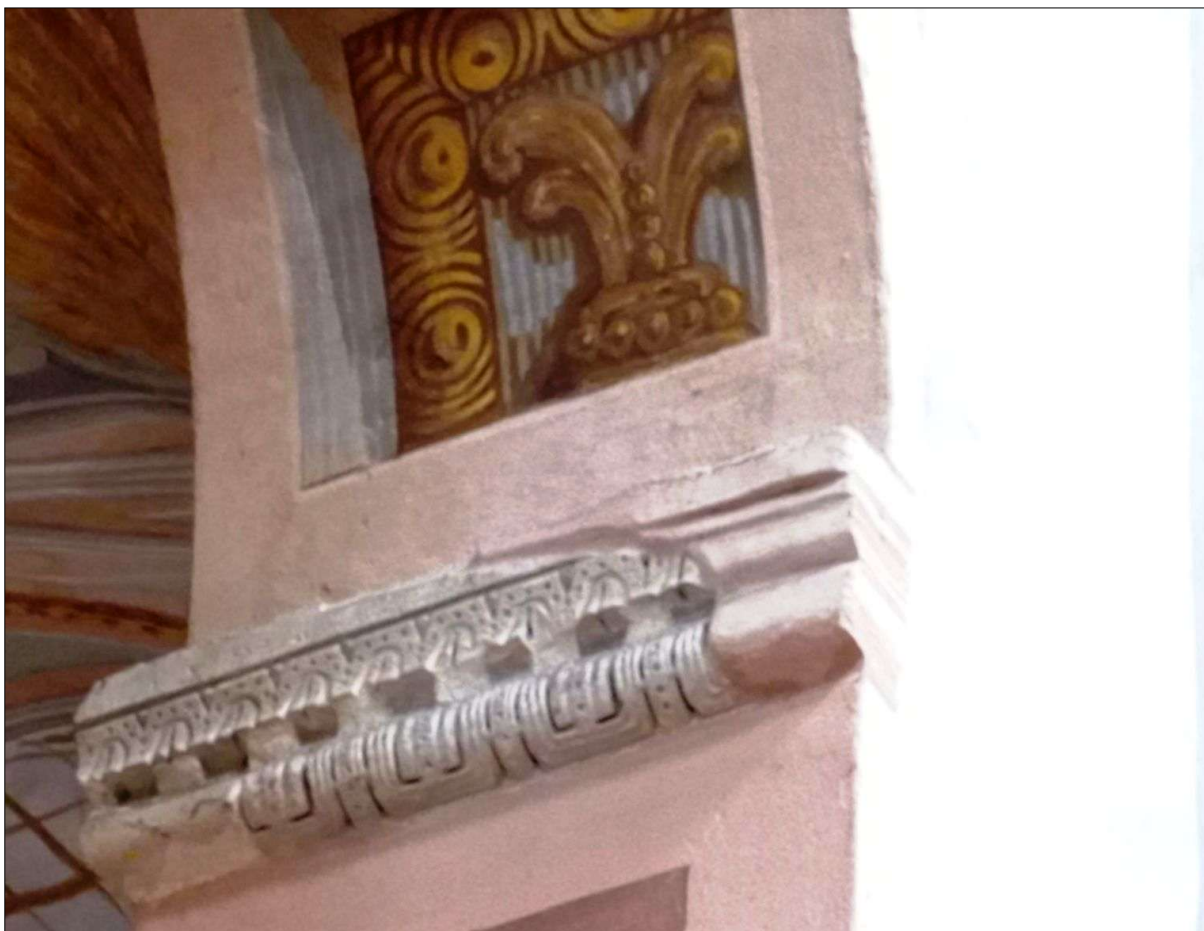
Wnętrze kolegiaty – widok ogólny; fot. 2024 r.

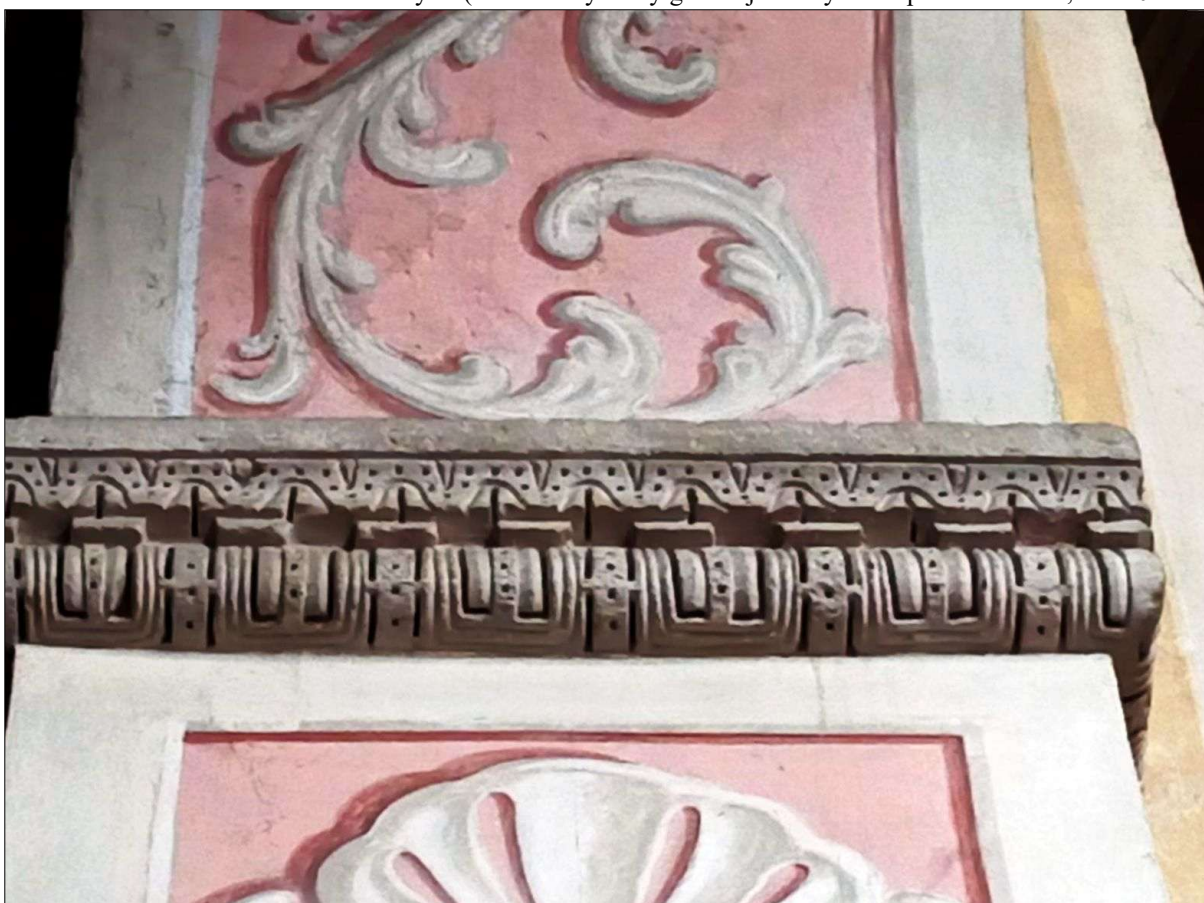
Scena z życia św. Marcina; fot. 2024 r.

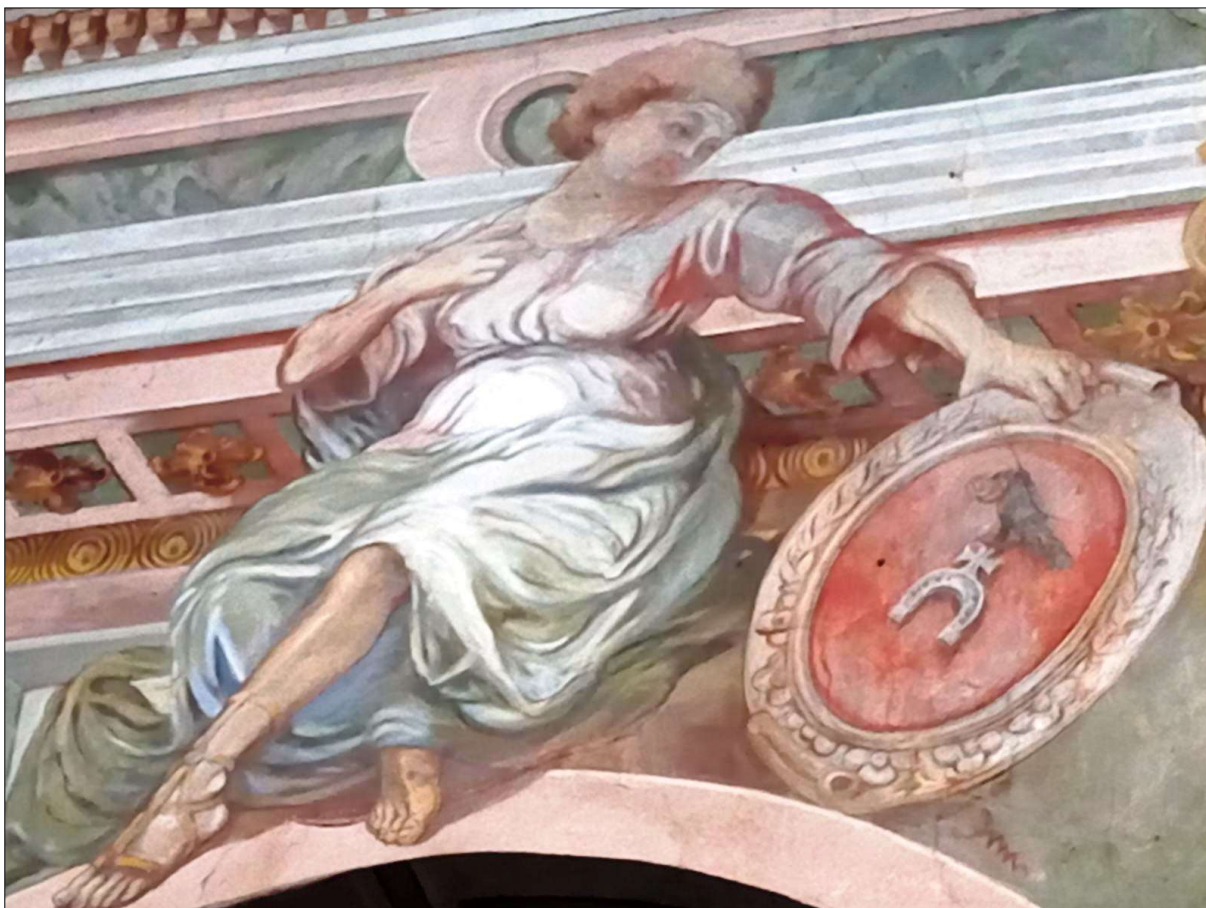

Sklepienie nawy głównej; fot. 2024 r.

Fragmenty romańskich filarów międzynawowych z zachowanymi na nich częściowo wykutymi w kamieniu detalami zdobniczymi (te od strony nawy głównej zostały skute pod malowidła; fot. 2024 r.

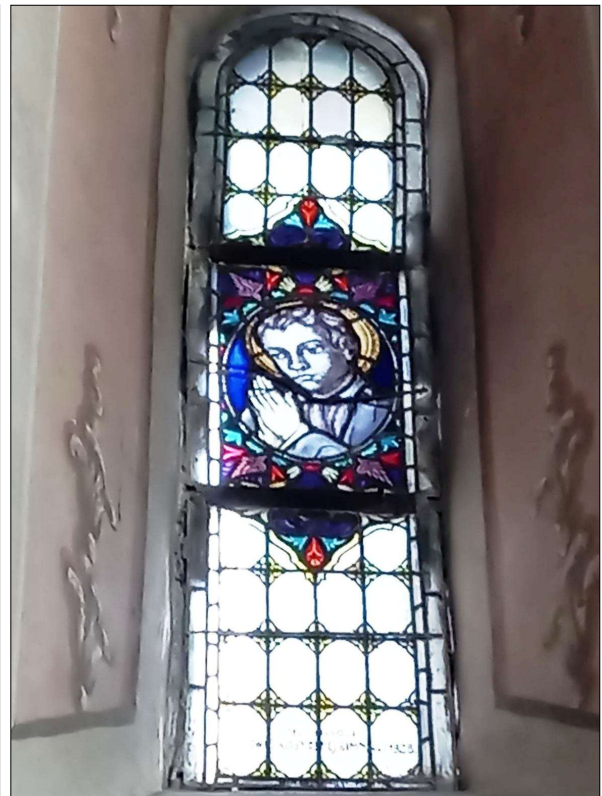
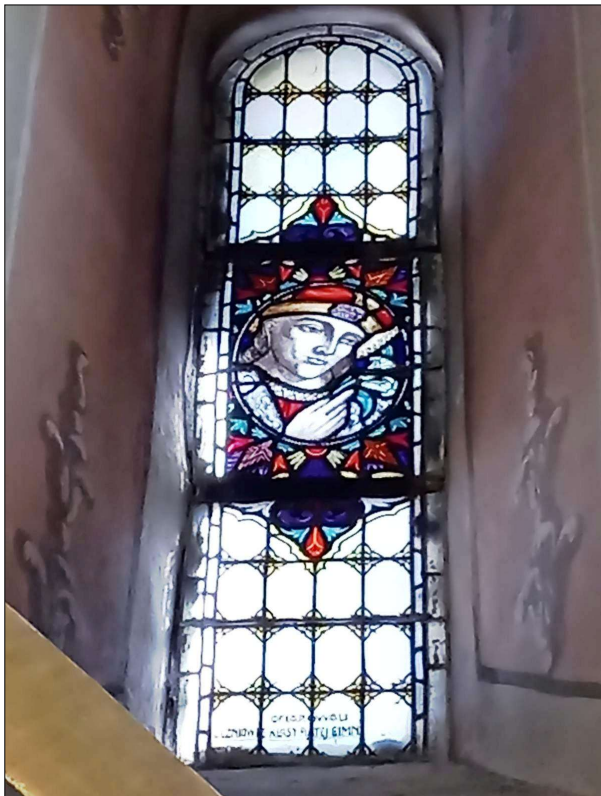

Personifikacja cnoty w postaci kobiety trzymającej tarczę z herbem Ślepowron
– Zofii z Krasieńskich Lubomirskiej, prawdopodobnej fundatorki malowideł; fot. 2024 r.

Postać króla Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz alegoria Polski z koronę i orłem; fot. 2024 r.

Romańskie okienka w prezbiterium z witrażami
z wizerunkami św. Stanisława Kostki i św. Kazimierza;
oba wykonane w 1928 r., z fundacji młodzieży parafii opatowskiej; fot. 2024 r.

Ołtarz główny; fot. 2024 r.

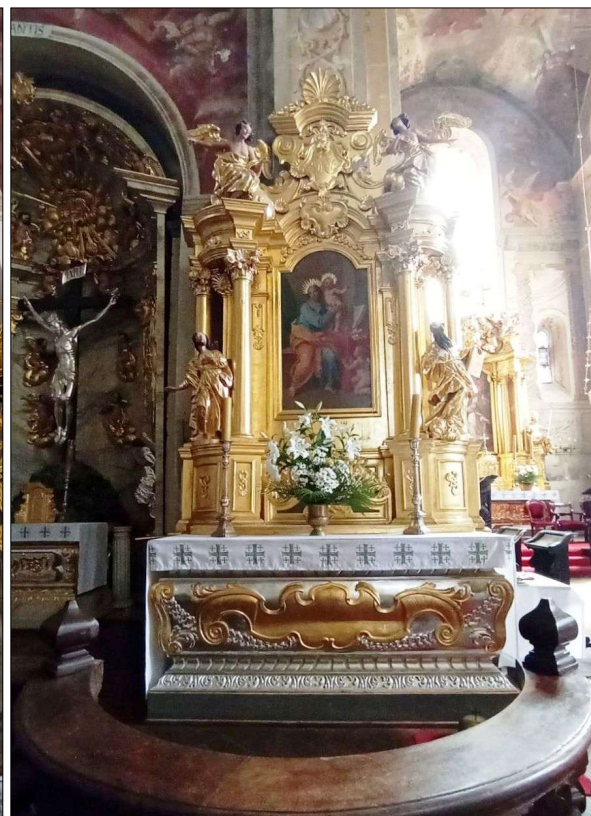

Ołtarz z obrazem św. Antoniego Padewskiego;
fot. 2024 r.

Ołtarz z obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem
z adorującymi go rzeźbami aniołów i świętych.

Obraz ów datowany jest na XVI w.
i przypisywany Timoteo Viti z Urbino;
2024 r.

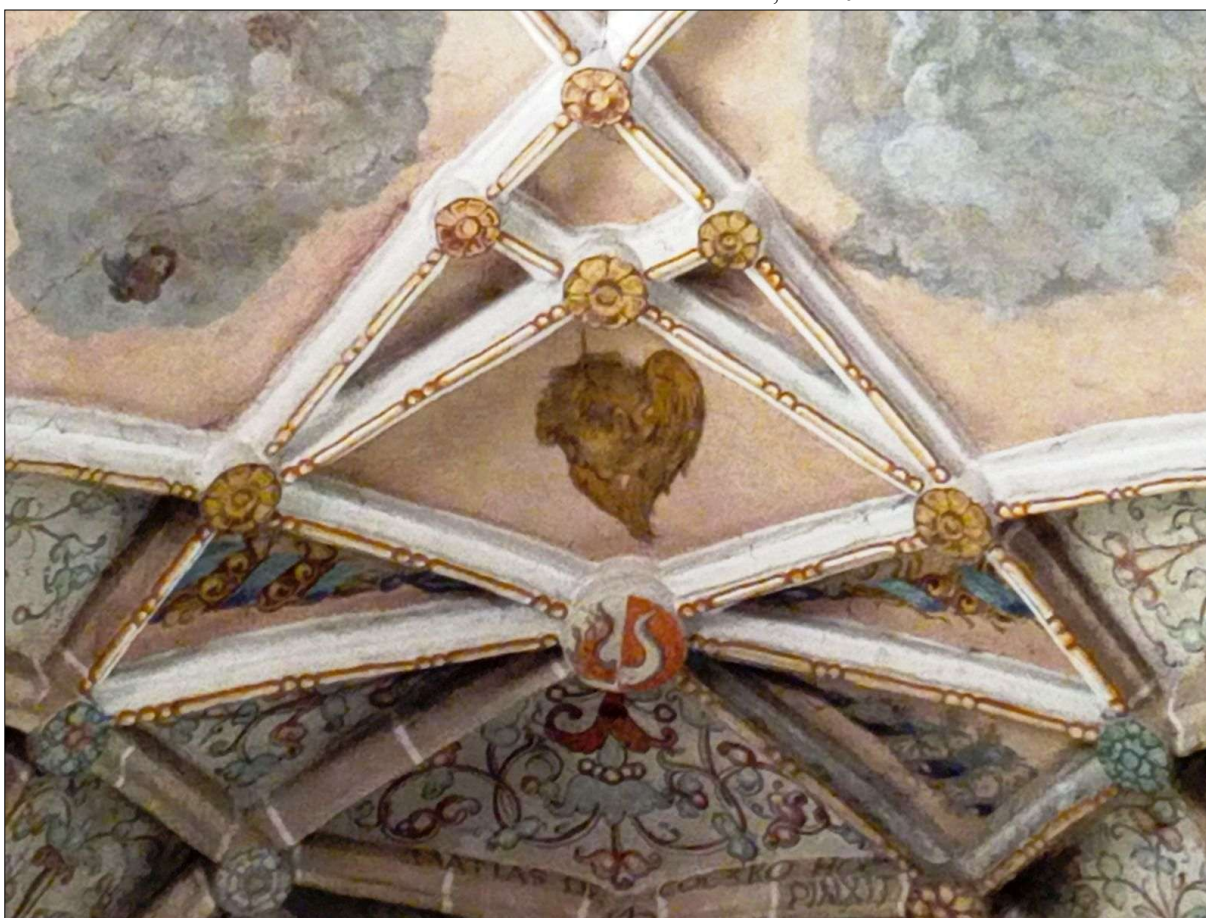
Ołtarz obrazem z św. Józefa; fot. 2024 r.

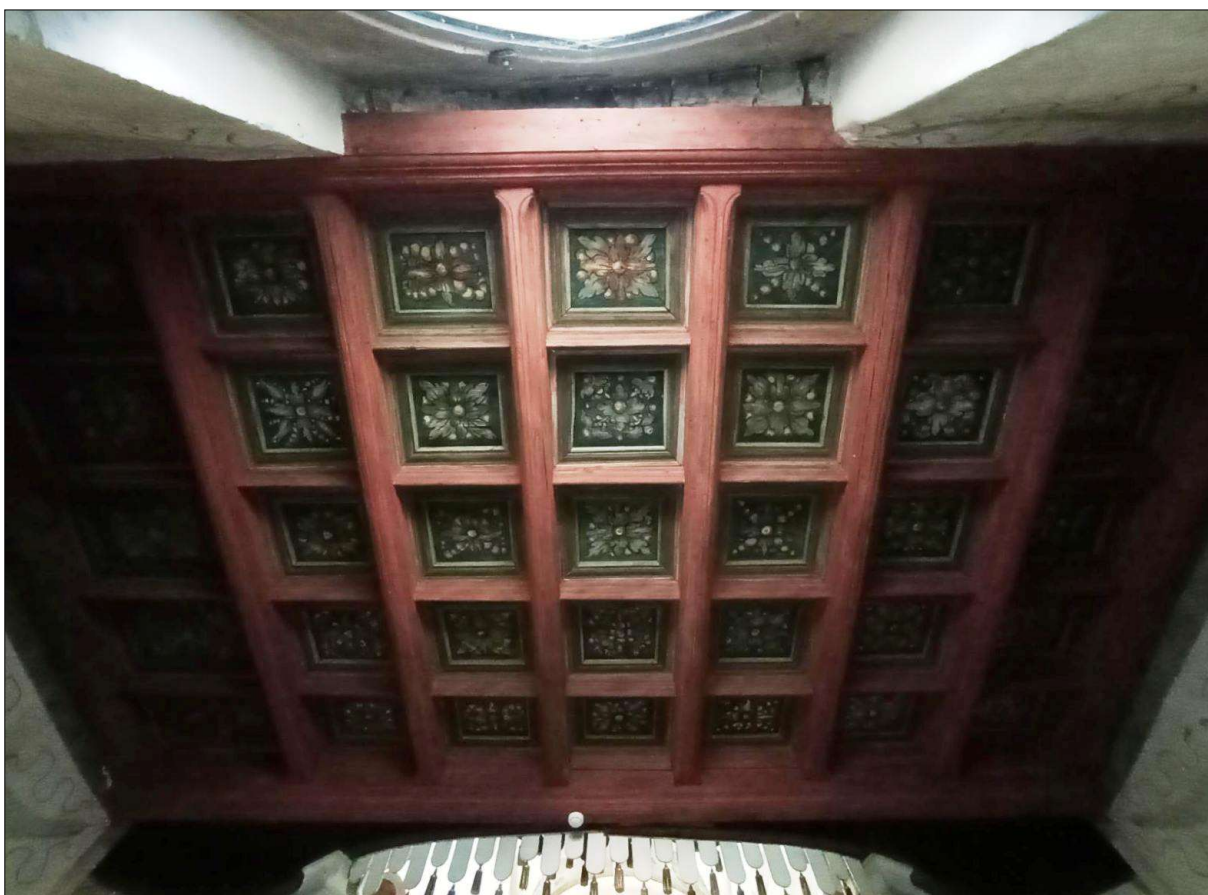
Chór muzyczny późnobarokowy z ok. 1730 r.; fot. 2024 r.

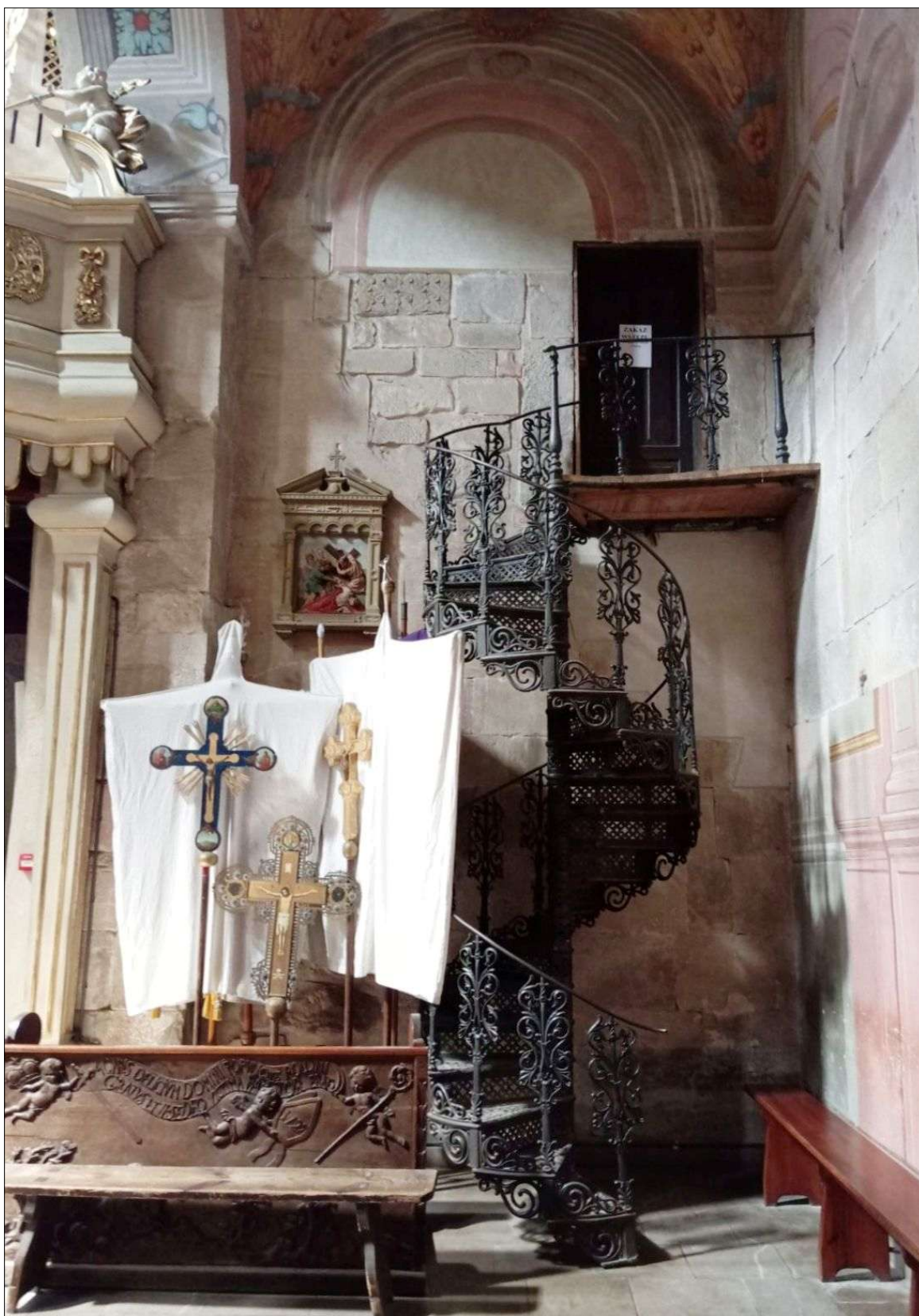
Romańska chrzcielnica w kształcie kielicha; fot. 2024 r.

Późnogotyckie sklepienie żebrowe nad chórem pokryte polichromią z XVI w. opatrzone datą – 1547 i podpisem jej autora – Matiasa de Coczko; fot. 2024 r.

Podchórze ozdobione kasetonami wypełnionymi malowanymi kwiatami
o rozchylonych płatkach i zróżnicowanych formach;
fot. 2024 r.

Ażurowe żeliwne kręte schodki, znajdujące się w narożniku północno-zachodnim, prowadzące na chór oraz północną wieżę, niezwykle interesująco prezentujące się na tle surowych ciosów. Obok schodków na ścianach nawy północnej widoczne są zamurowane wejścia, zaś na ścianie zachodniej wtórnie wmurowany cios z motywem czwór liścia; fot. 2024 r.

Cios z motywem czwórliścia wtórnie wmurowany – zachodnia ściana kościoła, przy żeliwnych krętych schodach prowadzących na chór i północną wieżę; fot. 2024 r.

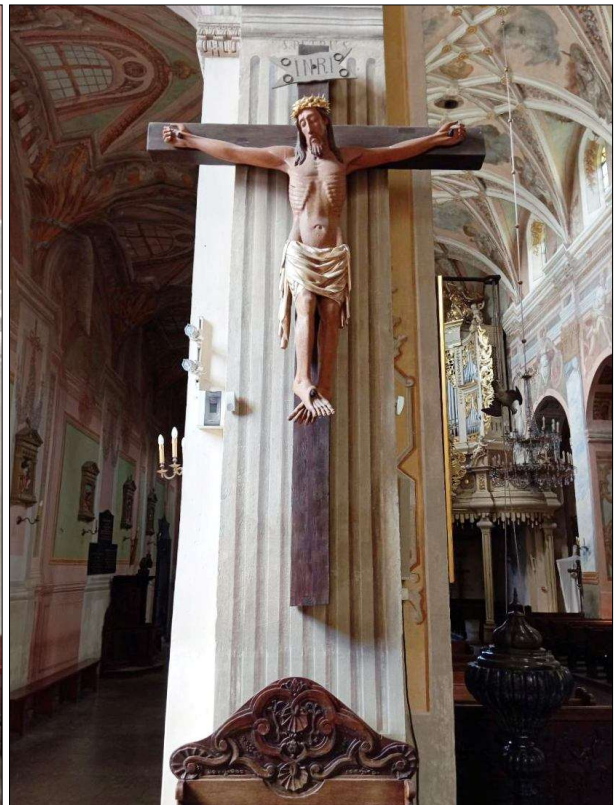
Ambona; fot. 2024 r.

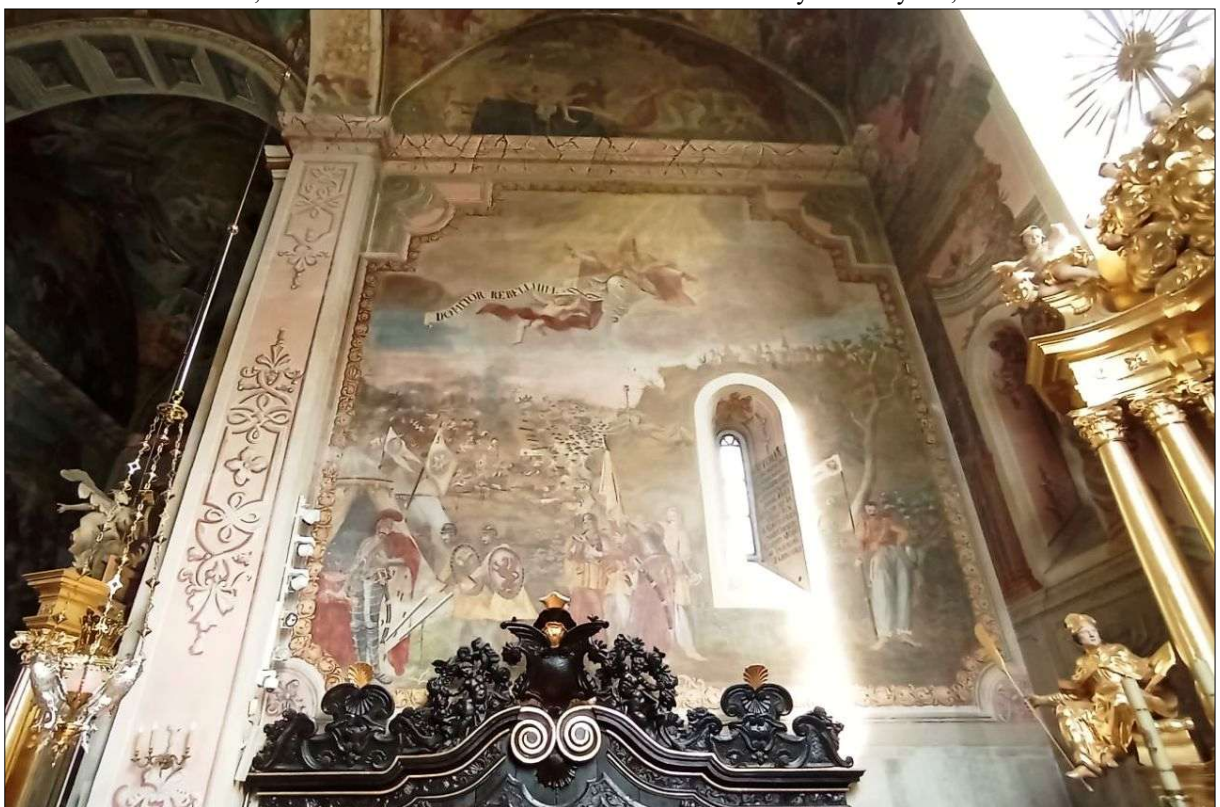
Chrzcielnica; fot. 2024 r.

Portal; fot. 2024 r.

Gotycki krucyfiks; fot. 2024 r.

Malowidło „Bitwa pod Grunwaldem” na ścianie północnej prezbiterium.
 Król Władysław Jagiełło przedstawiony jest w chwili przyjmowania dwóch nagich mieczy.
 Ponad bitwą widnieje św. Stanisław z inskrypcją DOMITOR REBELIUM
 – poskromiciel buntowników;
 fot. 2024 r.

Nagrobek kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego; fot. 2018 r.

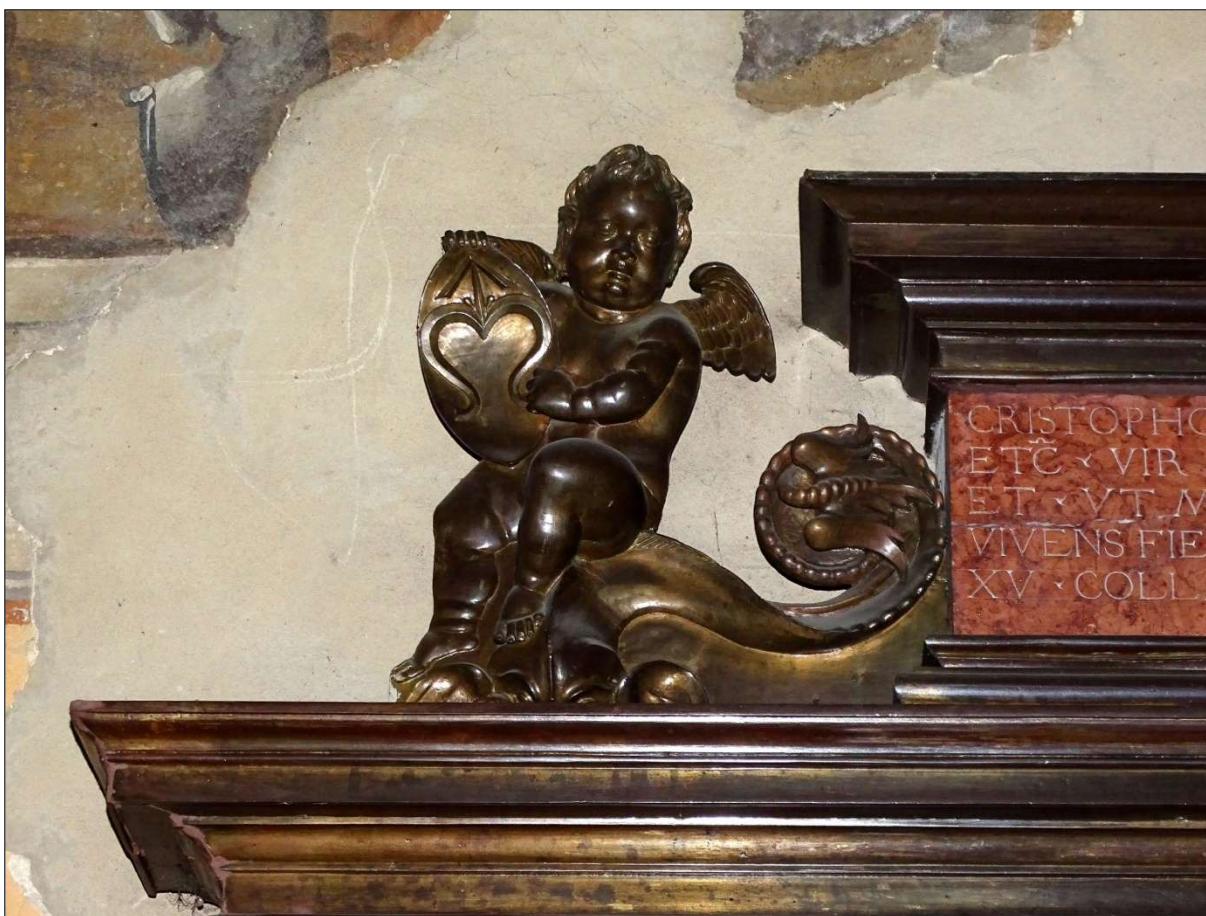
Nagrobek przyścienny Anny z Szydłowieckich wykonany z węgierskiego marmuru; fot. 2018 r.

Płytę pamięci Zygmunta Szydłowieckiego
datowana na 1527 r.
otoczona bordiurą z czerwonego marmuru;
fot. 2024 r.

Fragment nagrobka kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego; na dole „Lament opatowski”; fot. 2024 r.

Jeden z dwóch aniołków trzymających w rękach herb Odrowąż; fot. 2024 r.

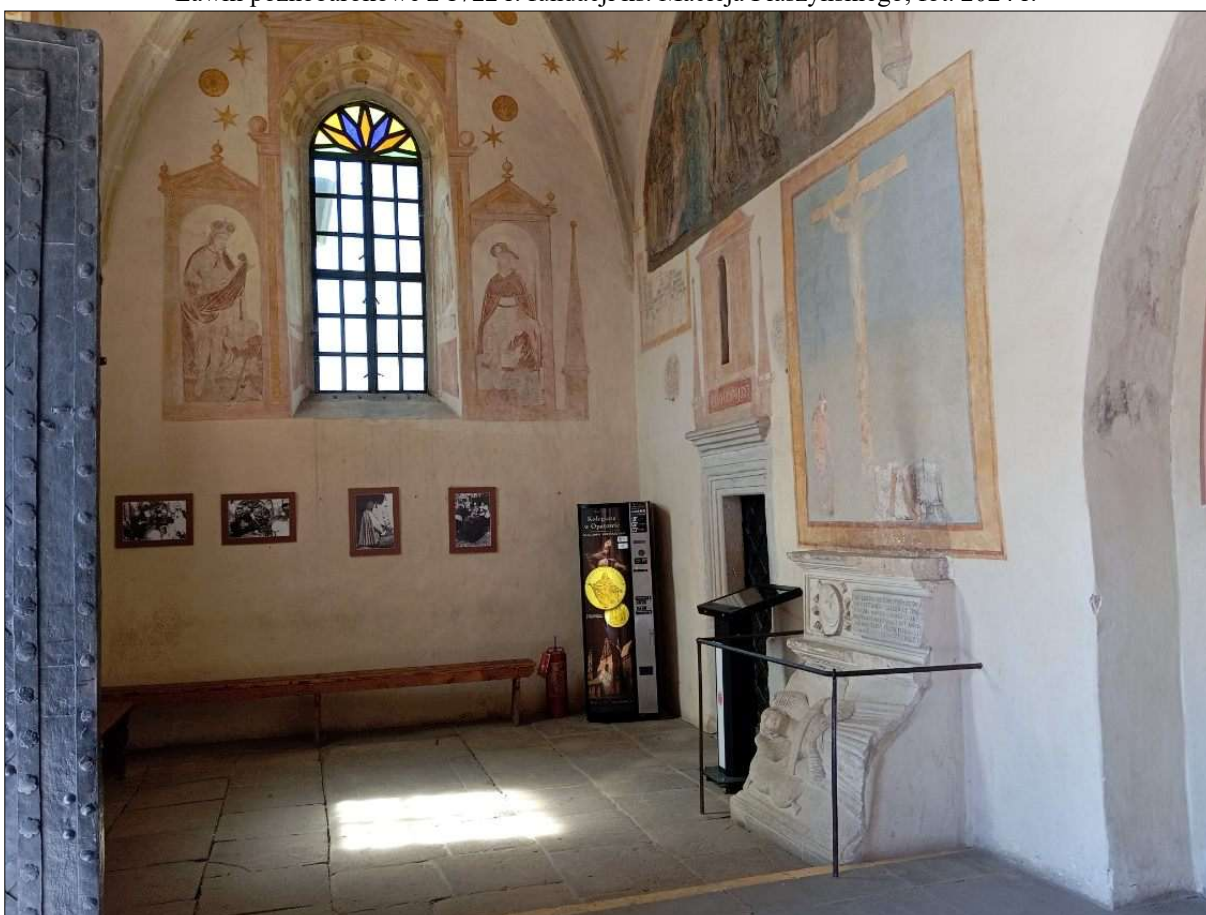
Stalle kanonickie; fot. 2024 r.

Ławki późnobarokowe z 1722 r. fundacji ks. Macieja Flaszyńskiego; fot. 2024 r.

Ławki późnobarokowe z 1722 r. fundacji ks. Macieja Flaszyńskiego; fot. 2024 r.

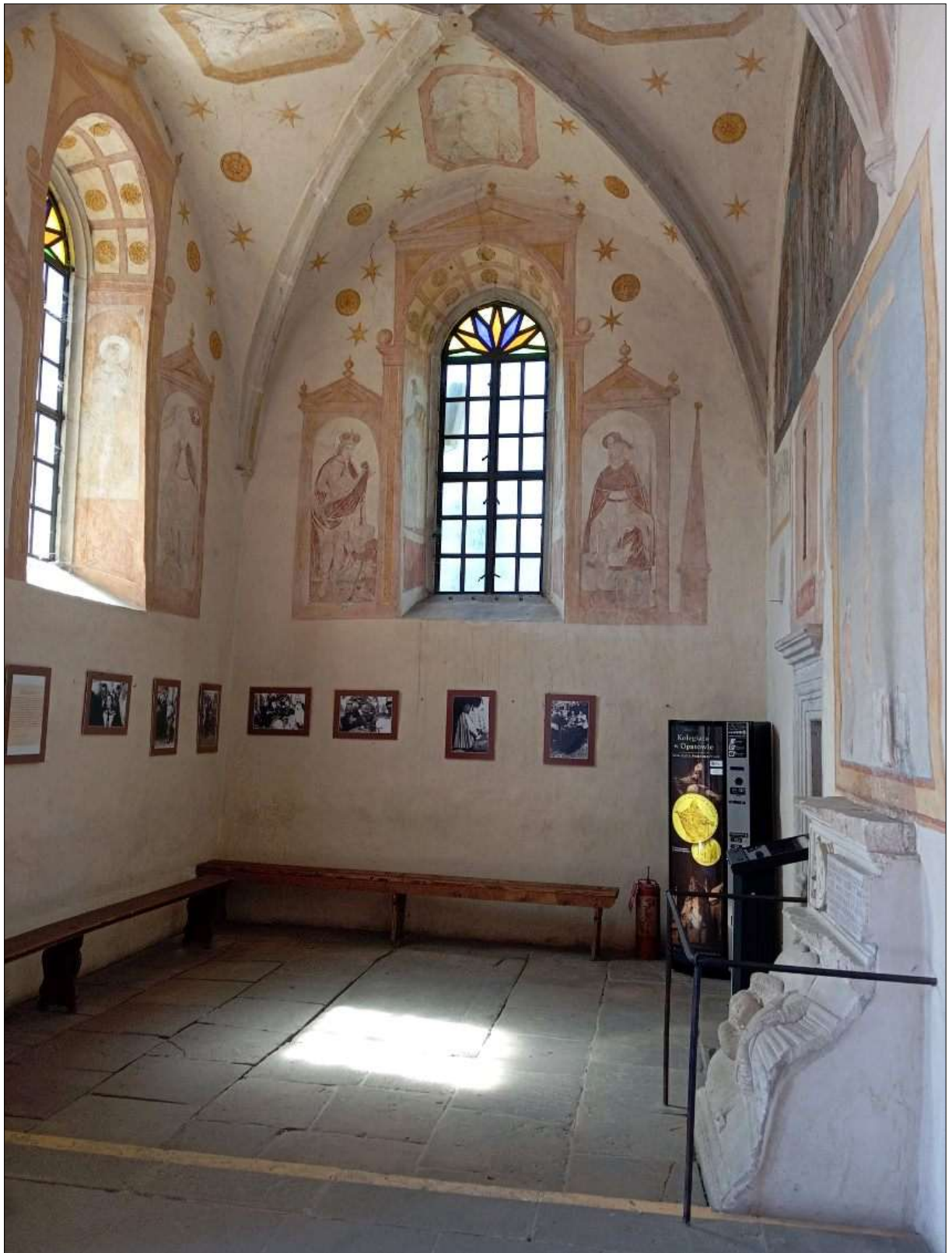
Dawny kapitularz, obecnie kruchta południowa; fot. 2024 r.

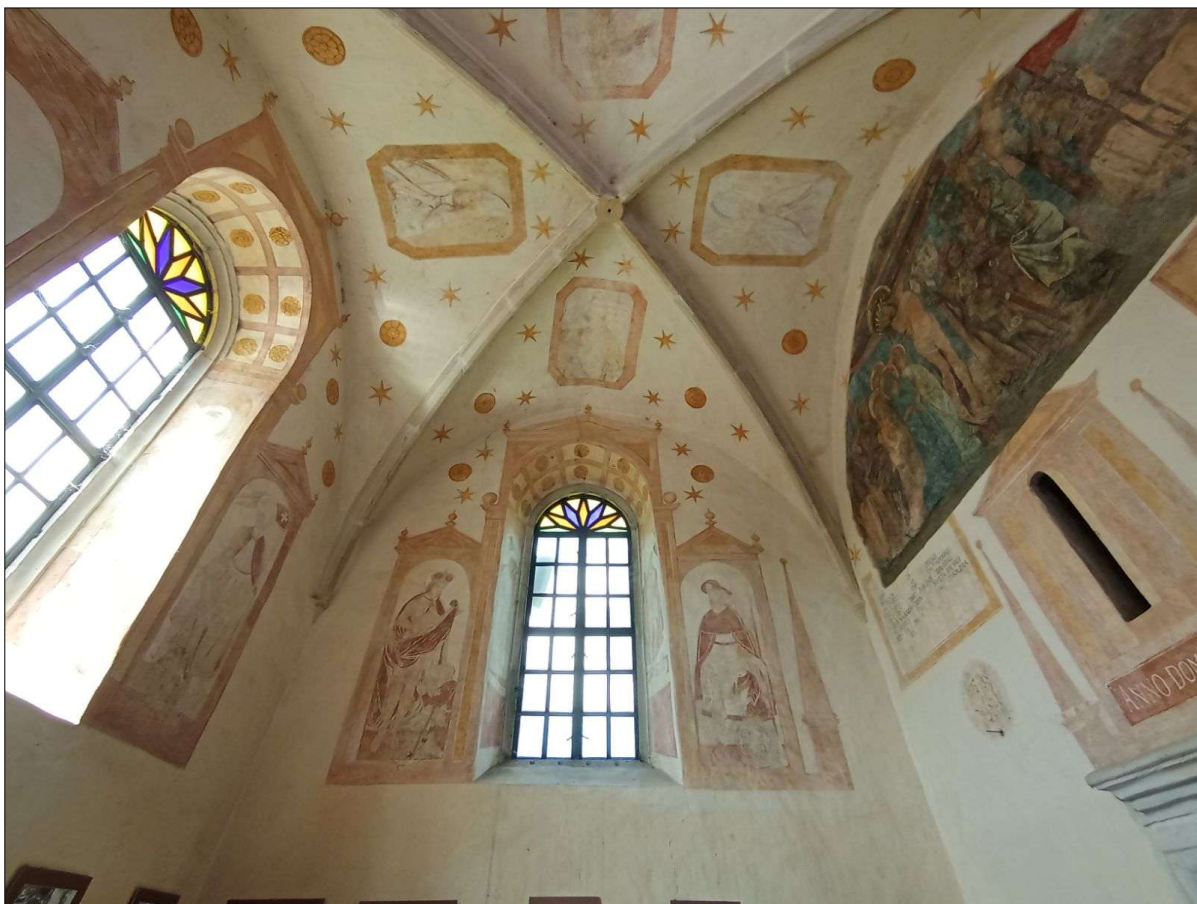
Fragment kamiennego renesansowego nagrobka z herbem Leliwa zmarłej w 1530 r. Maryny Sobkowej, córki podskarbiego litewskiego Jana Abrahama Ezofowicza, ufundowany przez męża starostę soleckiego Baltazara Sobka; fot. 2024 r.

Malowidło gotyckie datowane na ok. 1470-1480, przedstawiające scenę Ukrzyżowania Chrystusa; fot. 2024 r.

Dawny kapitułarz; fot. 2024 r.

Dawny kapitularz; fot. 2024 r.

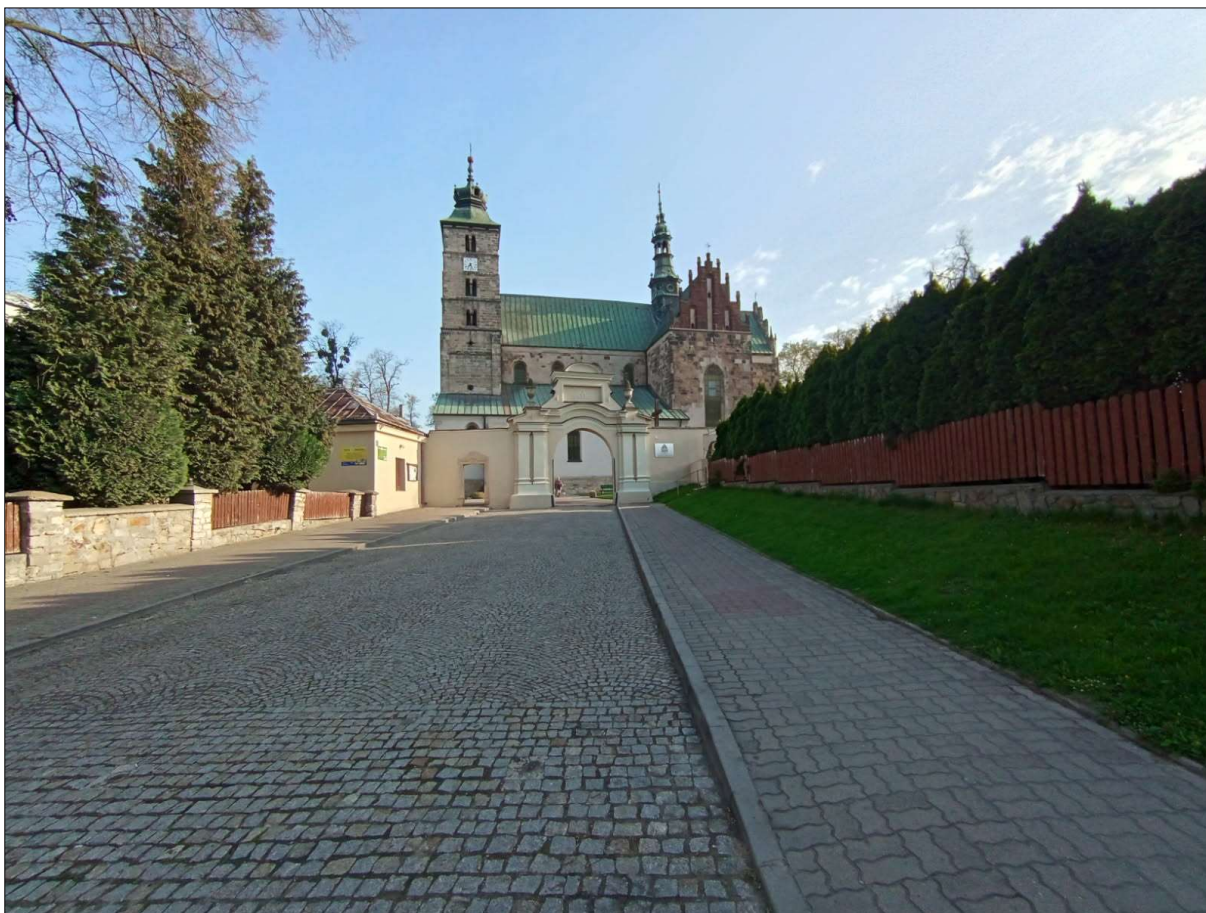
Kamienna kropielnica – jej górna część, na wodę, ozdobiona jest bliżej nieokreślonym herbem i literami MO CK PL, poniżej widnieje data „1634”, zaś na dole podstawy – herb Nałęcz, a wokół niego litery SK PS.; fot. 2024 r.

Cmentarz kolegiacki; fot. 2024 r.

Dzwonnica w zespole kolegiackim; fot. 2024 r.

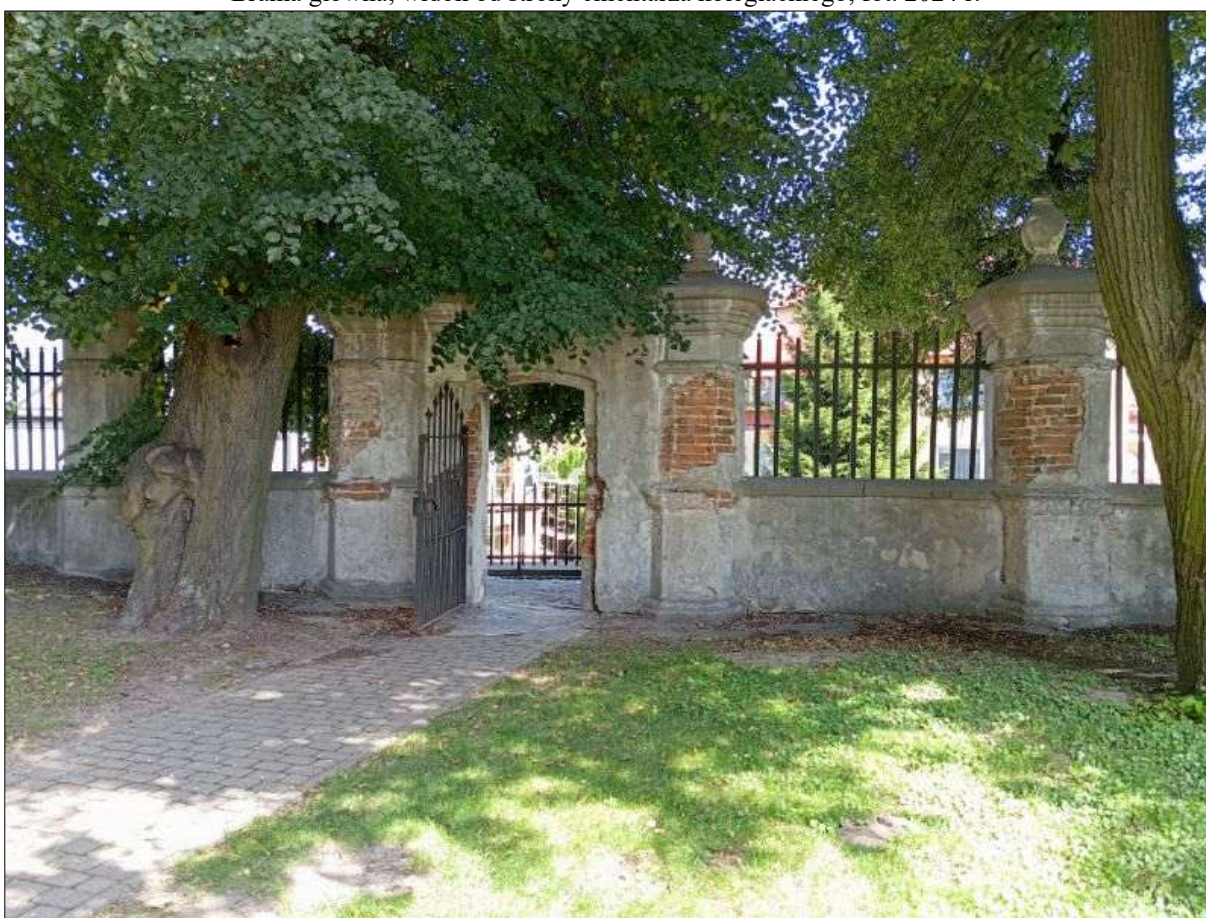
Widok na kolegiatę od strony południowej; fot. 2024 r.

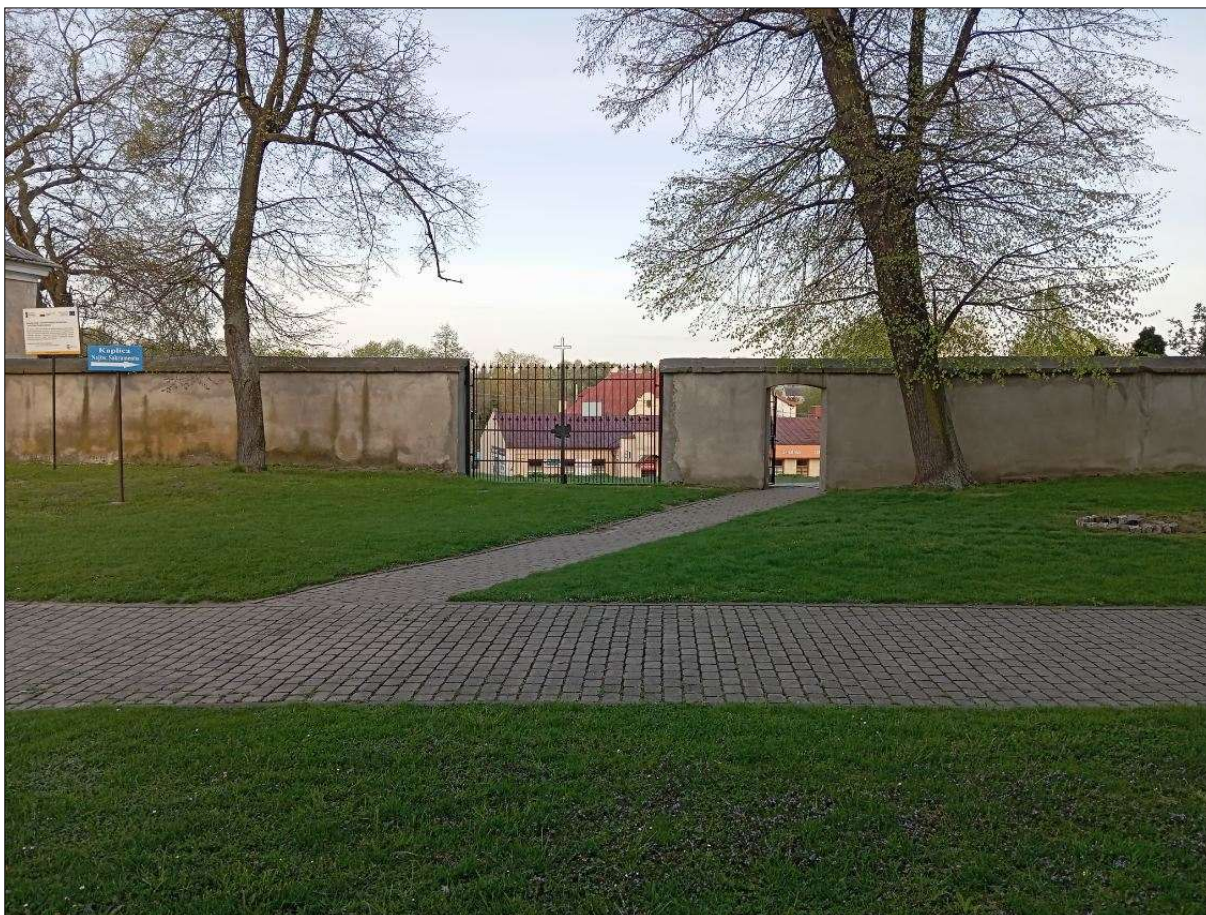
Brama główna; fot. 2024 r.

Brama główna; widok od strony cmentarza kolegiackiego; fot. 2024 r.

Wejście boczne – wschodnie; fot. 2024 r.

Wejście boczne – zachodnie; fot. 2024 r.

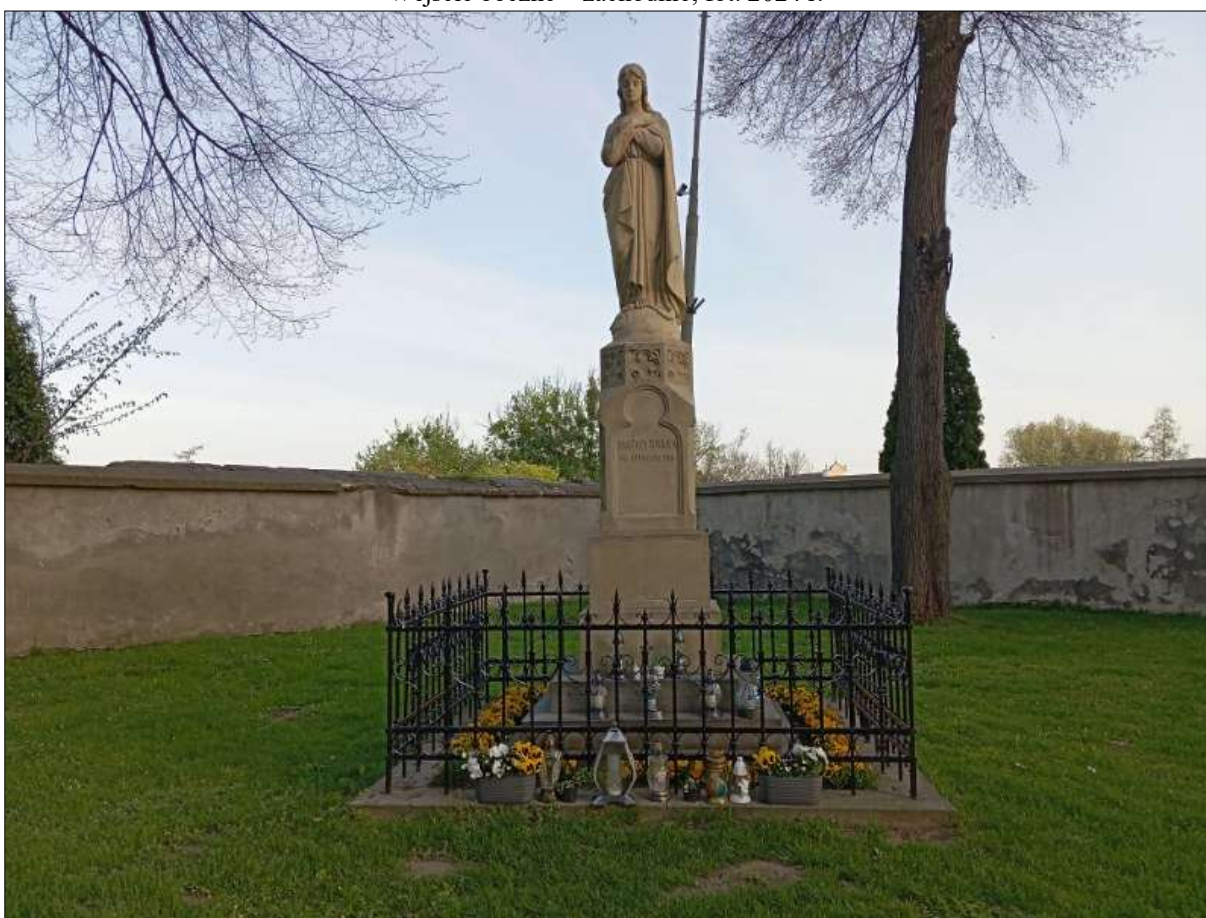

Figura MB na cmentarzu kolegiackim; fot. 2024 r.

Budynek plebanii – widok od str. cmentarza kolegiackiego
(dawny dom wschodni wikariuszy, dom ludowy, na końcu dawny dom zachodni wikariuszy); fot. 2024 r.

Widok ogólny na d. dom zachodni wikariusz i dawny dom ludowy

Dawny dom zachodni wikariuszy – widok na elewacje: północną i zachodnią; fot. 2024 r.

Dawny dom wschodni wikariuszy – elewacja wschodnia; fot. 2024 r.

Zespół klasztorny OO. Bernardynów²⁶³

Zespół klasztorny bernardynów zlokalizowany jest w północno-zachodniej części Opatowa, nad rzeką Opatówką, na wzgórzu. Od północy i północno-wschodu styka się z ulicą Klasztorną, z pozostałych stron sąsiaduje z polami uprawnymi i łąkami.

Położony jest on w części Opatowa zwanej Żmigrodem. Pierwszy kościół w tym miejscu, drewniany, pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny, miał zostać wybudowany w 1040 r., a poświęcony w 1060 r. W II połowie XI w. lub w XII w. zastąpiła go murowana świątynia – w postaci rotundy najprawdopodobniej z prezbiterialną absydą od wschodu.

Zapewne na przełomie XII i XIII w. lub w XIII w. doszło do podniesienia kościoła do rangi parafialnego. Istnienie parafii poświadczają spisy świętopietrza z 1326 r.

W 1467 r. za sprawą bp lubuskiego Fryderyka II Sesselmann'a i lubuskiej kapituły katedralnej oraz dziekana opatowskiego ks. Jana Mychowskiego świątynię objęli bernardyni. W następstwie tego doszło do konfliktu pomiędzy zakonnikami a okolicznymi księżmi, który został zakończony w 1479 r. W jego trakcie bp krakowski Jan Rzeszowski przeniósł parafię opatowską i jej uposażenie do kolegiaty; było to w roku 1471. Po zażegnaniu sporu, w latach 80. i 90. XV w., dzięki wsparciu finansowemu możnowładców, głównie Jana Tarły²⁶⁴ i mieszczan opatowskich²⁶⁵ bernardyni zbudowali kościół nadając mu charakter gotycki, przy nim wzniesli klasztor, a całość otoczyli murem. Za wykonanie projektu i nadzór nad pracami budowlanymi odpowiadał najprawdopodobniej murator zakonny Klemens Almanus, zmarły w Opatowie ok. 1540 r. Wystrój świątyni był dziełem braci zakonnych Benedykta z Pilzna – snycerza i Franciszka z Sieradza – malarza.

Podczas najazdu tatarskiego 1502 r. pomimo kilkudniowego oblężenia zabudowania klasztorne nie zostały zdobyte. Bernardynom wspieranym przez okoliczną szlachtę udało się odeprzeć atak. Do historii przeszedł brat zakrystian Jan, który postrzelił z łuku wodza tatarskiego.

Podczas rokoszu Zebrzydowskiego zwanego sandomierskim, po bitwie pod Guzowem, od lipca do września 1607 r., zakonnicy ukrywali przed królem Zygmuntem III Wazą Mikołaja Zebrzydowskiego.

W latach 1621-22 za sprawą małżonków Jankowskich kościół przeszedł remont, przy okazji wzbogacając się o kaplice śś. Anny i Franciszka, dobudowane od północy do nawy. Być może wówczas zatracił swój dotychczasowy gotycki charakter.

Wojna polsko-szwedzka zw. potopem, a potem wojna północna odcisnęły trwałe piętno na zabudowaniach klasztornych; zostały one poważnie uszkodzone.

W I połowie XVIII w. bernardyni rozpoczęli gruntowny remont zabudowań kościelno-klasztornych. W 1749 r. rozebrali kaplice śś. Anny i Franciszka, a w latach 1751-65 za o. gwardiana Ludwika Alszerę przebudowali kościół. Maciej Polejowski wykonał do niego ok. 1770-1775 nowy ołtarz główny, a za sprawą Felicjanny Reklewskiej w 1784 r. jego wnętrze zostało pokryte polichromią o tematyce maryjnej oraz zyskało 6 obrazów do ołtarzy bocznych²⁶⁶. Ok. 1784 r. świątynia wzbogaciła się o nowe ołtarze boczne w liczbie 7. W latach 1768-72 został także odnowiony klasztor.

²⁶³ R. Kubicki, *Zarys dziejów kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i klasztoru OO. Bernardynów w Opatowie*, Kielce – Opatów 2009; *Kościół i klasztor OO. Bernardynów – Opatów* (przewodnik), Wrocław 2020; WKZSand., *Zespół klasztoru OO. Bernardynów w Opatowie – karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa*, opr. A. Adamczyk 1991; *Katalog zabytków sztuki*, s. 47-50.

²⁶⁴ Jan Tarło, syn Zakliki Tarły – krajczego koronnego (1447) i starosty stryjskiego, dworzanin królewski Kazimierza IV Jagiellończyka, w latach 70. XV w. wstąpił do bernardynów. W 1486 r. wyjechał do Palestyny, gdzie dwa lata później zmarł. Cały swój majątek przekazał na budowę zespołu kościelno-klasztornego w Opatowie; stąd uchodzi on za głównego fundatora klasztoru.

²⁶⁵ Hojnymi dla bernardynów mieszczanami opatowskimi byli: Anastazy Badsinae i Jan Schiorchy. R. Kubicki, dz. cyt., s. 47.

²⁶⁶ O zakupionych przez Reklewską obrazach do ołtarzy bocznych wspomina ks. Jan Wiśniewski. Ks. J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 314.

W czasie powstania kościuszkowskiego w budynkach bernardyńskich kwaterowały oddziały pruskie.

Bernardyni opatowscy brali aktywny udział w manifestacjach patriotycznych 1861-1862, a podczas powstania styczniowego udzielali pomocy powstańcom: ukrywali ich i leczyli. Za swe zaangażowanie w sprawę narodową ponieśli sankcje ze strony rosyjskiego zarządcy. Na mocy ukazu carskiego podpisanego 8 listopada 1864 r. (wg kalendarza juliańskiego 27 października 1864 r.) przez cara Aleksandra II w Carskim Siole konwent uległ kasacji, a zakonnicy zostali wywiezieni do etatowego klasztoru w Paradyżu. Gwardian Dionizy Schönweitz opuścił Królestwo; wyjechał do Krzeszowic, gdzie do śmierci w 1869 r. pełnił funkcję kapelana szpitalnego. Zabudowania klasztorne w dużej części nie były użytkowane, w związku z czym zaczęły niszczeć. Po kasacji konwentu władze pozwoliły pozostać na miejscu i odprawiać nabożeństwa w kościele jednemu zakonnikowi. Najpierw był nim ojciec Henryk Kierszulis, a od 1865 r. ojciec Roman Kisielewski przysłany z Pa-radyża. W 1877 r. zakonników zastąpili księża świeccy, którzy zaopiekowali się kościołem.

W 1878 r. zabudowania klasztorne przejęło Ministerstwo Oświaty, by uruchomić w nich seminarium nauczycielskie; co ostatecznie nie nastąpiło. W 1882 r. Radomska Izba Skarbowa nakazała zająć klasztor miejscowym władzom. W 1897 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zezwoliło oddać kościół pobernardyński księżom świeckim.

W okresie 1901-1913 świątynia przeszła gruntowny remont. W 1901 r. Zdzisław Lenartowicz przemalował XVIII-wieczne polichromie.

W 1939 r., na mocy decyzji bpa Jana Kantego Lorka, założenie klasztorne powróciło do bernardynów. Wkrótce zakonnicy rozpoczęli odbudowę obiektu, która trwała z przerwami ok. 40 lat. Kościół, a przede wszystkim klasztor były bardzo zniszczone. Tylko jedno skrzydło klasztorne z czterech nadawało się do użytku. Postanowiono odnowić i wyremontować tylko te części zabudowań, które można było uratować.

12 grudnia 1989 r. ks. bp Edward Materski erygował parafię Wniebowzięcia NMP. Została ona wydzielona z terenu parafii św. Marcina Biskupa w Opatowie.

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP

Kościół jest obiektem murowanym, wzniesionym po części z cegły, po części z kamienia, obustronnie otynkowanym, odwrotnie orientowanym. Składa się z nawy, na rzucie prostokąta, nakrytej dwuspadowym dachem, do której od zachodu przylega węższe prostopadłościennie prezbiterium, na rzucie zbliżonym do kwadratu, o lekko zaokrąglonych narożach, nakryte osobnym dachem. Pod prezbiterium ciągną się piwnice. Nad kościołem góruje barokowa wieżyczka z sygnaturką usytuowana na kalenicy dachu, nad zachodnią częścią nawy. Dach i sygnaturka pobite są blachą ocynkowaną.

Fasada kościoła, zwrócona na wschód, późnobarokowa, liczy dwie kondygnacje rozdzielone wydatnym gzymsem. Przykuwa uwagę ryzalitem o zaokrąglonych narożach, ozdobionym zdwojonymi pilastrami, zwieńczonym półokrągłym szczytem z kamiennymi rokokowymi wazonami. Boki fasady są opilastrowane i zakończone wolutowymi spływami, na których są umieszczone figury św. Franciszka i św. Antoniego Padewskiego. Na osi fasady, w przyziemiu, znajduje się wejście główne prowadzące do wnętrza kościoła, z portalem zwieńczonym naczółkiem segmentowym. Powyżej widnieje okno chóru, a w drugiej kondygnacji – wnęka o dekoracyjnym wykroju z wizerunkiem MB Niepokalanej.

Elewacja południowa przysłonięta jest częściowo przez skrzydło klasztoru. Elewację północną, organizują cztery osie z oknami zamkniętymi łukami segmentowymi. Elewacja tylna, zachodnia, pozbawiona jest podziałów.

Kościół ma wystrój późnobarokowy. Nawa o czterech przęsłach i świątyni wewnątrz narożach, rozczłonowana jest parami pilastrów, pomiędzy którymi umieszczone są półeliptyczne wnęki ołtarzowe. Ponad wnękami znajdują się okna. Prezbiterium również ma ścięte naro-

za, które są opilastrowane. Nawa i prezbiterium nakryte są sklepieniem żaglowym. Piwnica pod prezbiterium ma sklepienie kolebkowe i jest wsparta centralnie na jednym słupie.

W części frontowej kościoła wydzielona jest kruchta, nad którą znajduje się chór muzyczny. Kruchta i chór mają sklepienia kolebkowe z lunetami. Na nawę otwierają się szerokimi arkadami. Kruchta połączona jest przejściem ze skrzydłami klasztoru: wschodnim i północnym.

Wnętrze kościoła pokryte jest polichromią późnobarokową przemalowaną na początku XX w. Sklepienie zdobią sceny z życia Matki Bożej: narodziny Maryi, ofiarowanie Maryi do świątyni jerozolimskiej, zwiastowanie, nawiedzenie św. Elżbiety. Wyposażenie pochodzi z II połowy XVIII w. i ma charakter rokokowy; tworzy całość z architekturą i polichromią.

W świątyni znajduje się dziesięć ołtarzy, w tym osiem bocznych.

Ołtarz główny, z ok. 1770-1775, z rzeźbą figuralną dłuta lwowskiego rzeźbiarza i architekta Macieja Polejowskiego, złożony jest z dwóch części: przedniej – wolnostojącej pod łukiem tęczowym, oddzielającej nawę od chóru zakonnego w prezbiterium oraz tylnej – przysięciennej, wieńczącej zaplecki stall zakonnych obiegających chór.

Przednią część ołtarza z mensą i tabernakulum oraz bramkami bocznymi cechuje dekoracyjny wygląd. Wokół bogato zdobionego tabernakulum z lustrami odbijającymi blask świec znajdują się złożone kolumny. Podtrzymują one profilowane, półkoliste belkowanie, przerwane pośrodku, by umożliwić oglądanie wizerunku Matki Bożej z Dzieciątkiem al. Matki Bożej Pocieszenia umieszczonego w części tylnej ołtarza. Na belkowaniu znajdują się wazony kwiatowe i anioły zwrócone główkami ku wizerunkowi Maryi. Nad bramkami są umieszczone dwie postacie świętych franciszkańskich: św. Bonawentury i św. Piotra z Alkandry, a przy zewnętrznych złożonych kolumnach figurki aniołów. W przysięciennej części ołtarza, w centralnym miejscu, znajduje się obraz Matki Bożej Pocieszenia z figurami aniołów po bokach w geście adoracji, a ponad nim w szczycie wyobrażenie Trójcy Świętej.

Za wolnostojącą mensą ołtarza głównego, w chórze zakonnym, znajduje się ołtarz Matki Bożej Budławskiej ze słynącym łaskami obrazem Maryi.

W siedmiu ołtarzach bocznych, datowanych na ok. 1784 r., znajdują się obrazy: „Ekstaza św. Franciszka” najprawdopodobniej pędzla o. Franciszka Lekszyckiego, „Św. Antoni Padewski” również przypisywany o. Lekszyckiemu, „Św. Anna”, „Św. Jan Nepomucen”, „MB Niepokalana” (w ołtarzu św. Immaculaty), „Św. Bonawentura”, „Św. Maria Magdalena”. W ósmym ołtarzu bocznym Męki Pańskiej, datowanym na 1850 r., umieszczona jest rzeźba Chrystusa w tłoczni mistycznej.

Z pozostałego wyposażenia kościoła na uwagę zasługują: rokokowa ambona, rokokowe organy, stalle i pulpit muzyczny w chórze zakonnym z II połowy XVIII w., ławki z II poł. XVIII w., naczynia i sprzęty liturgiczne. W kruchcie znajduje się tablica nagrobna Konstancji z Komorowskich Popielowej.

Klasztor

Od południa do kościoła przylega klasztor. Stanowi go obiekt murowany, postawiony z kamienia, a w niektórych partiach także z cegły, obustronnie otynkowany, nakryty dachem pobitym blachą. Pierwotnie budynek był obiektem czteroskrzydłowym z prostokątnym wirydarzem wewnątrz. Obecnie tworzą go trzy skrzydła o zróżnicowanych bryłach, wznoszące się wokół otwartego dziedzińca.

Skrzydło wschodnie, prostopadłe do kościoła, na rzucie długiego prostokąta, jest piętrowe, częściowo podpiwniczone (piwnice wychodzą poza obrys budowli; wejście do nich prowadzi z zewnątrz od strony wschodniej przez dobudówkę oraz schodami wewnętrznymi od strony przedsionka kuchennego), nakryte dwuspadowym dachem na krańcu skrzydła załamującym się pod kątem prostym w stronę zachodnią. Jego bryła jest nieco wysunięta przed fasadę świątyni. Od strony dawnego wirydarza do skrzydła przylega wysoki, prostopadłościenny komin.

Skrzydło zachodnie, również prostopadłe do kościoła i piętrowe, jest o połowę krótsze od skrzydła zachodniego. Od wewnątrz jego bryła rozszerza się. Posiada on uskok od strony południowo-wschodniej.

Skrzydło północne przylega na całej długości do nawy kościoła i łączy skrzydła: wschodnie z zachodnim. Jest parterowe. Ma formę niskiego prostopadłościanu nakrytego dachem pulpitowym. Jego ścianę zewnętrzną, południową, wzmacniają trzy szkarpy.

Pomieszczenia klasztoru mają: otynkowane ściany, podłogi drewniane lub pokryte terakotą, sklepienia kolebkowe z lunetami lub kolebkowo-krzyżowe, ewentualnie płaskie stopy. Układ pomieszczeń w skrzydle zachodnim, w obu kondygnacjach jest trzytraktowy. Skrzydło północne jest jednotraktowe. Biegnie przez nie długi korytarz łączący dwa pozostałe skrzydła. Skrzydło wschodnie na parterze jest dwutraktowe – od strony dziedzińca posiada krużganek, wzdłuż którego znajduje się ciąg pomieszczeń, zaś na piętrze – trójtaktowe – z celami zakonnymi po bokach korytarza. To właśnie w skrzydle wschodnim, na parterze, jest ulokowana kuchnia z zapleczem. W skrzydle zachodnim mieści się biblioteka oraz zakrystia.

W klasztorze, we wnętrzu przy zakrystii, znajduje krucyfiks gotycki z 1400 r. Na ścianach skrzydła północnego znajdują się liczne tablice nagrobne i epitafia, tj. nieznaney matrony z płaskorzeźbionym popiersiem i z tablicą inskrypcyjną, Aleksandra Boksy Drzewieckiego, Seweryna Lipowskiego i jego żony Jadwigi z Brzezińskich, Zygmunta Lanckorońskiego, a także tablice upamiętniające 96 ofiar katastrofy smoleńskiej z 2010 r., wicepremiera Przemysława Gosiewskiego, a także partyzantów z Oddziału AK „Barwy Białe oraz jubileusz bernardynów, a ponadto późnorennesansowe płaskorzeźbione tondo kamienne z półpostacią MB z Dzieciątkiem,

Cmentarz kościelny

Na terenie zespołu klasztoru bernardynów jest zlokalizowany cmentarz kościelny. Liczy on ok. 0,2 ha i założony jest na planie prostokąta wydłużonego na linii wschód – zachód. Jego południowo-zachodnią część zajmuje kościół. Od północy i wschodu obwiedziony jest ogrodzeniem murowanym: wysokim, oszkarpowanym, ze strzelnicami kluczowymi. Od wewnątrz posiada on otynkowane wnętrza, na ołtarze na Święto Bożego Ciała. Od zachodu, od dawnego sadu, oddziela go mur z bramką.

Na teren cmentarza wprowadza bramka umieszczona we wschodnim fragmencie muru, na wprost wejścia do kościoła, poprzedzona schodami. Ma postać prostokątnego odcinka muru zwieńczonego dekoracyjnie wygiętym gzymsem, w którym znajduje się prostokątny otwór wejściowy, flankowany po bokach pilastrami. W otworze umieszczone są kute skrzydła bramki i półokrągła krata w górnej partii. Niegdyś przy wejściu stała dzwonnica; została skasowana w okresie powojennym. W północno-wschodnim narożniku cmentarza stoi współczesna dzwonnica wzniesiona w latach 80. XX w. Na jej południowej ścianie umieszczona jest tablica upamiętniająca pomoc udzielaną oddziałom AK przez bernardynów w czasie II wojny światowej.

W północno-zachodnim narożu znajduje się mogiła powstańcza. Spoczywają w niej oficerowie zmarli na skutek ran odniesionych w bitwie opatowskiej 1864 r.: kapitan Alfons, porucznik Marksens, porucznik Górski, porucznik B. Lauska, porucznik L. Strarzyński, K. Krynicki.

Sad klasztoru

Na zachód od kościoła i cmentarza kościelnego oraz klasztoru (jego zachodniego skrzydła) ciągnie się teren dawnego sadu klasztoru. Ma on kształt zbliżony do czworoboku zwężającego się w kierunku zachodnim i jest otoczony murem.

Podwórze gospodarcze

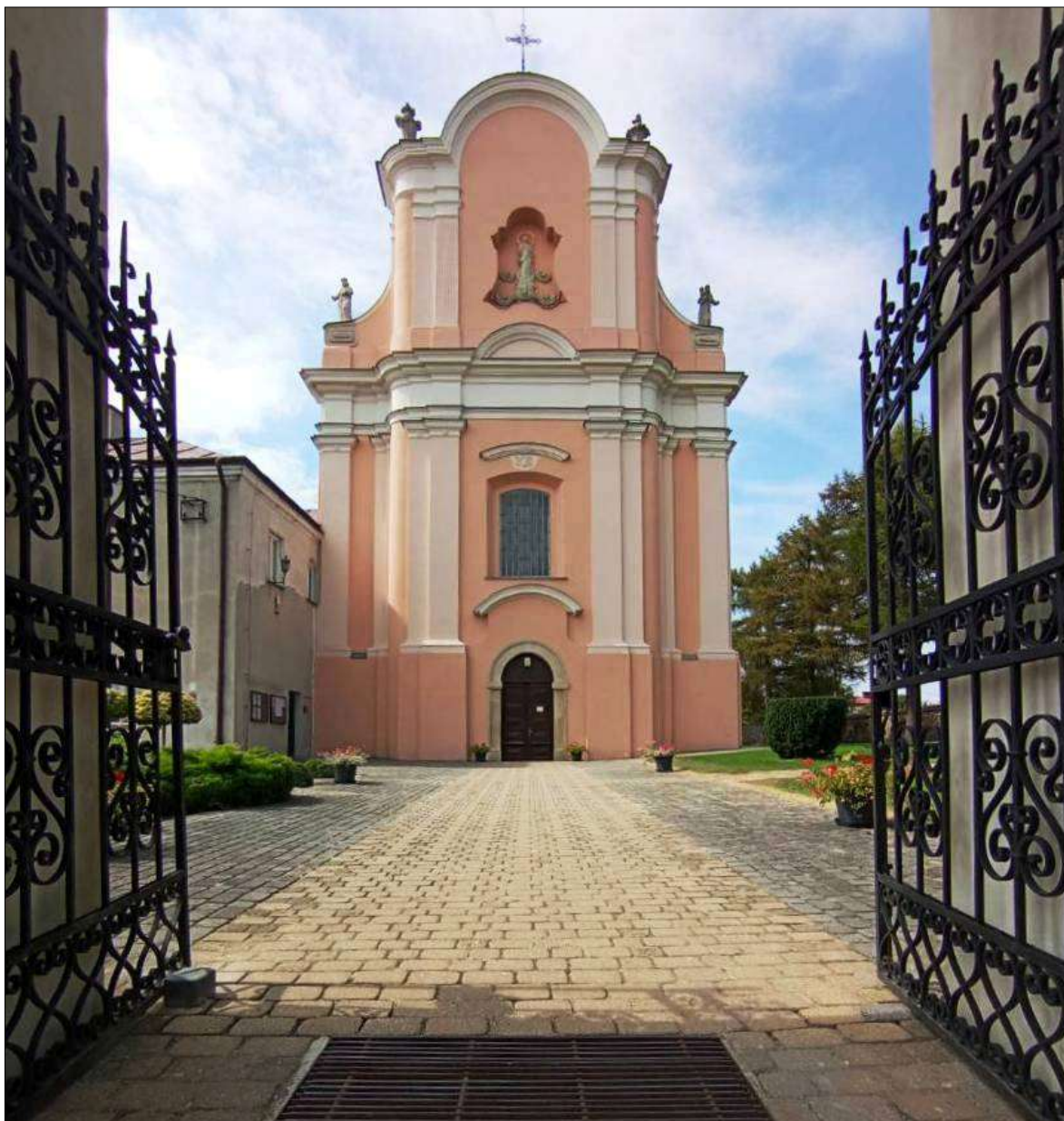
Na południowy-wschód od klasztoru zlokalizowane jest podwórze gospodarcze otoczone murem. W jego obrębie wznosi się kilka budynków gospodarczych; większość dawnych zabudowań gospodarczych została wyburzona w okresie powojennym.

Zespół kościelno-klasztorny bernardynów – widok od strony wjazdu ul. Klasztornej; fot. 2024 r.

Fasada kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i frag. wschodniego skrzydła klasztoru; fot. 2024 r.

Fasada kościoła pw. Wniebowzięcia NMP – widok z bramy głównej; fot. 2024 r.

Wejście główne do kościoła; fot. 2024 r.

Ołtarz główny; fot. 2024 r.

Ołtarz boczny Męki Pańskiej z rzeźbą Jezusa w tłoczni mistycznej; fot. 2024 r.

Ambona rokokowa, po bokach ołtarze boczne:
ołtarz św. Immaculaty z obrazem MB Niepokalanej oraz ołtarz św. Anny; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna Konstancji z Komorowskich Popielowej; fot. 2024 r.

Brama główna; fot. 2024 r.

Mur okalający cmentarz kościelny; fot. 2024 r.

Brama główna wraz z fragmentem muru – widok sprzed kościoła; fot. 2024 r.

Cmentarz kościelny, w oddali mogiła powstańców styczniowych; fot. 2024 r.

Dzwonnica z lat 80. XX w.; fot. 2024 r.

Wschodnie skrzydło klasztoru; fot. 2024 r.

Elewacja tylna kościoła i zachodnie skrzydło klasztoru; fot. 2024 r.

Wschodnie skrzydło klasztoru – widok od strony dawnego sadu klasztornego; fot. 2024 r.

Zachodnie skrzydło klasztoru; fot. 2024 r.

Północne skrzydło klasztorne i ściana z tablicami epitafijnymi; fot. 2024 r.

Tablice epitafijne; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna Aleksandra Boksy Drzewieckiego; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna nieznaney matrony z płaskorzeźbionym popiersiem;
 fot. 2024 r.

Tablica epitafijna Zygmunta Lanckorońskiego;
fot. 2024 r.

Krzyż gotycki z ok. 1400 r.; fot. 2024 r.

Podziemna Trasa Turystyczna im. prof. Zbigniewa Strzeleckiego w Opatowie

Opatów był ważnym miejscem na kupieckiej mapie kraju. Leżał na skrzyżowaniu szlaków handlowych prowadzących na Pomorze, Ruś czy Węgry, stąd tutejsi mieszkańcy chętnie zajmowali się handlem, sprowadzali z różnych stron towary, dostarczali je przyjezdnym. Do magazynowania towarów potrzebne były im składy. W Opatowie, zamkniętym w obrębie murów miejskich, przy ograniczonej powierzchni nie było możliwości budowania składów naziemnych. Powstał więc system piwnic podziemnych, drażonych w warstwach lessu, pod budynkami, ulicami i placami, często na znacznych głębokościach, nawet 15 metrów. Były one wykonywane nierzadko na dwóch, a nawet trzech poziomach, często bez obudowy. Niższe kondygnacje przy pomocy pionowych i skośnych tuneli łączono z kondygnacjami wyższymi, a te z pomieszczeniami na powierzchni. Piwnice posiadały system wentylacji oparty na sile grawitacji. Drażono je od XIII w., ale ich rozbudowa przypadła na XV-XVI w. Intensywnie wykorzystywano je w okresie świetności miasta. Począwszy od XVII w., gdy nastąpił spadek znaczenia handlu, rozległe magazyny stawały się niepotrzebne; zaprzestano albo ograniczono ich użytkowania. W XX w. piwnice stały się zagrożeniem dla starej części Opatowa. Zabytkowe kamienice zaczęły pękać, pojawiły się zapadliska. Powodem było przenikanie wód opadowych do piwnic, a także awarie instalacji wodno-kanalizacyjnych. Lessowe wydrażone piwnice po zetknięciu z wodą, zaczęły się zapadać, powodując osiadanie budynków.

Wejście do Podziemnej Trasy Turystycznej w Opatowie (plac Obrońców Pokoju 18), fot. 2024 r.

W okresie powojennym ratowaniem opatowskiej starówki zajęli się naukowcy z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Przy okazji prac renowacyjnych opatowskich podziemi pojawił się pomysł udostępnienia ich do zwiedzania, w postaci podziemnej trasy tury-

stycznej. Prace wokół niej ruszyły w latach 70. XX w. Część piwnic i korytarzy zabezpieczono i oblicowano cegłą i kamieniem. Opatowską Podziemną Trasę Turystyczną oddano do użytku w 1984 r. Obecnie jej długość wynosi około 500 metrów i składa się z trzech poziomów, przy czym najniższy sięga 14,5 metra pod powierzchnią rynku. Wejście do podziemi znajduje się w jednej z kamienic usytuowanej w południowej pierzei rynku. Na jej fasadzie, przy wejściu do obiektu widnieje tablica upamiętniająca patrona trasy – prof. Zbigniewa Strzeleckiego, którego staraniem zabezpieczono opatowskie podziemia.

Dom z podcieniami ob. siedziba Urzędu Miasta i Gminy w Opatowie (pl. Obrońców Pokoju 34)

Budynek wznosi się przy wschodniej pierzei opatowskiego rynku obecnie noszącego nazwę Obrońców Pokoju. Stoi na działce ograniczonej od południa – pasażem im. ppłk. prof. Zbigniewa Kabały ps. „Bobo”, od wschodu – ul. Nowowałową, od zachodu – rynkiem. Od północy sąsiaduje z zabudową rynku.

Dom z podcieniami datowany jest na II połowę XVI w. lub na początek XVII w. Pierwotnie był to zapewne budynek parterowy na rzucie prostokąta, jednotraktowy, 4-izbowy, z arkadowymi podcieniami od strony rynku. Z czasem dobudowano do niego piętro i przybudówkę. W XIX w. mieścił koszary i cerkiew prawosławną. W okresie międzywojennym budynek stanowił własność rodziny Galików, która wynajmowała go starostwu; tu odbywały się posiedzenia sejmiku opatowskiego. Arkady były wówczas zamurowane. Podczas II wojny światowej obiekt częściowo spłonął. W „Katalogu zabytków sztuki w Polsce” jest on opisany jako „wypalony”.

W 1954 r. zostało rozebrane piętro grożące zawaleniem. Wkrótce podjęto prace mające na celu uratowanie zniszczonego obiektu. Wykonano żelbetonowe stropy i odbudowano piętro. Wyburzono ściany zamurowujące arkady. Wzmocniono fundamenty. Skasowano dwie szkarpy od frontu. Od strony rynku postawiono tzw. plombę nawiązującą stylistycznie do barokowej estetyki obiektu. Obecnie w budynku mieści się Urząd Miasta i Gminy w Opatowie.

Dom z podcieniami jest obiektem murowanym, wzniesionym z cegły, a miejscami także z kamienia, częściowo podpiwniczonym, dwukondygnacyjnym, zestawionym z dwóch skrzydeł usytuowanych do siebie niemal prostopadle. Składa się niejako z 3 części odpowiadających kolejnym fazom budowy: najstarszej, stanowiącej korpus obiektu – na planie długiego prostokąta, do której przylega czteroprzęsłowy podcień arkadowo-filarowy, przybudówki – na rzucie zbliżonym do trapezu, dostawionej od strony wschodniej do korpusu prawie pod kątem prostym oraz tzw. plomby – na planie prostokąta, dobudowanej od strony północnej do korpusu, z jednoprzęsłowym sklepieniem przedłużającym podcień najstarszej części budynku.

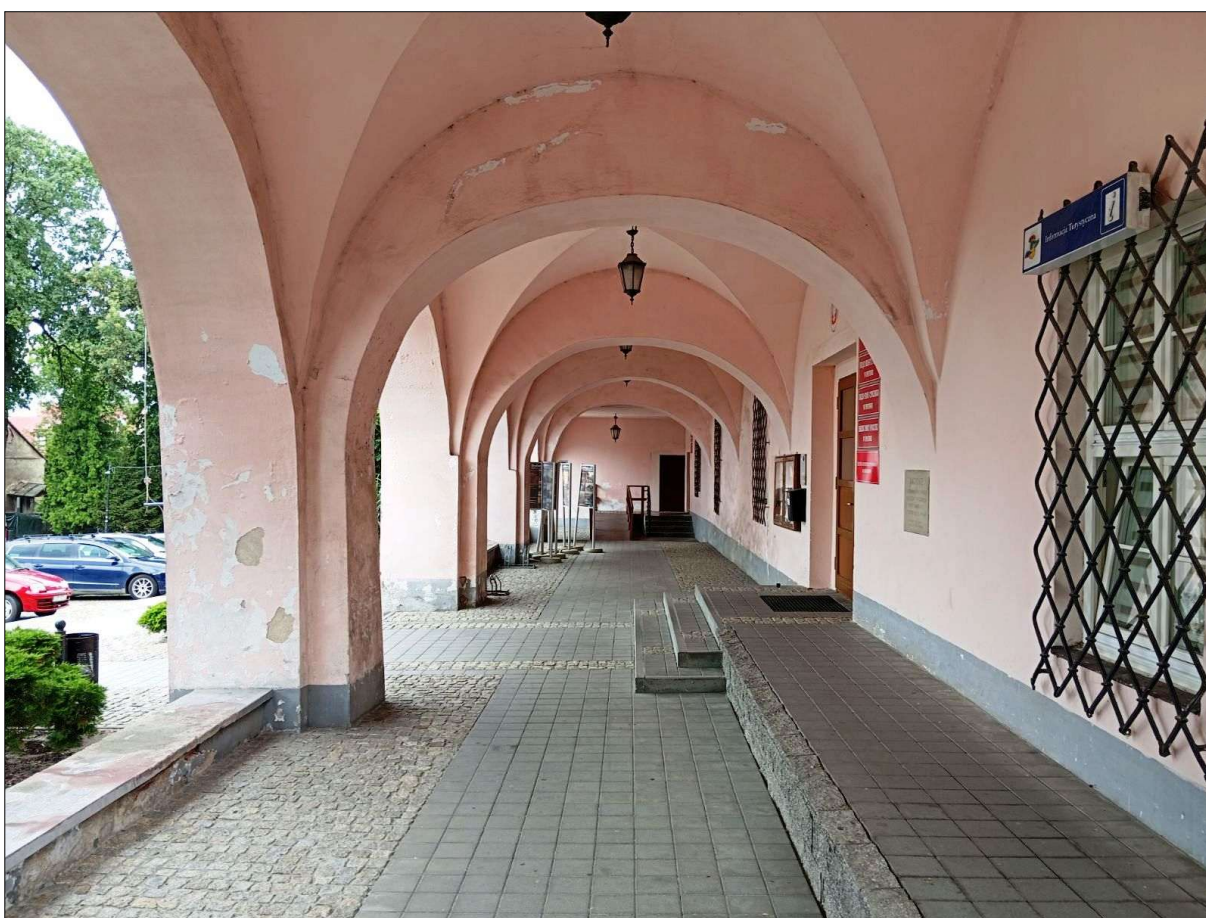
Korpus główny nakryty jest dachem namiotowym łamanym. Przylegająca do niego dobudówka, tej samej wysokości co korpus, również jest nakryta dachem namiotowym, łamanym. Od strony południowej jest ona nieco wysunięta przed lico korpusu. Plomba ma postać prostopadłościanu, o identycznej wysokości co korpus, lecz nieco węższego, i jest nakryta niskim dachem dwuspadowym.

Elewacje budynku są otynkowane, opięte szkarpami. Fasada, zwrócona na zachód w stronę rynku, charakteryzuje się arkadowym podcieniem w przyziemiu, nad którym biegnie gzyms międzykondygnacyjny. Piętro posiada 9 otworów okiennych, przy czym środkowe jest zamurowane. Wieńczy je gzyms podokapowy w formie belkowania. Narożniki frontowe korpusu głównego wzmocnione są szparami, a w partii piętra ozdobione boniami. Elewacje boczne opracowane są analogicznie do fasady. Kondygnacje oddziela gzyms międzykondygnacyjny, a wieńczy gzyms podokapowy. Otwory okienne są prostokątne, w obramieniach.

Podcienia są sklepione kolebkowo-krzyżowo. Wnętrze budynku ma charakter współczesny. Zachowały się kolebkowe sklepienia z lunetami w czterech pomieszczeniach parteru, w najstarszej części budynku.

Dom z podcieniami – widok na fasadę, fot. 2024 r.

Podcienia sklepione kolebkowo-krzyżowo, fot. 2024 r.

Brama Warszawska z pozostałościami murów miejskich

Około 1520-1530 roku Krzysztof Szydłowiecki otoczył Opatów murem obronnym z czterema wieżami bramnymi: Sandomierską, Krakowską, Lubelską i Warszawską. Ocalała jedynie brama Warszawska, i to w zasadzie jedynie jej dolne kondygnacje oraz przylegający do niej i kolegiaty niewielki fragment XVI-wiecznych obwarowań.

Makieta miasta z połowy XVI w. z zaznaczonym systemem fortyfikacji miejskich znajdująca się na opatowskim rynku; fot. 2024 r.

Brama Warszawska znajduje się w północno-zachodniej części miasta. Przechodzi przez nią ul. Tadeusza Kościuszki, która w pobliżu przecina ulice Legionów i Jana Kilińskiego. Od wschodu graniczy z zabudową miejską i zieleńcem, od zachodu z terenem zielonym – ogrodem kolegiackim. Przy narożniku południowo-zachodnim styka się ogrodzeniem cmentarza kościelnego okalającego kościół kolegiacki pw. św. Marcina Biskupa.

Usytuowana jest w załamaniu murów miejskich. Stanowi ją obiekt murowany, wzniesiony z kamienia łamanego zespolonego zaprawą wapienną z ciosowymi detalami, na planie kwadratu, o zwartej prostopadłościennej bryle, nakryty dachem pogrążonym, pokrytym blachą miedzianą, zwieńczony renesansową attyką wykonaną w okresie powojennym według projektu Wiktora Zina. Pierwotnie była wyższa, obecnie liczy dwie kondygnacje.

Elewacje bramy są nieotynkowane, posiadają narożniki z ciosów kamiennych, zakończone gzymsem, nakrytym daszkiem pulpituowym, pokrytym dachówką ceramiczną – karpówką. Powyżej gzymsu znajduje się attyka otynkowana, z blendami, zakończona grzebieniem, ponad profilowanym gzymsem. W przyziemiu, z dwóch stron: północnej i południowej, znajdują się arkadowe otwory bramne ujęte w ciosowe obramienia z impostami. W górnej kondygnacji nad otworem bramnym północnym umieszczona jest kamienna płyta z herbem Odrowąż (ze smokiem), a nad nią strzelnica kluczowa. Nad strzelnicą, w miedzianej metaloplastycznej ramie, znajduje się obraz MB Częstochowskiej.

Od strony południowej, na poziomie I piętra, widnieje prostokątny otwór drzwiowy, do którego prowadzą drewniane schody z balkonem wspartym na drewnianych wspornikach. Blendy w attyce są przeszklone w stalowych ramach.

Elewacja wschodnia na poziomie parteru pozbawiona jest podziału, na piętrze cechuje ją centralnie umieszczona kamienna strzelnica kluczowa.

Wnętrze parteru, pozbawione jest podziałów, nieotynkowane, wybrukowane brukiem kamiennym. Wnętrze I piętra jest otynkowane, doświetlone przeszklonymi blendami attyki.

Obok bramy Warszawskiej i kolegiaty zachowały się fragmentarycznie **mury miejskie** wzniesione z kamienia.

Widok na bramę Warszawską przy zbiegu ulic: Jana Kilińskiego i Tadeusza Kościuszki;
fot. 2024 r.

Zespół kościoła parafialnego pw. św. Idziego w Ptkanowie²⁶⁷

Kościół parafialny pw. św. Idziego²⁶⁸

W swojej historii Ptkanów miał dwa kościoły. Wg tradycji pierwszy kościół w Ptkanowie miał stanąć w 1140 r. za sprawą Dunina z rodu Łabędziów. Ks. Jan Długosz jako jego fundatora wskazał księcia Władysława Hermana, który po długo oczekiwanych narodzinach syna za wstawiennictwem św. Idziego, wybudował w kraju na jego cześć sieć kościołów. Gdyby jego ustalenia były prawdziwe, to budowę kościoła należałoby cofnąć do II połowy XI w. Wśród potencjalnych fundatorów świątyni wymieniane jest także nazwisko Pawła Włostowica zmarłego w 1153 r., który w ramach pokuty wraz z żoną miał postawić w kraju 70 czy 77 kościołów lub innych obiektów sakralnych. Niektórzy przypisują jego budowę templariuszom.

Nie ma twardych dowodów na XI- ani XII-wieczną metrykę pierwszego kościoła ptkanowskiego, choć niektórzy upatrują jej we fragmentach płaskorzeźbionych fryzów kamiennych, wmurowanych w południową ścianę nawy i wschodnią ścianę dzwonnicy. Pewne jest, że w Ptkanowie kościół stał na początku XIV w. Istnienie parafii zostało bowiem poświadczane pod rokiem 1326 r. w wykazach świętopietrza.

Obecny kościół datowany jest na przełom XIV i XV w. Wspomina o nim ks. Jan Długosz w „Liber beneficiorum...”. W końcu XVI lub na początku XVII w. wraz z otaczającym go cmentarzem kościelnym został on obwiedziony murem z basztami i bastionikami z otworami strzelniczymi zyskując charakter warowny (obronny). W 1789 r. ks. Michał Wężyk Rudzki wzniósł w jego sąsiedztwie murowaną plebanię.

W 1880 r. świątynia stanęła w ogniu. Spłonął gontowy dach. Po pożarze kościół został odbudowany i nakryty blachą. W 1889 r. dostawiono do niego od strony południowej neogotycką kruchtę.

W latach 1906-1910, w okresie probostwa ks. Józefa Świechowskiego, została wydłużona w kierunku zachodnim niemal kwadratowa nawa kościoła. Projekt rozbudowy świątyni wykonał znany architekt Józef Pius Dziekoński, późniejszy dziekan Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. W okresie powojennym budowla wraz z otoczeniem przeszła kilka gruntownych remontów.

Kościół stoi na terenie dawnej wsi Ptkanów, obecnie przysiółku wsi Podole, na dość rozległym lessowym płaskowzgórzu – stromym od północy i północnego-zachodu i łagodnym od południa, przylegającym od wschodu do położonej w dolinie wsi Podole, otoczonym polami, przy drodze prowadzącej do miejscowości Rosochy. Przysiółek zlokalizowany jest w południowo-wschodniej części sołectwa.

Świątynia ma charakter gotycki. Jest obiektem wolnostojącym, murowanym, orientowanym. Wzniesiono ją z ciosów kamiennych, z miejscowego piaskowca podolskiego, zespolonych zaprawą wapienną. Pierwotnie była nakryta gontem, obecnie blachą ocynkowaną. Składa się: z wysokiej nawy na rzucie prostokąta nakrytej wysokim dwuspadowym dachem, przylegającym do niej od wschodu węższym i nieco niższym prezbiterium zamkniętym trójbocznie nakrytym dwuspadowym dachem przechodzącym w części wschodniej w trójpółciowy, zakrystii – wąskiej, na rzucie prostokąta, nakrytej dachem pulpitowym, a także kruchty bocznej, przylegającej do prezbiterium od strony północnej, niskiej, o prostopadłościennych bryle, na planie kwadratu, nakrytej dwuspadowym dachem. Nad bryłą kościoła góruje dwu-

²⁶⁷ ADS, Akta parafii w Ptkanowie 1848-1983 (sygn. PS-320); WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku – Zespół kościoła parafialny pw. św. Idziego w Ptkanowie, opr. A. Adamczyk 1991.

²⁶⁸ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – Kościół parafialny pw. św. Idziego w Ptkanowie, opr. A. Adamczyk 1991; W. Węglewicz, Wybrane problemy z dziejów kościoła pod wezwaniem św. Idziego w Ptkanowie, w: Jedenaście wieków chrześcijaństwa w Polsce. Wymiar polityczny i historyczny, red. R. Kubicki, A. Młynarczyk-Tomczyk, R. Dudała, Kraków 2021, s. 65-81; Katalog zabytków sztuki, s. 55-57; ks. J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 367-369.

kondygnacyjna wieżyczka z sygnaturką, osadzona na kalenicy dachu, nad wschodnią częścią nawy, z dwoma hełmami cebulastymi oddzielonymi arkadową galeryjką, zwieńczona wysoką sterczyną z krzyżem. Pod prezbiterium ciągnie się krypta, obecnie niedostępna.

Elewacje kościoła są nieotynkowane (pozwala to zobaczyć układ kamiennego ciosu), na cokole, opięte jednouskokowymi szkarpami. Fasada, zwrócona w kierunku zachodnim, posiada na osi ostrołukowy otwór wejściowy, nad którym znajdują się: ostrołukowe okno, powyżej data „A.D. / 1909”, a w szczycie kamienna tarcza herbowa z herbem Grzymała.

Ściany nawy są przeprute wąskimi ostrołukowatymi oknami (trzema z każdej strony). Południową elewację nawy przysłania niska kruchta boczna posiadająca od wschodu otwór drzwiowy, a od południa i zachodu – ostrołukowe okna. Ponad kruchtą, w ścianę nawy zostały wmurowane elementy starej kamieniarki: dwa rzeźbione wsporniki gotyckie z głowami: kobietą i mężczyzną (wg miejscowej tradycji uchodzą one za głowy fundatorów pierwszej świątyni), a także kamień z datą – 1140.

Trójbocznie zamknięte prezbiterium ma na osi zamurowane okno. Od strony północnej przylega do niego zakrystia wzmocniona dwoma szkarpami, posiadająca od zachodu i wschodu małe otwory okienne. Od strony południowej prezbiterium ma w ścianach umieszczone dwa ostrołukowe okna oraz odkryte wejście do krypty przysłonięte kratką.

Wnętrze ptkanowskiego kościoła jest otynkowane, w wyższych partiach pokryte polichromią. Prostokątną nawę nakrywa płaski sufit z fasetą biegnącą wzdłuż dłuższych boków, prezbiterium – sklepienie kolebkowo-krzyżowe, zakrystię – kolebka, a kruchtę – płaski sufit.

Prezbiterium otwiera się na nawę ostrołukowym łukiem tęczowym. W ścianie północnej posiada wejście do zakrystii z prostokątnym portalem o profilowanych ościeżach.

Wejście do kościoła prowadzi od strony zachodniej wprost do nawy oraz od południa za pośrednictwem kruchty bocznej. Kruchtę i nawę łączy komunikacyjnie prostokątny otwór drzwiowy umieszczony w głębokiej wnęce pod łukiem segmentowym. Naprzeciwko niego, na ścianie północnej nawy znajduje się identyczna głęboka wnęka.

Przy ścianie zachodniej kościoła, nad wejściem głównym, vis-à-vis prezbiterium, jest chór muzyczny drewniany wsparty na czterech słupach, do którego prowadzą schodki w grubości muru w narożniku południowo-zachodnim.

Wypożyczenie kościoła pochodzi z XVIII i XIX w. oraz XX w. Uwagę przykuwają: ołtarz główny z kamienia kunowskiego w prezbiterium ufundowany w 1873 r. przez Ośniałowskich z obrazem św. Idziego pędzla Kazimierza Alchimowicza z 1886 r. – dar Wojciecha Stępnia z Trębanowa oraz ołtarze boczne – neogotyckie – ze współczesnymi obrazami: „Wniebowstąpienie Pańskie” i „MB Częstochowska”. Wartość posiadają ambona o estetyce rokokowej, kamienna klasycystyczna chrzcielnica z XVIII/XIX w., ludowa rzeźba Chrystusa Frasobliwego, monstrancja sprzed połowy XVII w. Na ścianach umieszczone są tablice pamięci:

- Feliksa i Balbiny Lipińskich z Brzezia,
- Józefy z Lipińskich Czaplickiej,
- Erazma i Natalii z Arkuszewskich małżonków Lipińskich i ich trójki dzieci: Jadwigi, Krzysztofa i Kazimierza fundacji ich pierworodnego syna i brata Adama (z 2001 r.),
- Rzeczyckich herbu Janina,
- ks. dra Walentego Piotrowicza – proboszcza parafii Ptkanów.

Cmentarz kościelny²⁶⁹

Wokół kościoła rozpościera się cmentarz kościelny (przykościelny), o powierzchni ok. 0,3 ha, założony na planie wieloboku, obwiedziony murem obronnym z basztami i bastionikami. W jego centralnym punkcie stoi świątynia. W obrębie cmentarza znajdują się: na-

²⁶⁹ WKZSand., Karta cmentarza obronnego (przykościelnego) w Ptkanowie, opr. D. Komada 1988.

groby – najstarszy pochodzi z 1829 r., a także zegar słoneczny najpewniej z początków XIX w. Całość uzupełnia zieleń.

Cmentarz jest dostępny od strony południowo-zachodniej, przez dwuskrzydłową żeliwną bramę poprzedzoną kamiennymi schodami, pomiędzy prostopadłościennymi filarami, zabezpieczonymi od góry kamiennymi pokrywami i ozdobionymi niskimi sterczynami.

Mur obronny²⁷⁰

Otoczający ptkanowski kościół mur z otworami strzelniczymi, o narysie ośmioboku, został wzniesiony z kamienia. W jego sześciu narożach wznoszą się przemiennie małe pięcioboczne bastioniki oraz baszty. Największą basztą jest dzwonnica, pełniąca w przeszłości rolę baszty (wieży) bramnej.

Dzwonnica (baszta zachodnia)²⁷¹

Dzwonnica stoi w zachodnim narożniku muru, na skarpie obniżającej się w kierunku zachodnim. Znaczna jej część znajduje się na zewnątrz obwarowań, poza linią muru (jedynie część wschodnia jest w granicach cmentarza kościelnego). Pierwotnie dzwonnica pełniła rolę baszty (wieży) bramnej i była najpewniej wyższa o jedną kondygnację. W II połowie XIX w. w jej przyziemiu została urządzona kostnica²⁷².

W latach 70. XX w. południowa część przyziemia budowli nakryta kolebką, gdzie znajdował się przejazd, została zamurowana. Były tam wąskie schodki prowadzące na piętro i do piwnicy pod dzwonnica, a dalej lochów. Po zamurowaniu dawnego przejazdu, we wschodniej ścianie dzwonnicy został wybity nowy otwór prowadzący na jej wyższą kondygnację oraz dobudowane z zewnątrz schody. Osławione lochy pozostają niedostępne²⁷³.

Dzwonnica elewacją wschodnią jest ukośnie zwrócona w stronę południowo-zachodniego szczytu kościoła. Stanowi ją obiekt murowany, na rzucie prostokąta, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, nakryty czterospadowym dachem, pobitym blachą (dawniej gontem), zwieńczony, arkadkową wieżyczką z hełmem, nad którym góruje sterczyna z krzyżem. Elewacje są nieotynkowane, wzmocnione po bokach ukośnie dostawionymi do narożników jednouskokowymi szkarpami.

Elewacja wschodnia, w przyziemiu, posiada z boku (od strony północnej) prostokątny otwór drzwiowy – drewniany, dwuskrzydłowy. Ponad nim są wmurowane fragmenty płasko-rzeźbionych kamiennych płyt (fryzów?) z dekoracją o charakterze roślinnym i zwierzęcym, o nieustalonej proveniencji. Z drugiej strony, przy południowo-wschodniej szarpie znajdują się kamienne schodki prowadzące do prostokątnych jednoskrzydłowych współczesnych drzwi piętra. Elewacja zachodnia posiada w przyziemiu widoczny ślad po częściowo zamurowanym prostokątnym otworze; jego pozostałością jest kwadratowe okienko. Górne partie elewacji są opracowane analogiczne – posiadają duże otwory okienne zamknięte od góry łukami segmentowymi, z żaluzjami.

Wnętrze dzwonnicy jest otynkowane. W budowlu są ulokowane dwa pomieszczenia, jedno w przyziemiu, drugie na piętrze. Pomieszczenie w przyziemiu, dość wąskie, usytuowane po stronie północnej, z małym okienkiem od zachodu, ma drewnianą podłogę i kolebkowe

²⁷⁰ Tamże, Karta zielona architektury i budownictwa – mur obronny w Ptkanowie, opr. W. Starzewski 1959 r.

²⁷¹ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa – dzwonnica przy kościele parafialnym pw. św. Idziego w Ptkanowie, opr. A. Adamczyk 1991.

²⁷² Inwentarz kościoła z 1888 r. wzmiankuje dzwonnice „mieszczącą w sobie suterynę przeznaczoną na trupiarnię z wejściem od wschodu”. ADS, Akta parafii w Ptkanowie.

²⁷³ O lochach pisał ks. Jan Wiśniewski w „Dekanacie opatowskim”. Wspominał o ks. Szymańskim, który próbował penetrować podziemia. Ks. J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 369. W ostatnich latach podziemiami zainteresowali się członkowie Stowarzyszenia Eksploracyjnego na Rzecz Ratowania Zabytków Sakwa. Odnaleźli wejście do korytarza, odkopali je, natrafili na podziemne pomieszczenie, w którym znaleźli ok. 40 monet z czasów panowania Zygmunta III Wazy.

sklepienie. Lokum na piętrze, znacznie większe, z otwartą drewnianą wieżbą dachową i widoczną konstrukcją na dzwony, posiada cementową posadzkę. Doświetlają go cztery otwory okienne. W ścianach znajdują się głębokie wnęki zamknięte od góry łukami segmentowymi. W jednym z narożników zachował się okap nad dawnym paleniskiem.

Baszta północna²⁷⁴

Jej relikty znajdują się w północnym narożniku muru kościelnego. Najpewniej na początku XX w. baszta została zaadaptowana na kostnicę²⁷⁵.

Obiekt stanowi budowla jednoprzestrzenna, na planie prostokąta, o prostopadłościennych bryle, wtopiona w szkarpe i włączona w mur cmentarza, nakryta dachem pulpitowym ze spadkiem w kierunku północnym, poszytym blachą. Jej elewacje są nieotynkowane. Korona murów jest nadbudowana czerwoną cegłą. Na osi fasady znajduje się prostokątny otwór z dwuskrzydłowymi drzwiami, od góry zabezpieczony daszkiem. Wnętrze obiektu jest otynkowane, ma cementową posadzkę i odkrytą wieżbę dachową.

Baszta wschodnia²⁷⁶

Jej pozostałości znajdują się naprzeciwko prezbiterium kościoła, niemal na jego osi. Basztę stanowił obiekt na planie koła. Pierwotnie był on wyższy. Z czasem został obniżony do wysokości muru obwodowego.

Bastioniki

Bastioniki w licznie 3, są zlokalizowane w narożach cmentarza: północno-zachodnim²⁷⁷, północno-wschodnim²⁷⁸ i południowo-wschodnim²⁷⁹. Mają niewielkie rozmiary i są pięcioboczne.

W północno-zachodni bastionik została wstawiona metalowo-drewniana platforma widokowa. Z kolei północno-wschodni bastionik stał się kaplicą grobową Lipińskich. W gruncie została wmurowana krypta. Jego wnętrze zostało otynkowane, a na ścianach pojawiły się tablice nagrobne osób spoczywających w krypcie (Balbiny z Targowskich Lipińskiej, Józefy z Lipińskich Czaplickiej). Przy wejściu do bastioniku został żeliwnym kutym ogrodzeniem wydzielony teren cmentarza, na którym stanął okazały żeliwny neogotycki nagrobek Feliksa Lipińskiego herbu Gozdawa – dziedzica Brzezia, Stobca i Tudorowca, zmarłego w 1855 r., ufundowany przez żonę i dzieci.

Założenie kościelne uzupełniają zabudowania plebanii oraz cmentarz parafialny.

²⁷⁴ WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa – kostnica przy kościele parafialnym pw. św. Idziego w Ptkanowie, opr. A. Adamczyk 1991.

²⁷⁵ Inwentarz kościelny z 1888 r. nie wspomina o istnieniu tej kostnicy. Z kolei w Inwentarz kościelny „fundi instrucci” parafii Ptkanów z 1933 r. czytamy: „w północnej części muru okalającego cmentarz kościelny znajduje się kostnica murowana”. ADS, Akta parafii w Ptkanowie.

²⁷⁶ WKZSand., Karta zielona architektury i budownictwa – baszta wschodnia w Ptkanowie, opr. P. Gołubiew, Pietrusiński 1964 r.

²⁷⁷ Tamże, Karta zielona architektury i budownictwa – bastion północno-zachodni w Ptkanowie, opr. P. Gołubiew, Pietrusiński 1964 r.

²⁷⁸ Tamże, Karta zielona architektury i budownictwa – bastion północno-wschodni w Ptkanowie, opr. P. Gołubiew, Pietrusiński 1964 r.

²⁷⁹ Tamże, Karta zielona architektury i budownictwa – bastion południowo-wschodni w Ptkanowie, opr. P. Gołubiew, Pietrusiński 1964 r.

Plebania²⁸⁰

Na zachód od kościoła, po przeciwnej stronie drogi prowadzącej do wsi Rosochy, znajduje się rozległy teren plebanii. Pośrodku działki stoi budynek plebanii postawiony w 1789 r. staraniem ks. Michała Rudzkiego. Na przestrzeni lat przeszedł on kilka gruntownych remontów, ostatni – na początku XXI w. W latach 70. XX w. w jednym z pomieszczeń została urządzona salka katechetyczna.

Plebanię stanowi obiekt wolnostojący, szerokofrontowy, zorientowany na północ, murowany, parterowy, na planie prostokąta, nakryty dachem naczółkowym, z prostopadłościenną dobudówką nakrytą dachem pulpitowym od strony zachodniej i gankiem na osi od frontu. Został on postawiony z kamienia i cegły. Pierwotnie był pokryty strzechą. Obecnie dach zabezpiecza blacha ocynkowana.

Elewacje są otynkowane, na niewysokim cokole, z podziałem ramowym tworzoną przez lizeny i gzymsy, o zaokrąglonych narożnikach. Fasada posiada pośrodku ganek z jednoskrzydłowymi drzwiami i wąskimi oknami po bokach oraz oknami na bocznych ściankach nakryty dachem dwuspadowym; w przeszłości był on drewniany, o konstrukcji słupowo-ramowej z drzwiami na osi i oknami na bocznych ściankach. Po obu stronach ganku umieszczone są symetrycznie okna, po jednym z każdej strony.

Elewacja tylna, południowa, liczy 4 osie, na których znajdują się okna, dwa środkowe są większe, dwa skrajne – mniejsze. Pośrodku ściany, pomiędzy dwoma większymi oknami, umieszczona jest tablica fundacyjna plebanii.

Elewacja szczytowa, wschodnia, posiada jedno okno po stronie północnej. Elewacja szczytowa, zachodnia, jest przysłonięta częściowo przez przybudówkę. W części odsłoniętej znajduje się okno.

Wnętrze plebanii jest dwutraktowej, o traktach równej szerokości. W każdym trakcie znajdują się po trzy duże pomieszczenia. Na osi budynku, w trakcie północnym, mieści się sień, po jej zachodniej stronie – kuchnia, połączona z dobudówką zachodnią. W trakcie tylnym, południowym, są trzy lokale.

Pomieszczenia plebanii nie odznaczają się niczym szczególnym, nie posiadają cech stylowych. Mają otynkowane ściany i stropy, współczesne podłogi. Doświetlają je okna osadzone w głębokich gładziach okiennych.

Na północ i północno-zachód od plebanii wznoszą się budynki gospodarcze. Wokół obiektu rozpościera się ogród. W jego południowo-zachodniej części znajduje się zadaszona studnia.

Założenie plebańskie obwiedzione jest ogrodzeniem, w większości – żeliwnymi przęsłami w murowanych słupkach z kamienia. Wejście na jego teren prowadzi przez bramkę umieszczoną naprzeciwko bramy kościelnej oraz przez bramę wjazdową vis-à-vis dzwonnicy.

Cmentarz parafialny²⁸¹

Od wschodu do cmentarza kościelnego przylega teren cmentarza parafialnego. Został on założony w XIX w. Dzięki zachowanym nagrobkom na cmentarzu kościelnym wiemy, że pochówki przy świątyni odbywały się jeszcze w latach 50. XIX w.

Cmentarz parafialny liczy 3,2 ha i położony jest z dala od zabudowań wiejskich w otoczeniu pól uprawnych. Założony jest na planie czworoboku. Jego zachodnią granicę wyznacza wieloboczne założenie kościoła parafialnego. Teren cmentarza podzielony jest alejkami. Najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1856 r.

²⁸⁰ Tamże, Karta ewidencyjna zabytku – plebania przy kościele parafialnym pw. św. Idziego w Ptkanowie, opr. A. Adamczyk 1991 r.

²⁸¹ Tamże, Karta cmentarza parafialnego w Ptkanowie, opr. 1984 r.

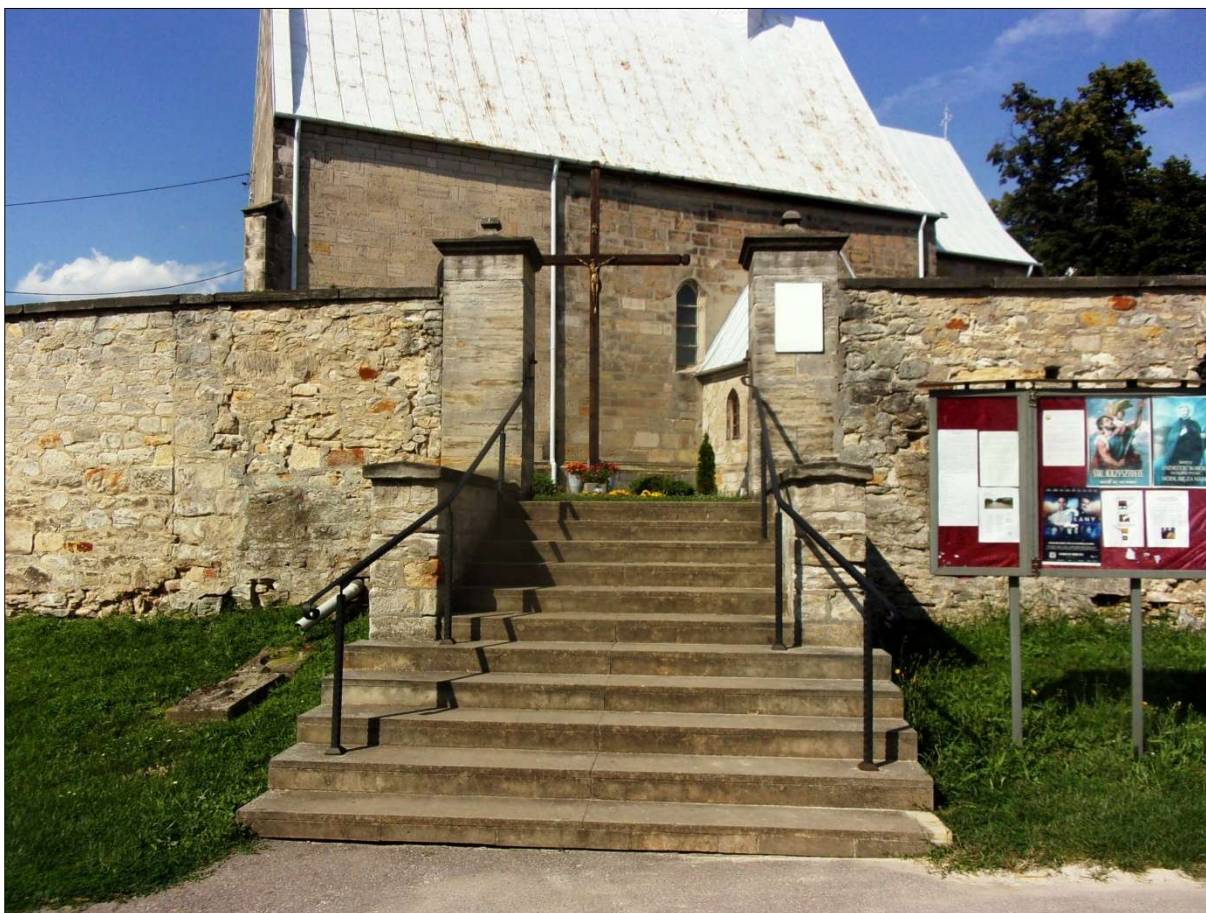
Widok na zespół kościelny w Ptkanowie – wjazd od strony wsi; fot. 2024 r.

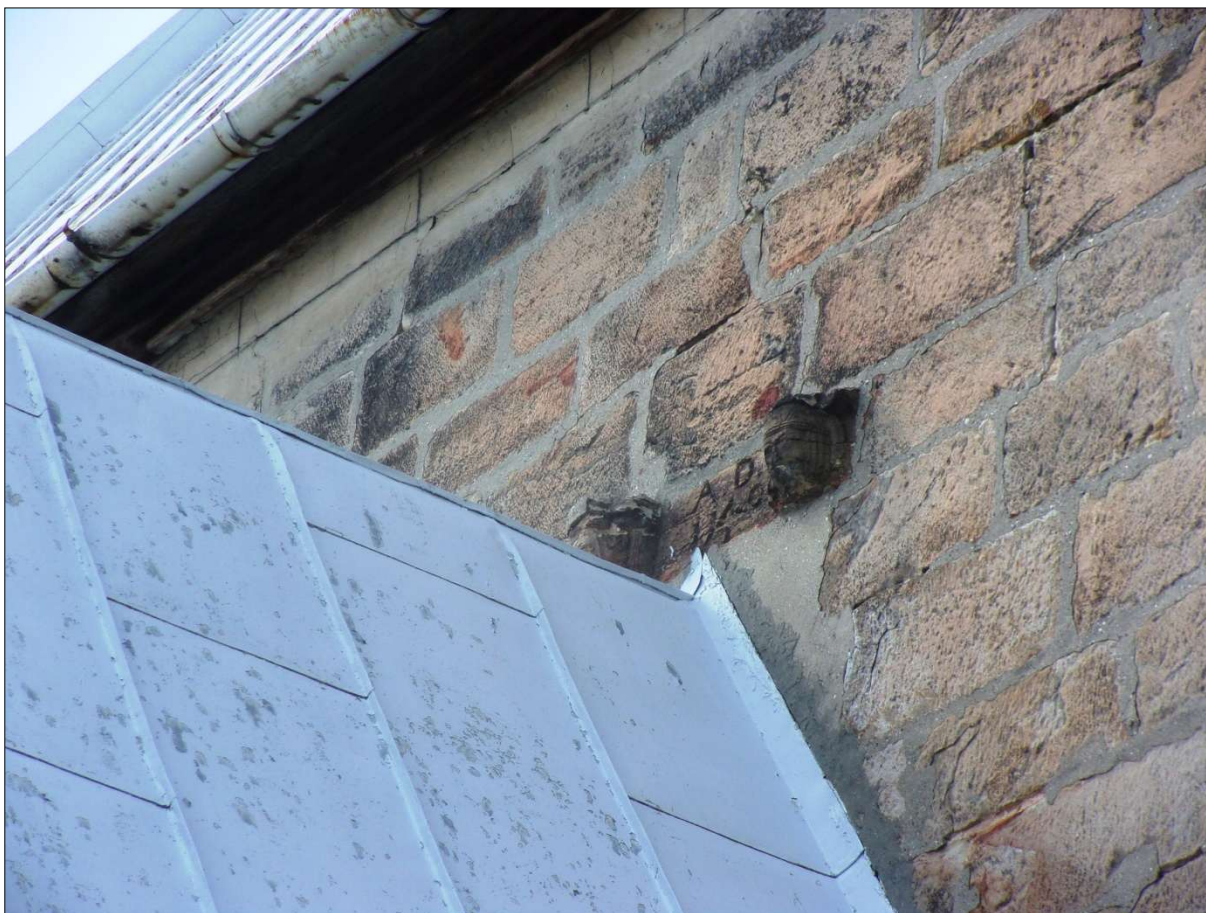
Widok na zespół kościelny w Ptkanowie – wjazd od strony wsi Rosochy; fot. 2024 r.

Kościół parafialny pw. św. Idziego w Ptkanowie,
 źródło: <https://diecezjasandomierska.pl/ptkanow-sw-idziego> [dostęp: 10.06.2024 r.]

Brama (wejście główne) na teren cmentarza kościelnego w Ptkanowie; fot. 2024 r.

Dwa rzeźbione wsporniki z głowami: kobiecą i męską
(wg miejscowej tradycji uchodzą one za głowy fundatorów pierwszej świątyni),
a także kamień z datą – 1140 – umieszczone na południowej ścianie nawy kościoła, nad kruchtą; fot. 2024 r.

Odkryte wejście do krypty przysłonięte kratką – w południowej ścianie prezbiterium; fot. 2024 r.

Wnętrze kościoła pw. św. Idziego w Ptkanowie – widok na prezbiterium i ołtarze boczne; fot. 2024 r.

Widok na chór muzyczny w kościele w Ptkanowie; fot. 2024 r.

Wejście boczne z kruchty do nawy kościoła – drzwi jednoskrzydłowe obite blachą z dekoracją z płaskownika w romby w obramieniu kamiennym profilowanym; fot. 2024 r.

Północna ściana prezbiterium z wejściem do zakrystii
fot. 2024 r.

Wnęka w ścianie północnej nawy;

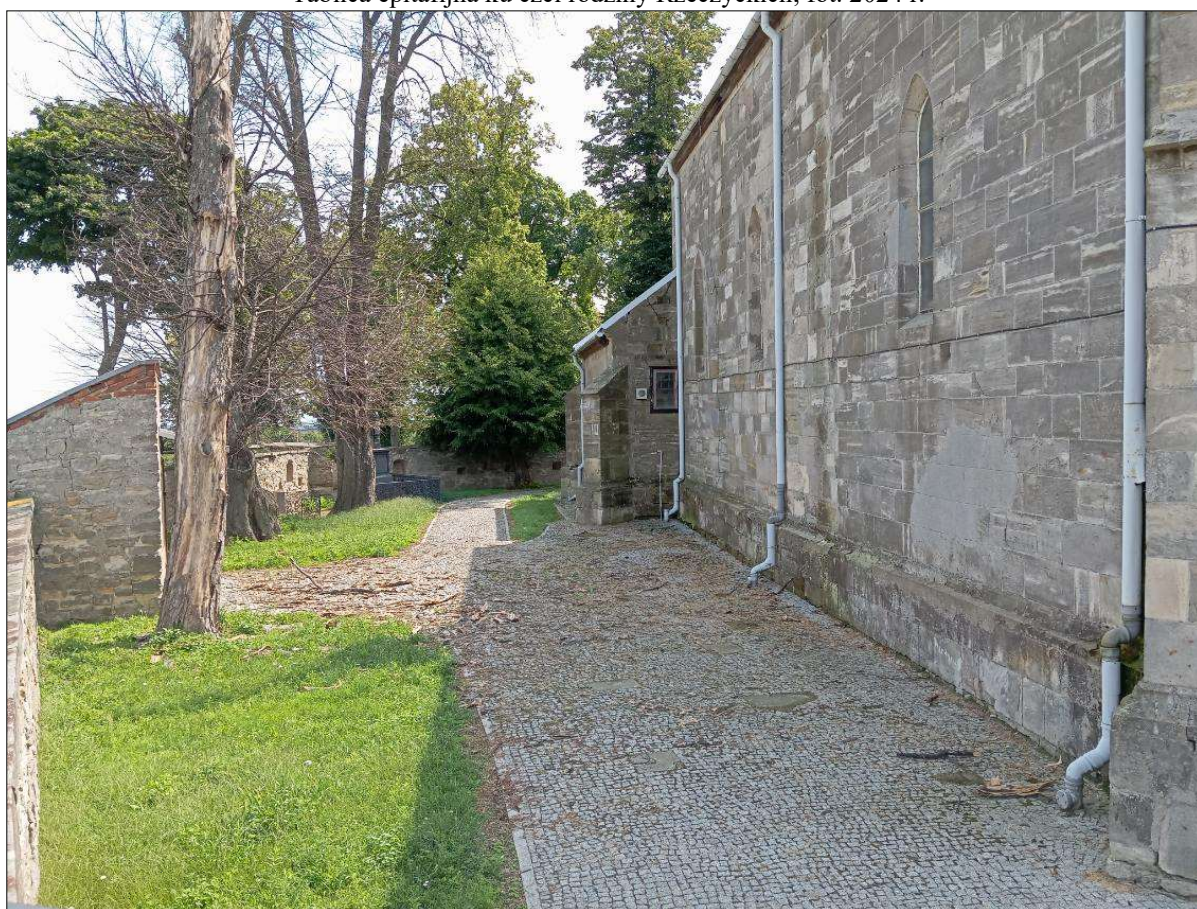
Tablice epitafijne ku czci członków rodziny Lipińskich; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna ufundowana przez Adama Lipińskiego na cześć rodziców i młodszego rodzeństwa; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna ku czci rodziny Rzeczyckich; fot. 2024 r.

Cmentarz kościelny przy kościele parafialnym pw. św. Idziego w Ptkanowie, widok na fragment północnej ściany nawy i zakrystię; fot. 2024 r.

Dzwonnica – dawna baszta bramna przy kościele pw. św. Idziego w Ptkanowie; fot. 2024 r.

Dzwonnica przy kościele pw. św. Idziego; elewacja zachodnia z zamurowanym częściowo oknem; fot. 2024 r.

Fasada dzwonnicy z murowanymi fragmentami płaskorzeźbionych kamiennych płyt (fryzów?) z dekoracją o charakterze roślinnym i zwierzęcym o nieustalonej proveniencji; fot. 2024 r.

Baszta północna zaadaptowana na kostnicę; fot. 2024 r.

Widok na żeliwny nagrobek Feliksa Lipińskiego stojący przy bastioniku północno-wschodnim; fot. 2024 r.

Tablica nagrobna Józefy z Lipińskich Czaplickiej umieszczona wewnątrz północno-wschodniego bastioniku; fot. 2024 r.

Bastion wschodni na planie koła; fot. 2024 r.

Zegar słoneczny datowany na początek XIX w.; fot. 2024 r.

Nagrobek przy prezbiterium kościoła; fot. 2024 r.

Nagrobek przy dzwonnicy; fot. 2024 r.

Plebania z 1789 r. przy zespole kościoła parafialnego w Ptkanowie –widok na fasadę; fot. 2024 r.

Plebania – elewacja tylna – południowa i szczytowa – zachodnia; fot. 2024 r.

Tablica fundacyjna plebanii umieszczona na ścianie południowej; fot. 2024 r.

Zespół kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja Apostoła²⁸²

Kościół parafialny pw. św. Bartłomieja Apostoła²⁸³

Strzyżowice w swej historii miały trzy kościoły – dwa drewniane i obecny – murowany, z XVIII w.

Kościół w Strzyżowicach istniał już w średniowieczu. Wzmiankowany jest on pod rokiem 1326 w wykazach świętopietrza. Był to kościół parafialny, drewniany, poświęcony św. Bartłomiejowi Apostołowi. Wg relacji ks. Jana Wiśniewskiego stał ok. 120 kroków od obecnego. W 1679 r. został rozebrany. Wkrótce, bo w 1680 lub w 1682 r. staraniem ks. proboszcza Jacka Marka Struckiego, stanął we wsi nowy, drewniany kościół. Jego konsekracji dokonał 7 października 1742 r. ks. bp Michał Kunicki – sufragan krakowski.

W 1783 r. staraniem Felicjanny z Jarmuszewiczów Reklewskiej – podstoliny sandomierskiej, wicestarościny i sędziny chęcińskiej został wzniesiony w Strzyżowicach murowany kościół. Fundatorka jeżdżąc w odwiedziny do Sołtyków z Konar przejeżdżała przez Strzyżowice. Widząc tutejszą świątynię w ruinie, „tknięta duchem pobożnym postanowiła (...) kościół nowy wymurować choć była tej parafii obcą, co też wraz z ks. Józefem Grot-Nowowiejskim ówczesnym proboszczem Strzyżowic i pomocą miejscowych włościan uskuteczniła...”. Z powodu śmierci fundatorki świątynia nie została – tak jak planowano – sklepiona. Nakryto ją drewnianym pułapem. 24 sierpnia 1864 r. ks. bp Józef Juszyński dokonał konsekracji kościoła.

W 1944 r. świątynia została zniszczona na skutek działań wojennych. Uszkodzeniu uległy mury i tynki. Został zrujnowany dach, zniszczona więźba dachowa. Zawałiła się sygnaturka. Staraniem ks. Bolesława Kasińskiego kościół został odbudowany w latach 1946-1954. Naprawiono mury. Położono tynki. Odtworzono więźbę dachową, położono nowy dach. Przy okazji tych robót został wybity drugi otwór drzwiowy w ścianie zachodniej kruchty wejściowej.

Świątynia stoi w północno-zachodniej części wsi, po wschodniej stronie drogi relacji Opatów – Strzyżowice. Jest obiektem wolnostojącym, odwrotnie orientowanym, murowanym. Do jej budowy użyto kamienia wapiennego. Składa się: z prostopadłościenną nawy na rzucie prostokąta nakrytej dwuspadowym dachem, przylegającego do niej niższego i węższego prezbiterium na planie prostokąta zamkniętego prosto pod dachem dwuspadowym, z dobudowaną do niego od zachodu prostopadłościenną zakrystią nakrytą dachem trójpółaciowym. Od południa i wschodu do nawy przylegają kruchty: główna – frontowa i boczna; obie o prostopadłościennych bryłach, na planie prostokąta, boczna pod dachem trójpółaciowym, frontowa nakryta dachem dwuspadowym. Nad kościołem góruje sześcioboczna wieżyczka na sygnaturkę z dwoma hełmami oddzielonymi arkadową galeryjką, usytuowana na kalenicy dachu, nad wschodnią częścią nawy. Dach i sygnaturka pobite są blachą ocynkowaną. Pod kościołem ciągną się krypty.

Elewacje kościoła są otynkowane. Ściany nawy i prezbiterium posiadają podział ramowy. Porządkują je otwory okienne zamknięte od góry łukami segmentowym; dłuższe ściany nawy są 2-osiove, prezbiterium – 1-osiove.

Fasada nawy, przysłonięta w dolnej partii przez kruchtę, zwieńczona jest wysokim trójkątnym szczytem. Ów szczyt zdobi prostokątna wnęka umieszczona pośrodku, ujęta po bokach pilastrami, nad którymi widnieje belkowanie i trójkątny naczółek zwieńczony żeliwnym krzyżem. Szczyt zdobią po bokach sterczyny z wazonami. Sterczyny w formie postumentów z kulami znajdują się również po bokach zachodniego szczytu nawy.

Ścianki obu krucht i zakrystii zwieńczone są gzymsem podokapowym.

²⁸² ADS, Akta parafii Strzyżowice (1845-1983) (sygn. PS-410); WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku – Zespół kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja w Strzyżowicach, opr. A. Adamczyk 1991.

²⁸³ ks. J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 424-429; Katalog zabytków sztuki, s. 64-65; WKZSand., Karta ewidencyjna zabytku – Kościół parafialny pw. św. Bartłomieja w Strzyżowicach, opr. A. Adamczyk 1991.

Wnętrze kościoła jest otynkowane, nakryte płaskimi sufitami – w nawie i prezbiterium z fasetą wzdłuż dłuższych boków, ma podłogi wykonane z kamiennych płyt. Ściany nawy i prezbiterium wieńczy gzyms. W 1974 r. wyższe partie ścian i sufity zostały pokryte polichromią z przedstawieniami figuralnymi (w nawie – widnieją wizerunki apostołów i ewangelistów, w prezbiterium: św. Stanisława Kostki, św. Wincentego Kadłubka, św. Maksymiliana Kolbe, św. Jadwigi).

Nawa otwiera się na prezbiterium łukiem tęczowym. W jego sąsiedztwie, w dolnych partiach ścian prezbiterium, znajdują się dwie duże wnęki. Prezbiterium z zakrystią jest skomunikowane za pośrednictwem drzwi usytuowanych w ścianie zachodniej. Przy ścianie wschodniej nawy, naprzeciwko prezbiterium, znajduje się chór muzyczny wsparty na dwóch słupach, drewniany, na który prowadzą spiralne schodki, usytuowane w narożniku południowo-wschodnim. Pośrodku północnej ściany nawy znajduje się duża wnęka zamknięta łukiem segmentowym, a na przeciwległej ścianie – otwór drzwiowy do kruchty bocznej. Nawa doświetlona jest czterema oknami, rozmieszczonymi parami na dłuższych ścianach, prezbiterium – dwoma oknami, zakrystia – również dwoma.

Kościół na wystrój barokowy, który podkreślają mocno złożone ołtarze. Świątynia ma trzy ołtarze: główny w prezbiterium i dwa boczne przy łuku tęczowym. W ołtarzu głównym umieszczony jest słynący łaskami obraz MB Bolesnej i św. Bartłomieja, a w zwieńczeniu wizerunek św. Barbary z XVIII w. W bocznych, rokokowych, ołtarzach znajdują się: lewym – św. Anna Samotrzec, a w zwieńczeniu Matka Boża z Dzieciątkiem Jezus z XVII/XVIII w., prawym – Matka Boża Częstochowska, a w zwieńczeniu Jezus z otwartym sercem ofiarowany przez Jadwigę Religę.

Na uwagę zasługują: rokokowa ambona, epitafium dobrodziejki kościoła – Felicjanny Reklewskiej z jej portretem, tablica fundacyjna kościoła, a także tablice ku czci: s. Bronisławy Kamieniobrodzkiej, Władysława Rudnickiego – dziedzica dóbr Kobylany, ppor. Wacława Machniaka oraz wszystkich poległych w Katyniu i innych miejscach kaźni.

Cmentarz kościelny²⁸⁴

Wokół kościoła rozpościera się cmentarz kościelny. Założony jest on na planie zbliżonym do owalu i liczy 0,24 ha. Otacza go mur. W centralnym punkcie cmentarza stoi świątynia. W południowym odcinku muru wznosi się dzwonnica. W północno-zachodnim rogu znajduje się pomnik upamiętniający osoby spoczywające na cmentarzu. Całości dopełnia zieleń i krzyże misyjne. Wejście na teren cmentarza prowadzi z trzech stron; od południa (przy dzwonnicy), od zachodu (od strony plebanii), od wschodu przez bramę główną.

Dzwonnica²⁸⁵

Dzwonnica został zbudowana w 1863 r. przez ks. Stanisława Giełżyńskiego. W czasie działań wojennych w 1944 r. uległa zniszczeniu. W okresie powojennym została odbudowana, a ok. 1980 r. gruntownie odnowiona.

Dzwonnica zwrócona jest fasadą na północ, ku południowej elewacji kościoła. Nie posiada cech stylowych. Stanowi ją obiekt murowany, na planie kwadratu, dwukondygnacyjny, szerszy u podstawy. Jej dolna część jest zbudowana z kamienia wapiennego i otynkowana. Ma ściany lekko nachylone ku sobie, zwężające się ku górze, z szerokimi półkolistymi arkadowymi wnękami. Kondygnacja górna ma ceglane ściany, nieotynkowane, wzniesione w pionie, przeprute prostokątnymi otworami okiennymi zamkniętymi od góry łukami segmentowymi. Całość nakryta jest dachem namiotowym, pobitym blachą. Wejście do dzwonnicy znajduje w ścianie frontowej, w dolnej kondygnacji. Stanowią je dwuskrzydłowe drzwi, obite

²⁸⁴ Tamże, Karta cmentarza przykościelnego w Strzyżowicach, opr. D. Komada 1988.

²⁸⁵ Także, Karta ewidencyjna zabytku – Dzwonnica przy kościele parafialnym pw. św. Bartłomieja w Strzyżowicach, opr. A. Adamczyk 1991.

klepkami w romby. Ponad nimi umieszczona jest tablica: „Bóg Honor Ojczyzna / W 200-lecie utworzenia / Diecezji Sandomierskiej / w 100-lecie odzyskania / Niepodległości przez naszą Ojczyznę / Parafia Strzyżowice / 11 listopada 2018”.

Wnętrze dzwonnicy nie odznacza się niczym szczególnym. Dolne pomieszczenie ma nieotynkowane ściany. Znajdują się w nim schodki drewniane jednobiegowe prowadzące na wyższą kondygnację. Pomieszczenie piętra, z drewnianą podłogą i odkrytą więźbą dachową, kryje drewnianą konstrukcję, w której podwieszony jest dzwon.

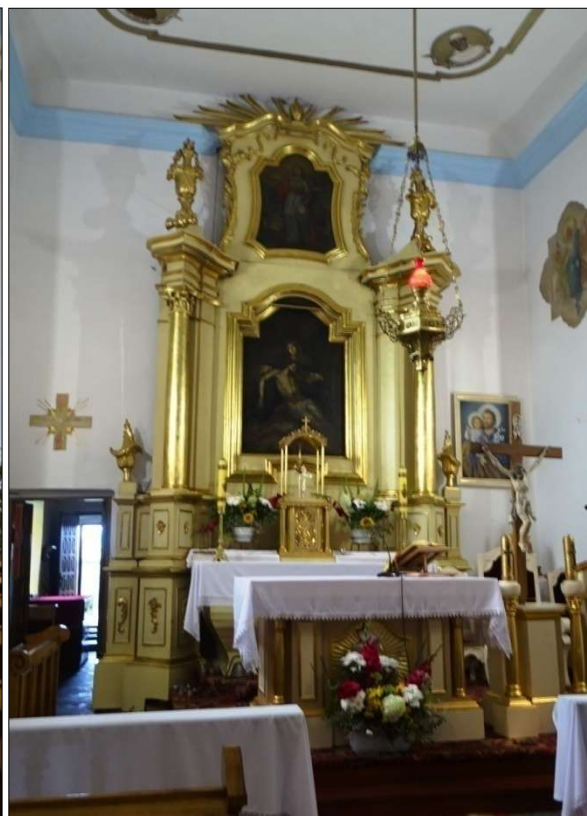
Widok na zespół kościelny od strony południowej; fot. 2024 r.

Fasada kościoła; fot. 2024 r.

Wnętrze kościoła, fot. 2024 r.

Ołtarz główny w prezbiterium, fot. 2024 r.

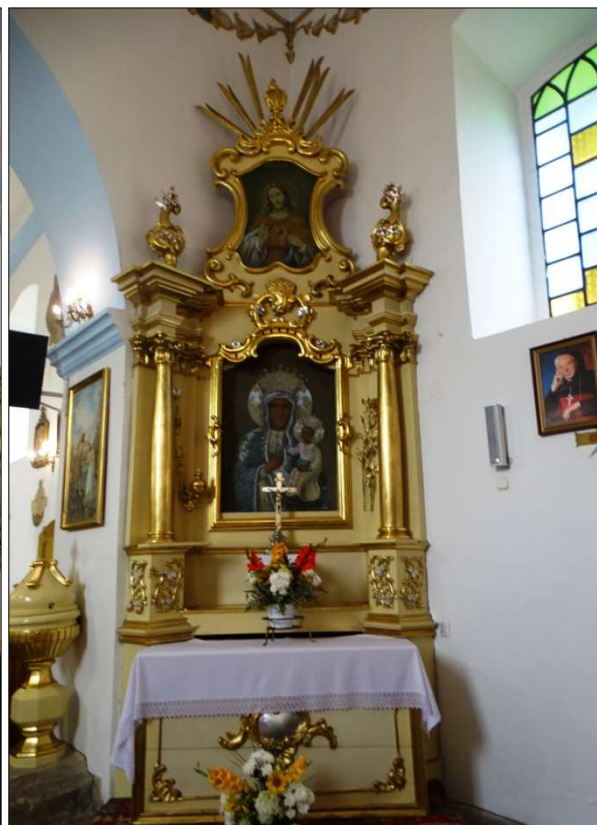
Obraz główny w ołtarzu głównym – MB Bolesna, fot. 2024 r.

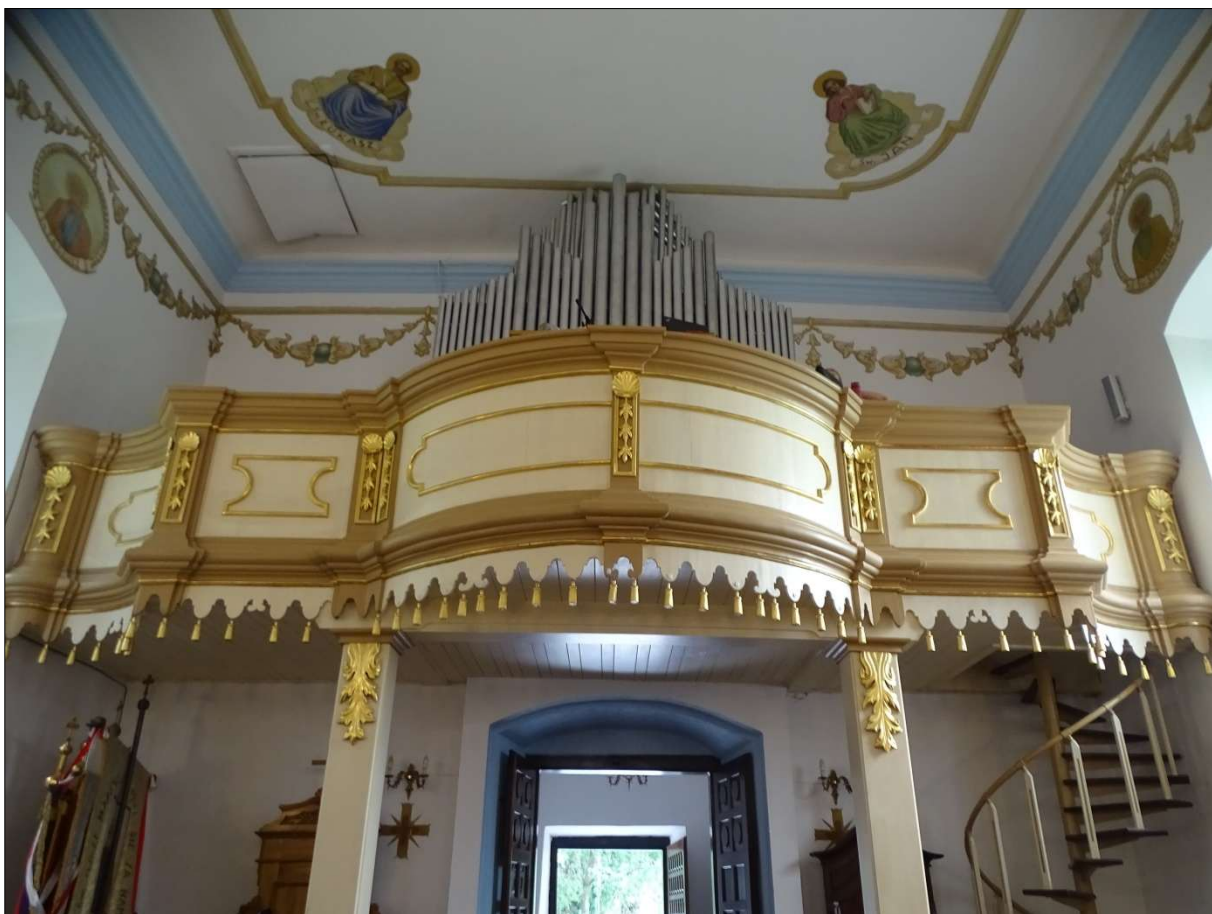
„Św. Barbara” – obraz w zwieńczeniu ołtarza głównego, fot. 2024 r.

Ołtarz boczny – lewy; fot. 2024 r.

Ołtarz boczny – prawy; fot. 2024 r.

Chór muzyczny; fot. 2024 r.

Chrzcielnica; fot. 2024 r.

Rokokowa ambona; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna z portretem fundatorki kościoła
fot. 2024 r.

Tablica fundacyjna kościoła

Tablica epitafijna Władysława Rudnickiego; fot. 2024 r.

Tablica epitafijna s. Bronisławy Kamieniobrodzkiej; fot. 2024 r.

Cmentarz kościelny z widokiem na dzwonnice; fot. 2024 r.

Pomnik upamiętniający osoby spoczywające na cmentarzu wykonany w 2015 r.; fot. 2024 r.

Wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie

Wieża wznosi się na cyplu wzgórza, który z trzech stron oplata Opatówka. Stanowi ją surowy obiekt postawiony z kamienia z domieszką lokalnej cegły.

Budowla liczy ok. 20 m wysokości. Wznosi się na planie prostokąta o wymiarach 10,50 m x 9,35 m. Jej mury są bardzo grube, u podstawy przekraczają 2 m.

Pierwotnie wieża liczyła 3 kondygnacje. Ostatnia kondygnacja miała charakter obronny, o czym świadczą otwory strzelnicze umieszczone od wschodu i południa; obecnie zamurowane. Niegdyś wejście do wieży znajdowało się na 2 kondygnacji i choć zostało zamurowane jest widoczne do dziś. Obecne wejście znajduje się w przyziemiu. Zostało przebite współcześnie i wykończone pseudorenesansowym portalem. Na zachodzie można dostrzec zamurowane pozostałości kamiennego, ostrołukowego obramienia okiennego. We wnętrzu wieży, w ścianach bocznych zachowały się ślady po gniazdach belek stropowych.

Bezpieczeństwa wieży strzegły wały ziemne; do dziś zachowały się ich pozostałości po stronie wschodniej i południowej. Wejścia do niej broniła sucha fosa od wschodu ze zwodzonym mostem poprzedzonym kamiennie-ziemnym wałem. Dodatkowymi elementami obronnymi były 2 stawy otaczające wieżę od południa, zachodu i północy. Całość założenia dopełniał zespół obiektów mieszkalnych i folwarcznych usytuowany po stronie wschodniej, za mostem.

Zamek datowany jest na XIV w. Pierwsza pisemna wzmianka o nim pochodzi z dokumentu z 26 czerwca 1371 r. dotyczącego sporu rozstrzyganego przed sądem ziemskim sandomierskim pomiędzy rycerzami: Wojtkiem z Wąworkowa, a synami Pełki z Tudorowa.

Na początku XVI w. Tudorów wraz z zamkiem zakupił Krzysztof Szydłowiecki. Po Szydłowieckich kolejnymi właścicielami majątku byli: Tarnowscy, a po nich Ostrogscy.

Na przełomie XVI i XVII w., kiedy Tudorów stał się jednym z wielu folwarków klucza opatowskiego, a zamek – siedzibą zarządcy części tego klucza, nastąpiła przebudowa wieży. Zaadoptowano ją do nowej funkcji, w wyniku czego zatraciła charakter obronny. Zniwelowano wały obronne, zamulono jeden ze stawów, zamurowano stare otwory strzelnicze oraz okna i wykuto nowe. Zwiększono ilość poziomów użytkowych, o jeden, a może dwa. Na koniec obiekt z zewnątrz otynkowano, zacierając dokonane przeróbki. Naroża ozdobiono boniowaniem.

Wg inwentarza z 1618 r., gdy Tudorów był własnością ks. Janusza Ostrońskiego, na terenie założenia zamkowego, oprócz wieży nakrytej baniastym hełmem, znajdowały się usytuowane w jej sąsiedztwie: dwór, sernik, piekarnia, 2 obory, 5 chlewików, stajenka, gumno, brogi, ogród warzywny, 3 stawy z młynami i 2 sadzawki.

W XVII w. próbowano przystosować wieżę do celów obronnych. W jej przyziemiu przekuto strzelnicę artyleryjską, a od zachodu wykonano szaniec.

Podczas „potopu” szwedzkiego zamek został zniszczony. Opustoszał. Zaprzeszono jego użytkowania.

Od XVII w. do 1944 r. był on kolejno w posiadaniu: Zasławskich, Wiśniowieckich, Sanguszków, Lubomirskich, Potockich, Karskich. Po wojnie wraz z resztówką przeszedł na własność Skarbu Państwa.

Pod koniec lat 90. XX w. wieżę nabył artysta rzeźbiarz Gustaw Hadyna (1946-11.12.2021). Obecnie należy do jego spadkobierców.

W latach 1989-1990 wieża była badana przez archeologa Marka Florka, wówczas pracownika Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Tarnobrzegu. Badania potwierdziły, że została ona zbudowana około połowy XIV w., a kres jej użytkowania przypadł na koniec XVII w. Dzięki nim wiemy także, że nie stanowiła ona części większego założenia murowanego, lecz funkcjonowała samodzielnie. Nie pełniła też nigdy funkcji ściśle mieszkalnych, lecz miała raczej charakter prestiżowo-obronny. Na założenie składały się: wieża z dodatkowymi elementami obronnymi w postaci wałów kamiennie-ziemnych, fosy, grobli i stawów oraz zespół mieszkalno-gospodarczy (folwarczy) zbudowany z drewna.

Dwór w Nikiszałce Małej

Wg tradycji dwór stanął w I połowie XVII w. W II połowie XVII w., ok. 1770-1775, został przebudowany najpewniej wg projektu ks. Józefa Karsznickiego.

Po II wojnie światowej rezydencja przeszła na własność Skarbu Państwa. Wprowadziła się do niej szkoła podstawowa. W 1976 r. właścicielem obiektu stał się rzeźbiarz Zygmunt Kaczor. Po jego śmierci w 1999 r. przeszedł we władanie spadkobierców zmarłego.

Dwór w Nikiszałce Małej – widok na fasadę; fot. 2024 r.

Dwór jest obiektem wolnostojącym, murowanym, wzniesionym z cegły i kamienia, parterowym, częściowo podpiwniczonym, na planie wydłużonego prostokąta, o zwartej prostopadłościennej bryle, z kwadratowym przedsionkiem na osi od frontu, nakryty dachem łamanym polskim pobitym gontem.

Wszystkie elewacje są otynkowane, na cokole, zwieńczone profilowanym gzymsem. Fasada, zorientowana na zachód, liczy 7 osi. Na osi środkowej posiada zewnętrzny przedsionek nakryty dwuspadowym dachem, z opilastrowanymi narożami i barokowym wolutowym szczytem. Przedsionek posiada na osi otwór wejściowy półkoliście zamknięty, a na bocznych ścianach – otwory okienne w formie półkoli z promieniście ułożonymi szprosami. Elewacja tylna, również 7-osiowa, ma na osi prostokątny otwór drzwiowy poprzedzony kilkustopniowymi schodami, a po bokach otwory okienne rozmieszczone symetrycznie. Elewacje boczne, północna i południowa, są jednoosiowe, z oknami na osiach.

Wnętrze dworu jest dwutraktowe, 10-pomieszczeniowe. Od drzwi wejściowych, na przestrzał biegnie sięć przedzielona na 2 części. Dzieli ona wnętrze na dwie symetryczne części; w każdej jest po 4 pomieszczenia (2 duże i 2 mniejsze w każdym z traktów). Pomieszczenia mają otynkowane ściany i stropy lub sklepienia, drewniane podłogi. Dwa pomieszczenia są sklepione krzyżowo, piwnice – kolebką, a pozostałe pomieszczenia posiadają drewniane stropy z podsiębitką. Nie zachowało się nic z zabytkowego wyposażenia. Wnętrza doświetlają okna umieszczone w głębokich, sięgających podłogi prostokątnych wnękach. W niektórych pomieszczeniach stoją piece kaflowe lub kominki. Dwór stoi w otoczeniu zabytkowego parku.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

W celu lepszego oceny obecnego stanu dziedzictwa kulturowego gminy Opatów oraz sformułowania priorytetowych działań władz gminy i pracowników samorządowych odpowiedzialnych za sprawy związane z ochroną i opieką nad zabytkami opracowano analizę SWOT.

MOCNE STRONY

1. Atrakcyjne położenie komunikacyjne gminy.

Gmina Opatów leży w miejscu przecinania się ważnych szlaków komunikacyjnych. Podstawowy szkielet komunikacyjny stanowią dwie drogi krajowe, krzyżujące się w Opatowie: nr 9 relacji Radom – Rzeszów i nr 74 prowadząca do Zosina, pod przejście graniczne z Ukrainą. W Opatowie bierze początek droga wojewódzka 757, prowadząca do Stopnicy, biegnąca przez trzy powiaty: opatowski, staszowski, buski. Dodatkowo siatkę komunikacyjną uzupełniają drogi powiatowe i gminne. Gmina posiada również gęstą sieć dróg o charakterze wewnętrznym, w tym drogi polne, pełniące rolę przejazdu do mniejszych skupisk zabudowy lub łącznika z innymi drogami.

Na terenie gminy nie występuje sieć kolejowa; stąd kładziony jest nacisk na rozbudowę i poprawę dróg kołowych.

Ogólnie sieć drogowa na terenie gminy jest dobrze powiązana, a jej stan jest zadowalający. Większość dróg jest w dobrym stanie. Odcinki wymagające remontów lub przebudowy sukcesywnie są poddawane modernizacji.

2. Dobre skomunikowanie gminy Opatów z większymi pobliskimi miastami Ostrowcem Świętokrzyskim, Sandomierzem oraz ze stolicą województwa – Kielcami.

3. Uwzględnianie potrzeb ochrony zabytków i ochrony przyrody w dokumentach programowych gminy.

4. Atrakcyjność gminy sprzyjająca rozwojowi turystyki i agroturystyki.

5. Bogactwo kulturowe gminy. Duża liczba zabytków o wysokich walorach historycznych, architektonicznych i naukowych.

6. Obecność na terenie gminy wielu wartościowych obiektów i zespołów wpisanych do rejestru zabytków, tj. zespół kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina w Opatowie, zespół klasztorny OO. Bernardynów w Opatowie, zespół kościoła parafialnego pw. św. Idziego w Ptkanowie (Podolu-Ptkanowie), zespół kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja Apostoła w Strzyżowicach, zespół dworsko-parkowy w Nikisiałce Małej, wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie, fragment murów obronnych wraz z bramą Warszawską, dom z podcieniami przy rynku w Opatowie.

7. Obecność na terenie gminy zabytków o wartościach ponadlokalnych, tj. zespół kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina w Opatowie wpisany na listę Pomników Historii.

8. Obecność na terenie gminy obiektów zabytkowych będących świadectwem kulturowej mozaiki jaką był Opatów do II wojny światowej, przypominających o jego różnorodności wyznaniowej, etnicznej czy językowej. tj. dawna mykwa, cmentarz żydowski, cmentarz prawosławny „stary”.

9. Obecność na terenie gminy zabytków – miejsc kultu religijnego o znaczeniu lokalnym, tj. słynący łaskami obraz MB w kościele parafialnym pw. Wniebowzięcia NMP w Opatowie czy źródółka bł. Wincentego Kadłubka w Karwowie.

10. Dobrze zachowany układ urbanistyczny Opatowa – jako przykład dawnej zabudowy miejskiej, a także zachowane układy ruralistyczne części wsi.

11. Dobry stan techniczny dużej części zabytków, będący efektem troski ich właścicieli lub administratorów (zarządców) oraz przeprowadzonych w ostatnich latach prac konserwatorskich.

12. Bogata historia Opatowa i okolicznych miejscowości przynależących do gminy Opatów sięgająca głębokiego średniowiecza.
13. Długa lista nazwisk osób związanych z historią gminy, które weszły do kultury narodowej.
14. Podziemna trasa turystyczna im. prof. Zbigniewa Strzeleckiego w Opatowie udostępniana do zwiedzania od 1984 r. – produkt turystyczny o znaczeniu historycznym.
15. Tworzenie nowych produktów turystycznych w oparciu o dziedzictwo kulturowe, tj. Europejskie Centrum Templariuszy w Opatowie.
16. Funkcjonowanie miejsc rekreacyjnych w otoczeniu obiektów zabytkowych tj. zwierzyńiec czy tętną na terenie zespołu podworskiego w Zochcinku.
17. Adaptacja miejsc poprzemysłowych na miejsca rekreacyjne, tj. urządzenie zbiornika wodnego na terenie nieczynnego kamieniołomu w Karwowie i jego późniejsza rewitalizacja.
18. Dobrze funkcjonujące instytucje kultury – Opatowski Ośrodek Kultury oraz Powiatowa i Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Stanisława Czernika w Opatowie.
19. Duża liczba NGO-sów (stowarzyszeń rejestrowych, fundacji, KGW, OSP), które odgrywają dużą rolę kulturotwórczą w gminie Opatów.
20. Zespoły kultywujące dawne tradycje i zwyczaje, ludowe tańce i śpiew, budujące więzi lokalne, wyrabiające świadomość kulturową, czynnie uczestniczące w życiu kulturalnym gminy Opatów, tj. Zespół Teatralno-Obrzędowy „Strefień”. Obecność w życiu kulturalnym gminy Opatów twórców ludowych.
21. Duża liczba obiektów małej architektury sakralnej: przydrożnych kapliczek, krzyży i figur świętych.
22. Bogate tradycje patriotyczne i niepodległościowe. Duża liczba Miejsc pamięci narodowej.
23. Sieć znakowanych szlaków turystycznych sprzyjająca rozwojowi różnych rodzajów turystyki i aktywnych form wypoczynku, wśród których są szlaki tematyczne wykraczające daleko poza granice gminy, np. rowerowy Szlak Architektury Obronnej koloru czarnego o długości przeszło 500 km biegnący przez teren województwa świętokrzyskiego.
24. Istnienie lokalnych mediów promujących dziedzictwo kulturowe gminy Opatów. Obecność na rynku wydawniczym samorządowego pisma społeczno-kulturalnego „Opatów” na łamach, którego publikowane są artykuły prezentujące walory przyrodnicze gminy, jej historię i zabytki. Działalność w ramach Opatowskiego Ośrodka Kultury w Opatowie Radia „Opatów” o przeszło 30-letniej tradycji, nadającego audycje regionalne. Uruchomienie w Opatowie samorządowej telewizji internetowej.
25. Lokalne tradycje i zwyczaje kultywowane wśród mieszkańców tj. dożynki parafialne czy gminne, odpusty parafialne.
26. Strony internetowe i profile FB: instytucji samorządowych oraz sektora NGO zawierające informacje dotyczące historii i zabytków gminy Opatów.
27. Imprezy kulturalne sprzyjające kultywowaniu kultury ludowej i lokalnych zwyczajów, tj. Kancelerski Jarmark Opatowski.
28. Zwiększająca się świadomość mieszkańców gminy w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.
29. Produkty tradycyjne dostępne na terenie kraju, tj. słynna krówka opatowska.
30. Działalność regionalistów oraz ludzi związanych z kulturą w tworzeniu oferty kulturalnej gminy. Duża aktywność Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Opatowskiej działającego od 1969 r., Chóru św. Marcina w Opatowie, rodziny artystów Kwiatkowskich.
31. Publikacje i foldery poświęcone problematyce dziedzictwa kulturowego Opatowa i okolic.
32. Funkcjonowanie w strukturze Powiatowego Centrum Kultury, Turystyki i Rekreacji w Opatowie Domu Muzealnego im. Rodziny Bukowieckich, a w jego ramach Muzeum Geodezji i Kartografii oraz Muzeum Ziemi Opatowskiej.

SLABE STRONY

1. Brak miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu całej gminy.
2. Wysokie koszty rewaloryzacji zabytków i terenów przyrodniczo czynnych: zabytkowych parków, drzew pomnikowych.
3. Ograniczone środki w budżecie gminy na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego.
4. Brak środków na prowadzenie dokładnych badań historycznych, archeologicznych, architektonicznych.
5. Brak wystarczającej liczby osób wyspecjalizowanych w dziedzinach dokumentowania, badania i prowadzenia prac przy zabytkach.
6. Trudności z pozyskaniem wkładu własnego finansowego przy ubieganiu się o dotacje na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach.
7. Stosunkowo słaba baza noclegowa i gastronomiczna.
8. Niezadawalający poziom wykorzystania walorów turystycznych gminy.
9. Zły lub średni stan techniczny niektórych obiektów zabytkowych – dotyczy to m.in. kamienic w Opatowie czy części przydrożnych krzyży i figur.
10. Pogarszający się stan techniczny wieży w Tudorowie.
11. Utrudniony dostęp do niektórych obiektów zabytkowych. Część obiektów zabytkowych stanowi własność prywatną; ich zwiedzanie jest możliwe za zgodą właścicieli. Własnością prywatną są zespoły dworskie w Nikiszałce Małej i Oficjałowie, relikty dworu w Podolu czy wieża w Tudorowie.
12. Brak inicjatywy części prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych w dążeniu do ich prawidłowego utrzymania.
13. Brak wiedzy na temat źródeł i sposobów pozyskiwania środków na odnowę obiektów zabytkowych wśród ich właścicieli.
14. Bardzo mały procent powierzchni gminy znajdujący się pod lasami i terenami zielonymi.

SZANSE

1. Autonomia samorządu terytorialnego i jego duża rola w systemie opieki nad zabytkami.
2. Uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w strategiach i planach rozwoju gminy oraz programach gminnych. Systematyczne opracowywanie aktualizacji dokumentów na poziomie gminy.
3. Włączanie w proces dbałości o ochronę dziedzictwa kulturowego mieszkańców gminy Opatów poprzez inicjatywy obywatelskie czy konsultacje społeczne dokumentów programowych.
4. Wzrost zainteresowania społecznego lokalną historią i zabytkami oraz otaczającym krajobrazem.
5. Stałe wzbogacanie oferty turystycznej gminy Opatów m.in. poprzez wprowadzanie nowych produktów turystycznych, tj. Europejskie Centrum Templariuszy. Tworzenie nowych produktów turystycznych w oparciu o istniejące zasoby.
6. Widoczny wzrost popytu na usługi turystyczne oferowane w Opatowie i okolicy. Wzmocniony ruch turystyczny w okresie letnim.
7. Wzrost zainteresowania aktywnymi formami spędzania wolnego czasu z wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego.
8. Zwiększenie świadomości ekologicznej mieszkańców.
9. Kontynuowanie przedsięwzięć kulturalnych promujących dziedzictwo kulturowe, tj. Kancelarski Jarmark Opatowski.
10. Racjonalne gospodarowanie zasobami dziedzictwa kulturowego w celu zachowania ich dla przyszłych pokoleń.

11. Promocja dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem rozmaitych środków przekazu. Edukacja w zakresie opieki i ochrony nad zabytkami.
12. Dalszy rozwój sektora NGO.
13. Podtrzymywanie tradycji patriotycznych związanych z walkami narodowowyzwoleńczymi np. powstaniem styczniowym czy osobami np. gen. bryg. Stanisławem Gano.
14. Odtwarzanie tradycyjnych zawodów i rzemiosł, pielęgnowanie folkloru oraz rodzimych tradycji, zwyczajów i obyczajów. Duża rola w tym zakresie twórców ludowych, tj. Tadeusz Kuś specjalizujący się w wyrobach ze słomy.
15. Współpraca z sąsiednimi gminami w zakresie wspólnej promocji regionu.
16. Rozbudowa bazy agroturystycznej i turystycznej. Tworzenie nowych miejsc rekreacyjnych sprzyjających rozwojowi turystyki i aktywnych form wypoczynku.
17. Organizacja cyklicznych imprez sezonowych.
18. Dalsza rewitalizacja terenów gminy.
19. Restauracja obiektów zabytkowych. Wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przez właścicieli (administratorów, zarządców) obiektów zabytkowych.
20. Wsparcie finansowe z funduszy UE, programów rządowych i źródeł pozabudżetowych. Pozyskanie funduszy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach zabytkowych.
21. Plenerowe imprezy, w tym rekonstrukcje historyczne związane z operacjami militarnymi na terenie gminy tj. rekonstrukcja bitwy opatowskiej – jako element promocji i budowania więzi lokalnych, zarówno ze społecznością jak i sąsiadującymi gminami.
22. Współpraca i koordynacja działań konserwatorskich z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

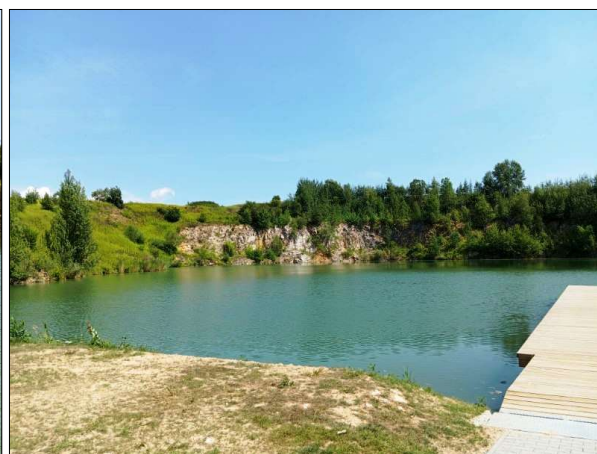
ZAGROŻENIA

1. Kryzys gospodarczy i związane z nim ograniczenia inwestycyjne. Niskie środki budżetowe.
2. Niedostateczna ilość środków finansowych na realizację działań związanych z ochroną zabytków.
3. Obniżenie walorów krajobrazu kulturowego i przyrodniczego poprzez wprowadzanie elementów nowej zabudowy oraz infrastruktury nienawiązującej do historycznego charakteru.
4. Narastający ruch ciężkich pojazdów w pobliżu obiektów zabytkowych w Opatowie – ze względu na brak obwodnicy.
5. Nieprawidłowe prowadzenie prac konserwatorskich kapliczek, krzyży i figur przydrożnych oraz nagrobków na cmentarzach grzebalnych odznaczających się walorami historycznymi i artystycznymi.
6. Mała świadomości części mieszkańców gminy w zakresie wartości zabytków gminy Opatów.
7. Słaba wiedza na temat dziedzictwa archeologicznego gminy, samowolne prowadzenie prac budowlanych na terenach stanowisk archeologicznych.
8. Klęski żywiołowe i inne zdarzenia losowe.
9. Zła sytuacja finansowa wielu właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych.
10. Brak wpływu Gminy na stan budynków znajdujących się w ewidencji zabytków, a będących własnością prywatną.
11. Odkładane na przyszłość prace konserwatorskie z uwagi na brak środków.
12. Często negatywny obraz służb konserwatorskich w świadomości społecznej.

Tereny rekreacyjne gminy Opatów

Gojców

Karwów – dawny kamieniołom

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Strategicznym celem Programu Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2025-2028 **jest zachowanie dziedzictwa kulturowego gminy dla obecnych i przyszłych pokoleń, w celu budowania i utrwalania poczucia tożsamości lokalnej społeczności, utrzymania ładu przestrzennego, podnoszenia potencjału gminy dla jej rozwoju społecznego i gospodarczego.**

Dla tego celu zostały określone trzy podstawowe priorytety (cele szczegółowe):

I. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego gminy Opatów jako dobra wspólnego lokalnej społeczności i części dziedzictwa narodowego.

II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy Opatów.

III. Promocja i edukacja oraz dokumentacja dziedzictwa kulturowego gminy Opatów.

I. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego gminy Opatów jako dobra wspólnego lokalnej społeczności i części dziedzictwa narodowego.

Kierunek działań 1:Zahamowanie procesu degradacji zabytków i dążenie do poprawy stanu ich zachowania.

Zadania:

- 1) Prowadzenie regularnych kontroli stanu zachowania zabytków będących własnością Gminy Opatów lub w jej użytkowaniu.
- 2) Opracowanie planu kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych będących w zasobach komunalnych.
- 3) Coroczne przeznaczania środków w budżecie gminy na rewaloryzację zabytków będących własnością Gminy Opatów lub znajdujących się w jej użytkowaniu.
- 4) Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością Gminy Opatów lub przez nią użytkowanych.
- 5) Realizacja niezbędnych prac przy obiektach zagrożonych destrukcją oraz całkowitą utratą wartości zabytkowych.
- 6) Dofinansowywanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach zabytkowych niebędących własnością Gminy Opatów w postaci podjęcia stosownej uchwały dotyczącej przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauracyjne oraz roboty remontowo-budowlane przy zabytkach oraz jej realizacja.
- 7) Opracowanie planów remontów i konserwacji obiektów ujętych w GEZ we współpracy z ich właścicielami lub użytkownikami.
- 8) Zapoznanie właścicieli i administratorów (zarządców) obiektów zabytkowych z możliwościami pozyskania i korzystania z programów grantowych przeznaczonych na prace przy zabytkach. Dysponowanie aktualnymi informacjami o możliwościach starania się o środki pozabudżetowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauracyjnych i robót budowlanych przy obiektach zabytkowych. Służenie radą potencjalnym beneficjentom takowych projektów.
- 9) Zapewnienie właściwego utrzymania grobownictwa wojennego i Miejsc pamięci narodowej, w szczególności prowadzenie planowych prac konserwatorskich.
- 10) Współpraca i współdziałanie władz Gminy Opatów z przedstawicielami Kościoła Rzymskokatolickiego – będącego właścicielem wielu obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy, w zakresie wspierania ich działań przy podejmowaniu niezbędnych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych.
- 11) Współpraca i współdziałanie władz Gminy Opatów z osobami prywatnymi będącymi właścicielami obiektów zabytkowych, tj. zespół dworski w Oficjałowie, zespół dworski w Niskiałce Małej, wieża mieszkalno-obronna w Tudorowie.

- 12) Przeprowadzenie inwentaryzacji nagrobków o wartościach historycznych i artystycznych na cmentarzach.
- 13) Aktualizacja studium historyczno-urbanistycznego dla miasta Opatowa.
- 14) Uwzględnianie przepisów odrębnych związanych z ochroną zabytków w przypadku prowadzenia na stanowiskach archeologicznych wszelkich działań związanych z pracami ziemnymi (z wyjątkiem działalności rolniczej). W trakcie wydawania warunków zabudowy dla inwestycji lokalizowanej w rejonie stanowiska archeologicznego uzgadnianie dalszego postępowania z WKZ – Delegatura w Sandomierzu. Obowiązek ochrony odkrytych przypadkowo znalezisk, zabezpieczenia ich i powiadomienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o dokonanych odkryciach.

Kierunek działań 2: Podejmowanie działań mających za zadanie uatrakcyjnić zabytków w celach społecznych, turystycznych i edukacyjnych.

Zadania:

- 1) Regularne prowadzenie bieżących prac porządkowych przy obiektach zabytkowych.
- 2) Iluminacja najcenniejszych zabytków gminy Opatów.
- 3) Prowadzenie bieżących prac porządkowych i dbałość o otoczenie przydrożnych krzyży, kapliczek i figur świętych.
- 4) Współpraca z zarządcami cmentarzy parafialnych w Opatowie, Podolu-Ptkanowie, Strzyżowicach oraz sektorem NGO w celu dbałości o zabytkowe nekropolie.
- 5) Kontynuowanie działań w kierunku eksponowania obiektów zabytkowych poprzez umieszczanie przy nich tablic informacyjnych, wytyczanie nowych tras turystycznych i odnawianie już istniejących (szlaków turystycznych, ścieżek spacerowych i dydaktycznych).

II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy Opatów.

Kierunek działań 1: Realizacja zadań kompetencyjnych samorządu dotyczących opieki nad zabytkami, jako potwierdzenie uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju Gminy.

Zadania:

- 1) Przyjęcie przez Radę Miejską w Opatowie Programu opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2025-2028 oraz okresowe monitorowanie jego realizacji, w tym sporządzanie sprawozdań z realizacji założeń programu zgodnie z zapisami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
- 2) Uzupełnienie i aktualizacja GEZ w zakresie stanowisk archeologicznych.
- 3) Prowadzenie i bieżące aktualizowanie GEZ gminy Opatów. Systematyczne uzupełnianie kart adresowych zabytków o uzyskane nowe dane i aktualizowaną – w przypadku zmian np. w wyniku przeprowadzonych remontów – dokumentację fotograficzną. Przygotowywanie propozycji wykreślenia z GEZ obiektów nieistniejących oraz takich, które utraciły cechy zabytkowe.
- 4) Coroczna aktualizacja planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych gminy Opatów sporządzonego na podstawie otrzymanych aktualizacji od właścicieli lub zarządców obiektów zabytkowych.

Kierunek działań 2: Budowanie zintegrowanego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego.

Zadania:

- 1) Uwzględnianie ochrony zabytków nieruchomych ujętych w GEZ w opracowywanych dla terenu gminy dokumentach studialnych dotyczących polityki przestrzennej, np. Studium uwa-

runkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, w dokumentach mających charakter prawa miejscowego, np. miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, a ponadto w decyzjach o warunkach zabudowy.

2) Kontynuowanie prac wokół opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gminy.

4) Rygorystyczne przestrzeganie zasad planowania. Egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji. Walka z samowolami budowlanymi.

5) Zachowanie tradycyjnych dominant i subdominant architektonicznych.

6) Zachowanie otulin krajobrazowych wokół obiektów zabytkowych.

7) Ochrona panoram oraz przedpoli widokowych wokół obiektów zabytkowych.

8) Ochrona zadrzewień, w tym szczególnie cennych krajobrazowo parków podworskich i starych drzew.

Kierunek działań 3: Rozszerzenie zasobu i ochrona dziedzictwa kulturowego gminy Opatów.

Zadania:

1) Dążenie do uzupełniania GEZ o obiekty dziedzictwa kulturowego pozostające dotychczas poza ochroną prawną. Aktualizowanie zasobów kulturowych gminy w oparciu o dane pozyskane w wyniku przeprowadzonych prac naukowo-badawczych.

2) Dążenie do objęcia ochroną prawną wartościowych obiektów zabytkowych stanowiących własność Gminy poprzez występowanie do WKZ z wnioskiem o wpisanie do rejestru zabytków cennych obszarów i obiektów zabytkowych, w celu zapewnienia im pełnej ochrony prawnej.

Kierunek działań 4: Ochrona układów przestrzennych na terenie gminy Opatów.

1) ochrona układu urbanistycznego Opatowa.

2) Ochrona układów ruralistycznych na obszarach wiejskich gminy poprzez ochronę: historycznie ukształtowanych układów sieci dróg, historycznych podziałów własnościowych, relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy.

Kierunek działań 5: Ochrona nazewnictwa historycznego.

1) Zachowanie historycznego nazewnictwa w odniesieniu do ulic, przysiółków, wsi, a także obiektów.

III. Promocja i edukacja oraz dokumentacja dziedzictwa kulturowego gminy Opatów.

Kierunek działań 1: Opracowywanie dokumentacji zasobów dziedzictwa kulturowego gminy oraz monitorowanie ich stanu zachowania.

Zadania:

1) Stałe prowadzenie monitoringu i weryfikacji Gminnej ewidencji zabytków z zastosowaniem komputerowej bazy danych.

2) Stworzenie mapy dziedzictwa kulturowego gminy Opatów z naniesioną lokalizacją obiektów i obszarów chronionych oraz stref ochrony stanowisk archeologicznych i aktualizowanie jej na podstawie informacji własnych oraz uzyskanych od WKZ.

3) Finansowanie inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej obiektów zabytkowych stanowiących własność Gminy lub będących w jej użytkowaniu.

Kierunek działań 2: Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy.

Zadania:

- 1) Opublikowanie na stronie internetowej Urzędy Miasta i Gminy Opatów Programu opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Miasta na lata 2025-2028.
- 2) Umieszczenie na stronie internetowej Urzędy Miasta i Gminy Opatów GEZ.
- 3) Udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy.
- 4) Prowadzenie działalności wydawniczej gminy poprzez dalsze wydawanie pisma samorządowego „Opatów”, opracowywanie i wydawanie przewodników po gminie, map, broszur itd.
- 5) Promocja walorów przyrodniczych i kulturowych gminy w lokalnych mediach.
- 6) Współpraca z sektorem NGO i placówkami oświatowymi w zakresie opracowywania zasobów i prezentacji dziedzictwa kulturowego gminy.

Kierunek działań 3: Edukacja i popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym gminy Opatów.**Zadania:**

- 1) Wprowadzenie i upowszechnianie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez organizowanie i wspieranie zajęć.
- 2) Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw, przeglądów twórczości i innych działań promujących dziedzictwo kulturowe gminy Opatów.
- 3) Promocja twórczości wybitnych osób związanych z gminą Opatów.
- 4) Promocja twórców ludowych z terenu gminy Opatów.
- 5) Popularyzacja wiedzy na temat wybitnych osób związanych z gminą Opatów i ich wkładu w kulturę narodową.
- 6) Upowszechnianie wśród mieszkańców wiedzy na temat zabytków gminy Opatów, ich wartości historycznej, artystycznej i naukowej.
- 7) Podczas spotkań z mieszkańcami przekazywanie wiedzy na temat zabytków, w tym uwrażliwianie na kwestie związane z dbałością o przydrożne krzyże, kapliczki, figury świętych, a także nagrobki na cmentarzach (wyjaśnianie, że malowanie kamiennych rzeźb i krzyży farbą olejną jest szkodliwe dla struktury kamiennych obiektów).

Kierunek działań 4: Promocja dziedzictwa kulturowego. Wspieranie rozwoju turystyki i agroturystyki.**Zadania:**

- 1) Tworzenie nowej i modernizacja istniejącej infrastruktury turystycznej.
- 2) Organizowanie obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa, Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków czy Europejskich Dni Archeologii na terenie gminy, wspieranie w tym zakresie jednostek gminnych i sektora NGO.
- 3) Współpraca z organizacjami turystycznymi, a także osobami i firmami działającymi w branży turystycznej w zakresie dalszego rozwoju turystyki i agroturystyki na terenie gminy.
- 4) Wspieranie działań KGW i zespołów ludowych z terenu gminy Opatów na rzecz promocji dziedzictwa materialnego i niematerialnego.
- 5) Wspieranie utrzymania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów w myśl zasady „ratować zabytki, ratować pracę, ratować rzemiosło”. Roztoczenie opieki na twórcami ludowymi, m.in. poprzez promocję ich wytwórczości.
- 6) Wspieranie inicjatyw indywidualnych i społecznych związanych z ochroną dziedzictwa niematerialnego gminy Opatów; gromadzenie go, opracowywanie oraz udostępnianie i rozpowszechnianie poprzez wydawnictwa: papierowe, dźwiękowe, multimedialne.

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Założeniem Programu Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów jest właściwa ochrona i opieka nad dziedzictwem kulturowym gminy oraz jego wykorzystaniem dla rozwoju gospodarczego, społecznego i przestrzennego.

Objęte nim cele i działania będą realizowane przez Gminę Opatów, niemniej jego wdrażanie wymaga współpracy wszystkich podmiotów związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naturalnego, rozwoju infrastruktury i turystyki, a przede wszystkim właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych.

Realizacja założeń programowych ujętych w Programie Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów będzie dokonywana przy pomocy:

1) instrumentów prawnych (wynikających z obowiązujących przepisów prawnych):

- a. wykonywanie decyzji administracyjnych Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- b. sporządzanie planów zagospodarowania przestrzennego gminy z uwzględnieniem zagadnień ochrony dziedzictwa kulturowego,
- c. uwzględnianie w strategiach, koncepcjach, planach opracowywanych przez gminę programów określających politykę powiatu, województwa i kraju w zakresie opieki nad zabytkami,
- d. wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów zabytkowych będących własnością gminy;

2) instrumentów finansowych:

- a. finansowanie prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych będących własnością gminy (ujmowanie w rocznych budżetach gminy środków finansowych przeznaczonych na ochronę zabytków),
- b. pozyskiwanie dotacji zewnętrznych, subwencji, darowizn, grantów itp. na prowadzenie prac remontowych, konserwatorskich i rewitalizacyjnych,
- c. dofinansowywanie przez gminę prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych będących w posiadaniu Kościoła, stowarzyszeń itd.,
- d. finansowanie nagród dla osób, instytucji, stowarzyszeń itp. popularyzujących dziedzictwo kulturowe gminy;

3) instrumentów koordynacji:

- a. realizacja strategii, projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w programach opieki nad zabytkami: powiatowym, wojewódzkim i krajowym,
- b. współpraca z wspólnotami religijnymi z terenu gminy w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami,
- c. współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, instytucjami kultury w zakresie dziedzictwa kulturowego gminy,
- d. współpraca z innymi samorządami w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza z władzami powiatu i sąsiednich gmin;

4) instrumentów społecznych:

- a. organizowanie i wspieranie działań edukacyjnych związanych z ochroną i opieką nad zabytkami,
- b. współdziałanie z sektorem NGO w zakresie ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego gminy,
- c. współdziałanie z właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi i prawnymi),

- d. promocja realizowanych w ramach Programu Opieki nad Zabytkami działań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami przy pomocy różnych środków przekazu,
- e. konsultacje społeczne przy opracowywaniu strategii rozwoju gminy oraz innych programów, w których znajdują się zapisy dotyczące dziedzictwa kulturowego gminy;

5) instrumentów kontrolnych

- a. aktualizacja gminnej ewidencji zabytków oraz aktualizacja programu opieki nad zabytkami wynikająca z czteroletniego okresu jego obowiązywania,
- b. monitoring realizacji wytycznych Programu Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów,
- c. monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego gminy,
- c. analiza stanu zachowania dziedzictwa kulturowego gminy,
- d. monitoring stanu technicznego obiektów ujętych w GEZ gminy Opatów.

9. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Program Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów, po zaopiniowaniu przez Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Miejskiej w Opatowie w celu przyjęcia go w formie uchwały. Program został opracowany na okres czterech lat. Stanowi on dokument uzupełniający w stosunku do innych aktów prawa miejscowego. Co dwa lata Burmistrz Miasta i Gminy Opatów będzie składał Radzie Miejskiej w Opatowie sprawozdanie z realizacji zadań niniejszego programu. Przygotowanie sprawozdania winna poprzedzić ocena poziomu realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami uwzględniająca wykonanie zadań przyjętych do realizacji w okresie czteroletnim obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami oraz efektywność ich wykonania.

Przykłady działań w ramach:

1) priorytetu I – Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego gminy Opatów jako dobra wspólnego lokalnej społeczności i części dziedzictwa narodowego

- ilość przeprowadzonych kontroli stanu zachowania zabytków będących własnością Gminy Opatów lub w jej użytkowaniu,
- ilość zrealizowanych prac przy obiektach zagrożonych destrukcją oraz całkowitą utratą wartości zabytkowych,
- poziom wydatków budżetu Gminy na realizację zadań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami podany w procentach,
- wartość finansowa wykonanych prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych,
- ilość zrewaloryzowanych obiektów zabytkowych,
- zakres współpracy z osobami prawnymi i prywatnymi, będącymi właścicielami lub użytkownikami obiektów zabytkowych,
- zakres współpracy z sektorem NGO w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego Gminy,
- zakres współpracy Gminy z Kościołem Rzymskokatolickim będącym właścicielem wielu obiektów zabytkowych,
- ilość złożonych wniosków o wsparcie finansowe na rzecz działań z zakresu ochrony zabytków,
- wartość finansowa pozyskanych środków zewnętrznych na działania związane z ochroną i opieką nad zabytkami,
- liczba obiektów zabytkowych zabezpieczonych przed pożarem, zniszczeniem, włamaniem, poprzez montaż instalacji przeciwpożarowych, antywłamaniowych, monitoringu,
- ilość tablic informacyjnych umieszczonych przy obiektach zabytkowych w celu ich wyeksponowania,
- ilość oznakowanych obiektów zabytkowych,
- ilość i długość wytyczonych nowych tras turystycznych lub odnowionych już istniejących (szlaków turystycznych, ścieżek spacerowych i dydaktycznych);

2) priorytetu II – Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy Opatów

- ilość sporządzonych lub zaktualizowanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- poziom (%) objęcia terenu Gminy wykonanymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego,
- analiza współdziałania ze Świętokrzyskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,

- współdziałanie ze Świętokrzyskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w zakresie ochrony układów przestrzennych;

3) priorytetu III – Promocja i edukacja oraz dokumentacja dziedzictwa kulturowego gminy Opatów

- liczba analiz i raportów o stanie technicznym obiektów zabytkowych ujętych w GEZ,
- ilość opracowań i prac dokumentacyjnych w zakresie dziedzictwa kulturowego gminy,
- analiza współpracy ze Świętokrzyskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- ilość tekstów poświęconych zabytkom opublikowanych na stronie internetowej Urzędu Miasta i Gminy Opatów,
- ilość wydrukowanych wydawnictw (map, folderów, publikacji zwartych) promujących dziedzictwo kulturowe Gminy Opatów (tytuły, nakład),
- ilość zrealizowanych wydarzeń kulturalnych związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego gminy,
- ilość przeprowadzonych konkursów o tematyce związanej z dziedzictwem kulturowym gminy,
- liczba osób biorących udział w wydarzeniach kulturalnych, konkursach o tematyce związanej z dziedzictwem kulturowym, wystawach itd.,
- zakres współpracy z sektorem NGO i placówkami oświatowymi w zakresie opracowywania zasobów i prezentacji dziedzictwa kulturowego gminy.

Głównym odbiorcą Programu opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Opatów jest lokalna społeczność, która winna odczuć pozytywne efekty jego wdrażania. Dotyczy to nie tylko właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, ale i ogółu mieszkańców gminy. Nie można zapominać także, że wiele działań realizowanych w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami służy i jest adresowanych do osób odwiedzających gminę.

Niniejszy program ma pomagać w planowaniu i realizowaniu działań mających na celu prowadzenie badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz populacji i promocji dziedzictwa kulturowego gminy.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zabytki – wspólne dobro

Zabytki są częścią naszej historii. Stanowiąc dziedzictwo przeszłości łączące dorobek przeszłych pokoleń z teraźniejszością winny, być zachowane oraz przekazane przyszłym pokoleniom w jak najlepszym stanie. Jako dobro wspólne należy je otoczyć opieką i ochroną. Obok niekwestionowanych wartości kulturowych posiadają one także wartość użytkową, społeczną i ekonomiczną, ważną dla współczesnego życia gospodarczego i społecznego. Zabytki chroni się ze względu na ich wartości historyczne, naukowe i artystyczne.

Troska o zachowanie zabytków, które są dobrem wspólnym (publicznym) spoczywa na właścicielach i posiadaczach zabytków, sprawujących – w myśl Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – opiekę nad zabytkami oraz na organach administracji publicznej, które chronią je poprzez zapewnienie odpowiednich warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza – zgodnie z art. 5 ww. ustawy – polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Reasumując opieka nad zabytkiem polega na dbaniu o dobry stan zabytku, między innymi przez prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Odpowiedzialność za podejmowanie działań, w tym także finansowanie wyżej wymienionych prac, spoczywa na właścicielu lub posiadaczu zabytku.

Zgodnie z art. 71 ust. 2 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, sprawowanie opieki nad zabytkami, do których tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego (gmina), w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku jest zadaniem własnym tej jednostki (gminy).

Zarówno samorząd jak również podmioty posiadające tytuł prawny do zabytku mogą ubiegać się o dotację celową z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych zabytku.

Kwestie finansowania prac przy zabytkach z udziałem środków państwowych regulują zapisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 września 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków²⁸⁶.

W myśl zapisów ustawy o ochronie zabytków i opiece na zabytkami dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych udzielana jest przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a udziela jej: minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ze środków budżetu państwa, z części, której dysponentem jest ten minister lub wojewódzki konserwator zabytków ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda. Z kolei dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa jest udzielana ze środków budżetu państwa, z części, której dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 74). O taką dota-

²⁸⁶ Dz. U. 2022, poz. 2053.

cję może ubiegać się: osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie albo będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa(art. 73).

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie:

- 1) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, ustalonych na podstawie kosztorysu zatwierdzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku;
- 2) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, które zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji;
- 3) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa, ustalonych na podstawie kosztorysu zatwierdzonego przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku (art. 76).

W myśl art. 77 dotacja może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt 7-15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Gminy jako jednostki samorządu terytorialnego mają możliwość pozyskiwania środków zewnętrznych na prowadzenie działań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami. Ważne jest jednak, aby z własnej inicjatywy wygospodarowywały w swoich budżetach środki na realizację zadań z zakresu dziedzictwa kulturowego. Jest to o tyle ważne, że wiele programów dotacyjnych czy grantowych wymaga wykładu własnego. Rokroczne zabezpieczanie środków finansowych w budżetach pozwoli na systematyczne realizowanie działań mających na celu poprawę stanu zachowania obiektów zabytkowych.

Zadania związane z ochroną i opieką nad zabytkami gminy mogą być finansowane ze:

- 1) środków własnych gminy,**
- 2) źródeł zewnętrznych**

Wśród źródeł zewnętrznych są:

1) źródła zewnętrzne krajowe:

- a. dotacje i programy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- b. promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- c. dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- d. dotacje wojewódzkie,
- e. dotacje powiatowe,
- f. inne źródła,

2.2) źródła zewnętrzne zagraniczne

- a. środki unijne w ramach funduszy strukturalnych,
- b. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich,
- c. Program Infrastruktura i Środowisko,
- d. źródła pozaunijne (Mechanizm Norweski, Fundusz EOG),

Wskazane powyżej źródła finansowania zadań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami na terenie gminy mają jedynie charakter informacyjny, prezentujący przykładowe możliwości ich finansowania.

Duże możliwości pozyskania środków na realizację zadań z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami mają kościoły i związki wyznaniowe czy sektor NGO, do którego jest adresowanych wiele konkursów i programów dotacyjnych.

11. ZAKOŃCZENIE

Przedłożony Program opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2025-2028 stanowi podstawowy instrument, którym będzie się posługiwać gmina Opatów w najbliższych latach w aktywnym kształtowaniu i ochronie zasobów dziedzictwa na podległym sobie terenie. Wskazane w opracowaniu działania powinny być ukierunkowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców gminy oraz turystów. Mają one także przyczynić się do zwiększenia atrakcyjności gminy, powstania nowych produktów turystycznych, a także szerszego niż dotychczas wykorzystania potencjału związanego z zachowaniem dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gospodarczego i społecznego. Poprzez działania edukacyjne program winien budzić w lokalnej społeczności poczucie wspólnoty, podkreślać znaczenie i siłę własnych korzeni, przeciwdziałać skutkom globalizacji, integrować wokół kwestii związanych z dziedzictwem.

ZAŁĄCZNIKI

ZAŁĄCZNIK 1

Wykaz obiektów zabytkowych ujętych w Gminnej ewidencji zabytków gminy Opatów (stan na 30 grudnia 2024 r.)

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Informacja o wpisie do rejestru zabytków
1	Balbinów	Figura przydrożna – krzyż z 1925 r.	
2	Brzezie	Figura przydrożna – krzyż z 1830 r.	
3	Brzezie	Figura przydrożna – krzyż z XX w.	
4	Czerników Karski	Figura przydrożna z 1901 r.	
5	Czerników Karski	Figura przydrożna – Krzyż z 1865 r.	
6	Czerników Karski	Figura przydrożna – Matka Boża z XIX/XX w.	
7	Czerników Opatowski	Figura przydrożna – Matka Boża z 1927 r.	
8	Czerników Opatowski	Figura przydrożna – Chrystus z 1926 r.	
9	Gojców	Figura przydrożna – Matka Boża z 1924 r.	
10	Jagnin	Figura przydrożna – krzyż z 1908 r.	
11	Jagnin	Sad dworski sprzed 1862 r.	
12	Jałowęsy	Dwór w zespole dworsko-parkowym zbud. po 1864 r.	
13	Jałowęsy	Park w zespole dworsko-parkowym z XVIII w. (?)	nr rej.: A.525 z 11.12.1957 r., z 25.10.1991 r. i z 07.05.2010 r.
14	Jałowęsy	Kapliczka słupowa z XIX/XX w.	
15	Jałowęsy	Figura przydrożna – krzyż z pocz. XX w.	
16	Jałowęsy	Miejsce pamięci narodowej 1944 r., 1994 r.	
17	Jałowęsy-Rogatka	Figura przydrożna – krzyż z 1805 r.	
18	Jurkowice	Figura przydrożna – Matka Boża z 1896 r.	
19	Jurkowice	Figura przydrożna – krzyż z 1901 r.	
20	Karwów	Figura przydrożna – krzyż z XIX/XX w.	
21	Karwów	Figura przydrożna – krzyż z XIX/XX w.	
22	Karwów	Figura przydrożna – bł. Wincenty Kadłubek z 1919 r.	
23	Karwów	Źródło bł. Wincentego Kadłubka – miejsce kultu o lokalnym znaczeniu z 1995 r.	
24	Kobylany	Park podworski z I poł. XIX w.	
25	Kobylany	Kaplica Sióstr Miłosierdzia z II poł. XIX w.	
26	Kobylany	Figura przydrożna – Chrystus z 1958 r.	
27	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1901 r.	
28	Kobylany	Figura przydrożna – Matka Boża z 1918 r.	
29	Kobylany	Figura przydrożna – Matka Boża	

30	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1918 r.	
31	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1922 r.	
32	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż z 1899 r.	
33	Kobylany	Figura przydrożna – krzyż	
34	Kornacice	Figura przydrożna – Matka Boża z II poł. XVIII w.	
35	Kornacice	Figura przydrożna – krzyż z 1906 r.	
36	Lipowa	Park podworski z XIX w.	
37	Lipowa	Figura przydrożna – krzyż z 1850 r.	
38	Lipowa	Figura przydrożna – krzyż z 1899 r.	
39	Marcinkowice	Figura przydrożna – krzyż z 1930 r.	
40	Marcinkowice	Miejsce pamięci narodowej, 1944 r., po 1990 r.	
41	Nikisiałka Duża	Figura przydrożna – krzyż z 1927 r.	
42	Nikisiałka Duża	Figura przydrożna – krzyż z XIX w.	
43	Nikisiałka Mała	Dwór w zespole dworsko-parkowym XVII w., ok. 1770 r.	nr rej.: A.526/1-2 z 12.12.1957 r., z 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 29.02.1984 r. i z 07.05.2010 r.
44	Nikisiałka Mała	Park w zespole dworsko-parkowym z XVII w. (?)	
45	Nikisiałka Mała	Strefa ochrony konserwatorskiej	
46	Oficjałów	Dwór w zespole dworsko-parkowym z II poł. XIX w.	
47	Oficjałów	Park w zespole dworsko-parkowym z II poł. XIX w.	
48	Oficjałów	Figura przydrożna – św. Jana Nepomucena z 1776 r.	nr rej.: 58 B z 27.11.2024 r.
49	Oficjałów	Figura przydrożna – krzyż z ok. poł. XIX w.	
50	Okalina- Kolonja	Figura przydrożna – krzyż z 1878 r.	
51	Okalina- Kolonja	Figura przydrożna – św. Roch zapewne z końca XVIII w.	
52	Okalina-Wieś	Figura przydrożna – krzyż z 1902 r.	
53	Opatów	Układ urbanistyczny 1282 r. – k. XVIII w.	nr rej.: A.527 z 16.05.1947 r., z 8.05.1985 r. i z 07.05.2010 r.
54	Opatów	Strefa ochrony konserwatorskiej	
55	Opatów	Brama Warszawska z 1520-1530 r.	nr rej.: A.536/1-2 z 30.05.1972 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.
56	Opatów	Pozostałości murów obronnych z I poł. XVI w.	
57	Opatów	Kolegiata św. Marcina (kościół kolegiacki) w zespole kolegiackim św. Marcina Biskupa poł. XII w., I poł. XVI w. i ok. 1547 r., restaur. XVI w. i XVII w.,	nr rej.: A.528/1 z 18.10.1956 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r.,

		odnow. w I poł. XVIII w. i IV ćw. XIX w., prace konserwatorskie – XX i pocz. XXI w.	z 7.05.2010 r.
58	Opatów	Dzwonnica w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa z 1847 r.; prace konserwatorskie – lata 50. XX w., 1991 r.	nr rej.: A.528/2 16.06.1977 r., z 7.05.2010 r.
59	Opatów	Mur ogrodzeniowy z bramą w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa z k. XVIII w.	nr rej.: A.528/3 z 16.06.1977 r., 07.05.2010 r.
60	Opatów	Budynki „starej plebanii” (dawnej plebanii) w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa obejmujące: wschodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w., parafialny dom ludowy, po 1929 r. zachodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w.	nr rej.: A.528/4 z 31.05.2022 r.
61	Opatów	Cmentarz przykościelny nieczynny, w zespole kolegiaty św. Marcina Biskupa z ok. poł. XII w.	
62	Opatów	Figura Matki Bożej na cmentarzu przykościelnym kolegiaty św. Marcina Biskupa z 1938 r.	
63	Opatów – Żmigród	Kościół Wniebowzięcia NMP w zespole kościelno-klasztornym bernardynów z k. XV w., 1722 r., 1751-1765, odnowiony 1901 i po 1952 r.; pierwszy kościół w tym miejscu zbud. w XII w.	nr rej.: A.529/1-3 z 18.10.1956 r., z 21.06.1967 r., 16.06.1977 r.
64	Opatów – Żmigród	Klasztor w zespole kościelno-klasztornym bernardynów z k. XV w., XVI w./I poł. XVII w., przebud. XVIII w.,	
65	Opatów – Żmigród	Ogrodzenie z bramką na terenie cmentarza przykościelnego wzniesione zapewne współcześnie z przebudową kościółka w połowie XVIII w.; odnow. w XX w.	
66	Opatów – Żmigród	Cmentarz przykościelny, nieczynny, przy kościele bernardynów XII w.	
67	Opatów	Figura przydrożna – św. Jana Nepomucena z XVIII/XIX w. ul. Klasztorna	
68	Opatów	Relikty synagogi z ok. poł. XVI w. przy ul. Starowałowej	
69	Opatów	Kamienica mieszczańska z 1910 r. plac Obrońców Pokoju 2 i 3	
70	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 6	
71	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 7	
72	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 10	
73	Opatów	Kamienica mieszczańska	

		II poł. XVI w.-XVII w. plac Obrońców Pokoju 11	
74	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX w. plac Obrońców Pokoju 13	
75	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 19	
76	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 20	
77	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 21	
78	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 28	
79	Opatów	Kamienica mieszczańska 1918-39 plac Obrońców Pokoju 29	
80	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 30	
81	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 31	
82	Opatów	Dom mieszczański plac Obrońców Pokoju 32 z I poł. XIX w.	
83	Opatów	Kamienica mieszczańska z XIX/XX w. plac Obrońców Pokoju 33	
84	Opatów	Dom z podcieniami z II poł. XVI w./pocz. XVII w., zniszczony w czasie II wojny światowej, odbudowany w latach 50. XX w. plac Obrońców Pokoju 34 (d. Rynek 1)	nr rej.: A.537 z 14.10.1949 r., z 28.10.1971 r., i z 07.05.2010 r.
85	Opatów	Podziemna trasa turystyczna XVI-XVIII w.; przystosowana do ruchu turystycznego XX w.	
86	Opatów	Dom mieszkalny z II poł. XIX w. ul. Cmentarna 26	
87	Opatów	Dom mieszkalny z II poł. XIX w. ul. Cmentarna 28	
88	Opatów	Dom mieszkalny z 1918-1939 ul. Kąpielowa 5	
89	Opatów	Dawny urząd powiatowy z I poł. XIX w. ul. Jana Kilińskiego 4	
90	Opatów	Dom mieszkalno-usługowy z I ćw. XIX w. ul. Kolegiacka 13	
91	Opatów	Kamienica czynszowa z 1918-39 ul. Kolegiacka 15	
92	Opatów	Domy mieszkalne z XIX/XX w. ul. Kolegiacka / Stefana Grota-Roweckiego	
93	Opatów	Kamienica mieszkalna z II poł. XIX w. ul. T. Kościuszki 4	
94	Opatów	Kamienica mieszkalna z II poł. XIX w. ul. T. Kościuszki 6	
95	Opatów	Dom mieszkalny z k. XIX w. ul. T. Kościuszki 46	
96	Opatów	Dom mieszkalny z I poł. XIX w. ul. Legionów 13	

97	Opatów	Młyn nad Opatówką z I ćw. XX w. ul. Legionów 3	
98	Opatów	Figura przydrożna – krzyż z 1848 r. ul. Legionów	
99	Opatów	Dawna mykwa z I poł. XIX w. ul. Leszka Czarnego 13	
100	Opatów	Dom mieszkalny z 1933 r. ul. 1 Maja 14	
101	Opatów	Dom mieszkalny z XIX/XX w. ul. Adama Mickiewicza 32	
102	Opatów	Kamienica czynszowa z 1918-1939 ul. Nowowałowa (dz. 1291)	
103	Opatów	Kamienica mieszkalna z pocz. XX w. ul. Ogrodowa 2	
104	Opatów	Kamienica mieszkalna z 1933 r. ul. Ogrodowa 6	
105	Opatów	Kamienica mieszkalno-handlowa z XIX/XX w. ul. H. Sienkiewicza 4	
106	Opatów	Dom mieszkalno-usługowy z 1918-1939 ul. H. Sienkiewicza 7 i 9	
107	Opatów	Dom mieszkalno-usługowy z 1918-1939 ul. H. Sienkiewicza 13	
108	Opatów	Dom podmiejski z XIX/XX w. ul. H. Sienkiewicza 32	
109	Opatów	Zabudowania przemysłowe z XIX w. ul. H. Sienkiewicza 44	
110	Opatów	Dom z II poł. XIX w. ul. J. Słowackiego 1	
111	Opatów	Dom podmiejski z 1933 r. ul. J. Słowackiego 57	
112	Opatów	Kamienica mieszczańska z II poł. XVI-XVII w. ul. Szeroka 18	
113	Opatów	Kamienica mieszczańska z pocz. XX w. ul. Szeroka 23	
114	Opatów	Kamienica mieszkalno-handlowa z XVI/XVII w. ul. Szeroka 27	
115	Opatów	Dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny z 1918-1939 ul. Szpitalna 4a	
116	Opatów	Cmentarz parafialny z 1804 r. ul. Cmentarna	nr rej.: A.530 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
117	Opatów	Kaplica z I poł. XIX w. na cmentarzu parafialnym	
118	Opatów	Cmentarz wojenny z I i II wojny światowej zał. po 1945 r.	nr rej.: A.531 z 16.05.1988 r. i z 07.05.2010 r.
119	Opatów	Miejsce pamięci narodowej –	nr rej.: A.534

		moгиła ks. Franciszka Przybyłowskiego	z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.
120	Opatów	Pomnik mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego z 1924 r., odbud. 1999 r. plac Obrońców Pokoju	
121	Opatów	Mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów 1864 r., 2006 r.	
122	Opatów	Mogiła powstańców z 1863 r. obok szpitala, 1863 r., 1920 r., 2020 r.	nr rej.: A.533 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.
123	Opatów	Miejsce pamięci narodowej – mogiła powstańca styczniowego; wg tradycji mjra L. Topór-Zwierzdowskiego straconego 23.02.1864 r. na rynku opatowskim; obelisk fund. w 1982 r. ul. 1 Maja /A. Mickiewicza	nr rej.: A.535 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.
124	Opatów	Cmentarz żydowski z XVI w.	nr rej.: A.532 z 22.04.1991 r. i z 07.05.2010 r.
125	Opatów	Cmentarz prawosławny „stary” z poł. XVIII-poł. XIX w. przy ul. Stefanii Sempołowskiej	
126	Podole	Relikty dworu z II poł. XIX w. w zespole dworsko-parkowym	
127	Podole	Park z II poł. XIX w. w zespole dworsko-parkowym	
128	Podole	Figura przydrożna – krzyż z 1908 r.	
129	Podole- Ptkanów	Kościół parafialny pw. św. Idziego z XIV/XV w., 1889 r. (dobud. kruchta), 1906-1910 r. (powiększenie kościoła) w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	nr rej.: A.540/1-4 z 11.03.1957 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.
130	Podole- Ptkanów	Obwarowania przy kościele z bramą, basztami i małymi bastionami z IV ćw. XVI w. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	
131	Podole- Ptkanów	Cmentarz przykościelny nieczynny z XII w. (?), XIV/XV w. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	
132	Podole- Ptkanów	Plebania z 1789 r. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Idziego	
133	Podole- Ptkanów	Cmentarz parafialny z poł. XIX w.	nr rej.: A.539 z 17.06.1988 r. i 07.05.2010 r.
134	Rosochy	Figura – Chrystus Frasobliwy z 1908 r.	
135	Rosochy	Figura przydrożna – krzyż z 1908 r.	
136	Strzyżowice	Kościół parafialny pw. św. Bartłomieja 1783 r., po 1944 r. w zespole kościoła parafialnego	nr rej.: A.541 z 28.10.1971 r.,

		pw. św. Bartłomieja	z 6.07.1977 r. i z 07.05.2010 r.
137	Strzyżowice	Dzwonnica z 1860 r., po 1944 r. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja	
138	Strzyżowice	Cmentarz przykościelny nieczynny z XIII/XIV w. w zespole kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja	
139	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z 1928 r.	
140	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z 1932 r.	
141	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z XIX/XX w.	
142	Strzyżowice	Figura przydrożna – krzyż z 1857 r.	
143	Strzyżowice	Cmentarz parafialny „stary” (nieczynny) z pocz. XIX w.	nr rej.: A.542 z 16.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
144	Strzyżowice	Cmentarz parafialny „nowy” z k. XIX w.	nr rej.: A.543 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.
145	Tomaszów	Figura przydrożna – krzyż z 1865 r.	
146	Tudorów	Wieża mieszkalno-obronna z poł. XIV w.	nr rej.: A.544 z 30.05.1972 r., z 9.04.1984 r. i z 07.05.2010 r.
147	Tudorów	Działka z zielenią	
148	Wąworków	Figura przydrożna – Chrystus u słupa z 1776 r.	
149	Wąworków - Pobroszyn	Dwór z XIX/XX w., po 1945 r. w zespole dworsko-parkowym	
150	Wąworków - Pobroszyn	Park z XIX/XX w. w zespole dworsko-parkowym	nr rej.: A.538 z 17.12.1957 r. i z 07.05.2010 r.
151	Wąworków - Pobroszyn	Figura przydrożna – Matka Boża z 1920 r.	
152	Zochcinek	Park w zespole dworsko-parkowym	
153	Zochcinek	Figura przydrożna – krzyż z 1857 r.	

ZALĄCZNIK 2

Stanowiska archeologiczne na terenie Gminy Opatów ujęte w **Gminnej ewidencji zabytków**:

Stanowiska archeologiczne –gmina Opatów obszar miejski

Lp.	miejsowość	miejsowość według karty AZP	obszar AZP	nr stanowiska w miejscowości	nr stanowiska na obszarze	funkcja
1	Opatów		86-70	53	49	śląd/punkt osadniczy
2	Opatów		86-70	54	50	śląd/punkt osadniczy
3	Opatów		86-70	55	66	śląd/punkt osadniczy
4	Opatów		86-70	56	67	śląd/punkt osadniczy
5	Opatów		86-70	57	80	śląd/punkt osadniczy
6	Opatów		86-70	58	83	śląd/punkt osadniczy
7	Opatów		86-70	59	112	śląd/punkt osadniczy
8	Opatów		86-70	69	323	śląd/punkt osadniczy
9	Opatów		86-70	70	325	śląd/punkt osadniczy
10	Opatów		86-70	71	330	śląd/punkt osadniczy
11	Opatów		86-70	72	331	śląd/punkt osadniczy
12	Opatów		86-70	73	332	śląd/punkt osadniczy
13	Opatów		86-70	74	333	śląd/punkt osadniczy
14	Opatów		87-70	1	1	grodzisko
15	Opatów		87-70	19	24	osada, obozowisko
16	Opatów		87-70	26	47	osada, obozowisko
17	Opatów		87-70	32	63	śląd/punkt osadniczy
18	Opatów		87-70	37	69	osada, obozowisko

19	Opatów		87-70	39	87	ślad/punkt osadniczy
20	Opatów	Marcinkowice	87-70	25	301	osada, obozowisko
21	Opatów	Czemików Opatowski	87-70	26	305	osada, obozowisko
22	Opatów		87-70	62	311	ślad/punkt osadniczy
23	Opatów		87-70	63	312	fortyfikacje
24	Opatów		87-70	64	327	ślad/punkt
25	Opatów		87-70	65	330	ślad/punkt osadniczy
26	Opatów	Czemików Opatowski	87-70	32	338	ślad punkt osadniczy
27	Opatów	Czemików Opatowski	87-70	33	339	osada, obozowisko
28	Opatów	Czemików Opatowski	87-70	35	341	osada, obozowisko
29	Opatów		87-70	66	343	ślad/punkt osadniczy
30	Opatów		87-70	67	346	stad/punkt osadniczy
31	Opatów		87-70	68	371	siad/punkt osadniczy
32	Opatów		87-70	75	388	ślad/punkt osadniczy
33	Opatów		87-70	76	389	osada, obozowisko
34	Opatów		87-70	77	390	ślad/punkt osadniczy
35	Opatów	Opatów Zamczysko	87-70	1	1	grodzisko
36	Opatów		87-70	2	2	osada, obozowisko
37	Opatów		87-70	3	3	miasto
38	Opatów		87-70	4	4	osada, obozowisko
39	Opatów	Opatów Żmigród	87-70	5	5	obrzędowa
40	Opatów		87-70	6	6	osada, obozowisko
41	Opatów		87-70	7	7	znalezisko luźne
42	Opatów		87-70	t	8	ślad/punkt osadniczy
43	Opatów		87-70	10	9	siad/punkt osadniczy

44	Opatów		87-70	9	13	osada, obozowisko
45	Opatów		87-70	11	15	znalezisko luźne
46	Opatów		87-70	12	16	sepulkralna
47	Opatów		87-70	13	17	śląd/punkt osadniczy
48	Opatów		87-70	15	18	osada, obozowisko
49	Opatów		87-70	16	19	osada, obozowisko
50	Opatów		87-70	14	20	osada, obozowisko
51	Opatów		87-70	17	21	śląd/punkt osadniczy
52	Opatów		87-70	18	23	śląd/punkt osadniczy
53	Opatów		87-70	19	24	śląd/punkt osadniczy
54	Opatów		87-70	20	41	śląd/punkt osadniczy
55	Opatów		87-70	21	42	osada, obozowisko
56	Opatów		87-70	22	43	śląd/punkt osadniczy
57	Opatów		87-70	23	44	śląd/punkt osadniczy
58	Opatów		87-70	24	45	śląd/punkt osadniczy
59	Opatów		87-70	25	46	śląd/punkt osadniczy
60	Opatów		87-70	26	47	osada, obozowisko
61	Opatów		87-70	27	48	śląd/punkt osadniczy
62	Opatów		87-70	28	59	osada, obozowisko
63	Opatów		87-70	29	60	śląd/punkt osadniczy
64	Opatów		87-70	30	61	śląd/punkt osadniczy
65	Opatów		87-70	31	62	osada, obozowisko
66	Opatów		87-70	32	63	śląd/punkt osadniczy
67	Opatów		87-70	33	65	osada, obozowisko

68	Opatów		87-70	34	66	ślad/punkt osadniczy
69	Opatów		87-70	35	67	ślad/punkt osadniczy
70	Opatów		87-70	36	68	ślad/punkt osadniczy
71	Opatów		87-70	37	69	ślad/punkt osadniczy
72	Opatów		87-70	38	86	ślad/punkt osadniczy
73	Opatów		87-70	39	87	ślad/punkt osadniczy
74	Opatów		87-70	40	140	ślad/punkt osadniczy
75	Opatów		87-70	41	141	osada, obozowisko
76	Opatów		87-70	42	142	ślad/punkt osadniczy
77	Opatów		87-70	43	143	ślad/punkt osadniczy
78	Opatów		87-70	44	144	ślad/punkt osadniczy
79	Opatów		87-70	45	145	ślad/punkt osadniczy
80	Opatów		87-70	46	152	ślad/punkt osadniczy
81	Opatów		87-70	47	168	ślad/punkt osadniczy
82	Opatów		87-70	48	169	osada, obozowisko
83	Opatów		87-70	49	170	ślad/punkt osadniczy
84	Opatów		87-70	50	171	ślad/punkt osadniczy
85	Opatów		87-70	51	180	ślad/punkt osadniczy
86	Opatów		87-70	52	181	ślad/punkt osadniczy
87	Opatów		87-70	60	298	sepulkralna
88	Opatów		87-70	61	299	osada, obozowisko
89	Opatów		87-70	28	59	osada, obozowisko
90	Opatów		87-70	81	338	ślad/punkt osadniczy
91	Opatów		87-70	78	341	osada, obozowisko

92	Opatów		87-70	79	305	osada, obozowisko
----	--------	--	-------	----	-----	-------------------

Stanowiska archeologiczne –gmina Opatów obszar wiejski

Lp.	miejsc.	miejsc. według karty AZP	obszar AZP	nr stanowiska w miejscowości	nr stanowiska na obszarze	funkcja
1	Adamów		86-71	5	259	śląd/punkt osadniczy
2	Adamów		86-71	6	260	śląd/ punkt osadniczy
3	Adamów		86-71	7	261	śląd/punkt osadniczy
4	Adamów		87-71	1	170	śląd/punkt osadniczy
5	Balbinów		86-71	2	255	śląd/punkt osadniczy
6	Balbinów		86-71	3	256	śląd/punkt osadniczy
7	Balbinów		87-71	1	267	śląd/punkt osadniczy
8	Brzezcie		87-71	1	12	osada, obozowisko
9	Brzezcie		86-71	3	257	śląd/punkt osadniczy
10	Brzezcie		86-71	4	258	osada, obozowisko
11	Brzezcie		86-71	8	263	śląd/punkt osadniczy
12	Brzezcie		87-71	3	14	osada, obozowisko
13	Brzezcie		87-71	4	20	śląd/punkt osadniczy
14	Brzezcie		87-71	5	168	śląd/punkt osadniczy
15	Brzezcie		87-71	6	169	śląd/punkt osadniczy
16	Brzezcie		87-71	7	171	śląd/punkt osadniczy
17	Brzezcie		87-71	8	172	śląd/punkt osadniczy
18	Brzezcie		87-71	9	173	śląd/punkt osadniczy
19	Brzezcie		87-71	10	174	śląd/punkt osadniczy
20	Brzezcie		87-71	11	175	śląd/punkt osadniczy
21	Brzezcie		87-71	12	176	śląd/punkt osadniczy
22	Brzezcie	Wąworków	87-71	33	215	śląd/punkt osadniczy
23	Brzezcie	Wąworków	87-71	34	218	śląd/punkt osadniczy
24	Brzezcie		87-71	2	241	śląd/punkt osadniczy
25	Brzezcie		87-71	13	242	osada, obozowisko
26	Brzezcie		87-71	14	243	śląd/punkt osadniczy
27	Brzezcie		87-71	15	244	śląd/punkt osadniczy
28	Brzezcie		87-71	16	245	osada, obozowisko
29	Brzezcie		87-71	17	246	sepulkralna
30	Brzezcie		87-71	18	247	osada, obozowisko
31	Brzezcie		87-71	19	248	śląd/punkt osadniczy
32	Brzezcie		87-71	20	249	osada, obozowisko
33	Brzezcie		87-71	21	250	osada, obozowisko
34	Brzezcie		87-71	22	251	osada, obozowisko
35	Brzezcie		87-71	23	252	osada, obozowisko

36	Brzezcie		87-71	24	253	śląd/punkt osadniczy
37	Brzezcie		87-71	25	254	osada, obozowisko
38	Brzezcie		87-71	26	255	śląd/punkt osadniczy
39	Brzezcie		87-71	27	256	śląd/punkt osadniczy
40	Brzezcie		87-71	28	257	osada, obozowisko
41	Brzezcie		87-71	29	258	śląd/punkt osadniczy
42	Brzezcie		87-71	2	275	osadnicza, mieszkalna
43	Czerników Karski		87-70	13	200	osada, obozowisko
44	Czerników Karski		87-70	44	368	śląd/punkt osadniczy
45	Czerników Karski		87-70	36	359	śląd/punkt osadniczy
46	Czerników Karski		87-70	11	198	osada, obozowisko
47	Czerników Karski		87-70	12	199	osada, obozowisko
48	Czerników Karski		87-70	15	202	osada, obozowisko
49	Czerników Karski		87-70	24	347	osada, obozowisko
50	Czerników Karski		87-70	25	348	śląd/punkt osadniczy
51	Czerników Karski		87-70	26	349	śląd/punkt osadniczy
52	Czerników Karski		87-70	27	350	śląd/punkt osadniczy
53	Czerników Karski		87-70	28	351	śląd/punkt osadniczy
54	Czerników Karski		87-70	29	352	śląd/punkt osadniczy
55	Czerników Karski		87-70	30	353	śląd/punkt osadniczy
56	Czerników Karski		87-70	31	354	śląd/punkt osadniczy
57	Czerników Karski		87-70	32	355	śląd/punkt osadniczy
58	Czerników Karski		87-70	34	357	śląd/punkt osadniczy
59	Czerników Karski		87-70	35	358	ślady punkt osadniczy
60	Czerników Karski		87-70	37	360	osada, obozowisko
61	Czerników Karski		87-70	38	361	śląd/punkt osadniczy
62	Czerników Karski		87-70	39	362	śląd/punkt osadniczy

63	Czerników Karski		87-70	40	363	śląd/punkt osadniczy
64	Czerników Karski		87-70	41	364	śląd/punkt osadniczy
65	Czerników Karski		87-70	42	365	śląd/punkt osadniczy
66	Czerników Karski		87-70	43	366	śląd/punkt osadniczy
67	Czerników Karski		87-70	45	369	śląd/punkt osadniczy
68	Czerników Karski		87-70	1	49	osada, obozowisko
69	Czerników Karski		87-70	1	50	osada, obozowisko
70	Czerników Karski		87-70	2	51	śląd/punkt osadniczy
71	Czerników Karski		87-70	3	52	śląd/punkt osadniczy
72	Czerników Karski		87-70	4	53	osada, obozowisko
73	Czerników Karski		87-70	5	192	osada, obozowisko
74	Czerników Karski		87-70	6	193	śląd/punkt osadniczy
75	Czerników Karski		87-70	7	194	osada, obozowisko
76	Czerników Karski		87-70	8	195	śląd/punkt osadniczy
77	Czerników Karski		87-70	9	196	osada, obozowisko
78	Czerników Karski		87-70	10	197	osada, obozowisko
79	Czerników Karski		87-70	11	198	śląd/punkt osadniczy
80	Czerników Karski		87-70	12	199	osada, obozowisko
81	Czerników Karski		87-70	13	200	osada, obozowisko
82	Czerników Karski		87-70	14	201	śląd/punkt osadniczy
83	Czerników Karski		87-70	15	202	śląd/punkt osadniczy
84	Czerników Karski		87-70	17	252	śląd/punkt osadniczy
85	Czerników Karski		87-70	19	254	osada, obozowisko

86	Czerników Karski		87-70	20	256	śląd/punkt osadniczy
87	Czerników Karski		87-70	21	257	śląd/punkt osadniczy
88	Czerników Karski		87-70	22	258	śląd/punkt osadniczy
89	Czerników Karski		87-70	23	259	osada, obozowisko
90	Czerników Karski		87-70	18	260	śląd/punkt osadniczy
91	Czerników Karski	Czerników Karski	87-70	19	261	osada, obozowisko
92	Czerników Karski	Czerników Opatowski	87-70	20	262	osada, obozowisko
93	Czerników Karski		87-70	3	52	osada, obozowisko
94	Czerników Karski		87-70	33	356	śląd/punkt osadniczy
95	Czerników Opatowski		87-70	2	70	osada, obozowisko
96	Czerników Opatowski		87-70	4	72	śląd/punkt osadniczy
97	Czerników Opatowski		87-70	7	75	osada, obozowisko
98	Czerników Opatowski		87-70	10	78	osada, obozowisko
99	Czerników Opatowski		87-70	11	79	osada, obozowisko
100	Czerników Opatowski		87-70	27	306	osada, obozowisko
101	Czerników Opatowski		87-70	28	331	śląd/punkt osadniczy
102	Czerników Opatowski		87-70	29	332	śląd/punkt osadniczy
103	Czerników Opatowski		87-70	30	336	osada, obozowisko
104	Czerników Opatowski		87-70	31	337	śląd/punkt osadniczy
105	Czerników Opatowski		87-70	34	340	osada, obozowisko
106	Czerników Opatowski		87-70	2	70	osada, obozowisko
107	Czerników Opatowski		87-70	3	71	śląd/punkt osadniczy
108	Czerników Opatowski		87-70	4	72	śląd/punkt osadniczy

109	Czerników Opatowski		87-70	5	73	osada, obozowisko
110	Czerników Opatowski		87-70	6	74	osada, obozowisko
111	Czerników Opatowski		87-70	7	75	śląd/punkt osadniczy
112	Czerników Opatowski		87-70	8	76	osada, obozowisko
113	Czerników Opatowski		87-70	9	77	śląd/punkt osadniczy
114	Czerników Opatowski		87-70	10	78	śląd/punkt osadniczy
115	Czerników Opatowski		87-70	11	79	śląd/punkt osadniczy
116	Czerników Opatowski		87-70	12	80	śląd/punkt osadniczy
117	Czerników Opatowski		87-70	13	81	osada, obozowisko
118	Czerników Opatowski		87-70	14	82	osada, obozowisko
119	Czerników Opatowski		87-70	15	83	śląd/punkt osadniczy
120	Czerników Opatowski		87-70	16	84	śląd/punkt osadniczy
121	Czerników Opatowski		87-70	17	85	śląd/punkt osadniczy
122	Czerników Opatowski		87-70	21	263	osada, obozowisko
123	Czerników Opatowski		87-70	22	264	osada, obozowisko
124	Czerników Opatowski		87-70	23	265	osada, obozowisko
125	Czerników Opatowski		87-70	24	266	osada, obozowisko
126	Czerników Opatowski		87-70	29	332	śląd/punkt osadniczy
127	Czerników Opatowski		87-70	36	398	śląd/punkt osadniczy
128	Czerników Opatowski		87-70	37	399	śląd/punkt osadniczy
129	Gojców		87-70	1	188	śląd/punkt osadniczy
130	Gojców		88-70	2	10	osada, obozowisko
131	Gojców		88-70	3	22	śląd/punkt osadniczy
132	Gojców		88-70	4	58	śląd/punkt osadniczy
133	Gojców		88-70	5	59	śląd/punkt osadniczy
134	Gojców		88-70	6	120	osada, obozowisko
135	Gojców		88-70	7	121	śląd/punkt osadniczy

136	Gojców		88-70	8	122	osada, obozowisko
137	Gojców		88-70	9	123	osada, obozowisko
138	Gojców		88-70	10	124	osada, obozowisko
139	Gojców		88-70	11	125	osada, obozowisko
140	Gojców		88-70	12	284	śląd/punkt osadniczy
141	Jagnin		88-70	1	23	śląd/punkt osadniczy
142	Jagnin		88-70	2	24	osada, obozowiska
143	Jagnin		88-70	3	25	osada, obozowisko
144	Jagnin		88-70	4	26	śląd/punkt osadniczy
145	Jagnin		88-70	5	27	śląd/punkt osadniczy
146	Jagnin		88-70	6	28	śląd/punkt osadniczy
147	Jagnin		88-70	7	29	śląd/punkt osadniczy
148	Jagnin		88-70	8	30	osada, obozowisko
149	Jagnin		88-70	9	33	śląd/punkt osadniczy
150	Jagnin		88-70	10	34	osada, obozowisko
151	Jagnin		88-70	11	35	osada, obozowisko
152	Jagnin		88-70	12	36	osada, obozowisko
153	Jagnin		88-70	13	38	śląd/punkt osadniczy
154	Jagnin		88-70	14	100	osada, obozowisko
155	Jagnin		88-70	15	101	osada, obozowisko
156	Jagnin		88-70	16	102	osada, obozowisko
157	Jagnin		88-70	17	104	śląd/punkt osadniczy
158	Jagnin		88-70	18	113	śląd/punkt osadniczy
159	Jagnin		88-70	19	114	śląd/punkt osadniczy
160	Jagnin		88-70	20	115	śląd/punkt osadniczy
161	Jagnin		88-70	22	117	śląd/punkt osadniczy
162	Jagnin		88-70	23	118	śląd/punkt osadniczy
163	Jagnin		88-70	24	119	śląd/punkt osadniczy
164	Jałowęsy		87-69	58	269	śląd/punkt osadniczy
165	Jałowęsy		87-70	1	14	osada, obozowisko
166	Jałowęsy		87-70	22	217	osada, obozowisko
167	Jałowęsy		87-70	23	218	śląd/punkt osadniczy
168	Jałowęsy		87-70	24	219	śląd/punkti osadniczy
169	Jałowęsy		87-70	25	220	śląd/punkt osadniczy
170	Jałowęsy		87-70	26	221	śląd/punkt osadniczy
171	Jałowęsy		87-70	27	222	śląd/punkt osadniczy
172	Jałowęsy		87-70	28	278	sepulkralna
173	Jałowęsy		87-70	29	279	śląd/punkt osadniczy
174	Jałowęsy		87-69	31	5	osada, obozowisko
175	Jałowęsy		87-69	32	203	śląd/punkt osadniczy
176	Jałowęsy		87-69	33	204	osada, obozowisko
177	Jałowęsy		87-69	34	214	śląd/punkt osadniczy
178	Jałowęsy		87-69	35	222	śląd/punkt osadniczy
179	Jałowęsy		87-69	36	223	śląd/punkt osadniczy
180	Jałowęsy		87-69	37	224	śląd/punkt osadniczy
181	Jałowęsy		87-69	38	225	śląd/punkt osadniczy

182	Jałowęsy		87-69	39	250	śląd/punkt osadniczy
183	Jałowęsy		87-69	40	'251	s ład punki osadniczy
184	Jałowęsy		87-69	41	252	śląd/punkt osadniczy
185	Jałowęsy		87-69	42	253	śląd/punkt osadniczy
186	Jałowęsy		87-69	43	254	śląd/punkt osadniczy
187	Jałowęsy		87-69	44	255	śląd/punkt osadniczy
188	Jałowęsy		87-69	45	256	śląd/punkt osadniczy
189	Jałowęsy		87-69	46	257	stad/punkt osadniczy
190	Jałowęsy		87-69	47	258	śląd/punkt osadniczy
191	Jałowęsy		87-69	49	260	śląd/punkt osadniczy
192	Jałowęsy		87-69	50	261	osada, obozowisko
193	Jałowęsy		87-69	51	262	śląd/punkt osadniczy
194	Jałowęsy		87-69	52	263	śląd/punkt osadniczy
195	Jałowęsy		87-69	53	264	śląd/punkt osadniczy
196	Jałowęsy		87-69	54	265	stad/punkt osadniczy
197	Jałowęsy		87-69	55	266	śląd/punkt osadniczy
198	Jałowęsy		87-69	56	267	śląd/punkt osadniczy
199	Jałowęsy		87-69	57	268	osada, obozowisko
200	Jałowęsy		87-69	59	370	śląd/punkt osadniczy
201	Jałowęsy		87-69	48	259	osada, obozowisko
202	Jałowęsy		87-69	59	368	f. gospodarcza
203	Jałowęsy		87-69	60	383	śląd/punkt osadniczy
204	Jałowęsy		87-69	61	384	f. gospodarcza
205	Jałowęsy		87-69	62	382	stad/punkt osadniczy
206	Jałowęsy		87-69	63	371	śląd/punkt
207	Jałowęsy		87-69	32	203	śląd/punkt osadniczy
208	Jałowęsy		87-69	33	204	osada, obozowisko
209	Jałowęsy		87-69	35	222	śląd/punkt osadniczy
210	Jałowęsy		87-69	38	225	śląd/punkt
211	Jałowęsy		87-69	57	268	osada, obozowisko
212	Jałowęsy		87-69	58	269	śląd/punkt osadniczy
213	Jałowęsy		87-70	2	117	osada, obozowisko
214	Jałowęsy		87-70	3	118	osada, obozowisko
215	Jałowęsy		87-70	4	119	osada, obozowisko
216	Jałowęsy		87-70	5	120	osada, obozowisko
217	Jałowęsy		87-70	6	121	śląd/punkt osadniczy
218	Jałowęsy		87-70	7	122	śląd/punkt osadniczy
219	Jałowęsy		87-70	8	203	osada, obozowisko
220	Jałowęsy		87-70	9	204	śląd/punkt osadniczy
221	Jałowęsy		87-70	10	205	śląd/punkt osadniczy
222	Jałowęsy		87-70	11	206	śląd/punkt osadniczy
223	Jałowęsy		87-70	12	207	śląd/punkt osadniczy
224	Jałowęsy		87-70	13	208	śląd/punkt osadniczy
225	Jałowęsy		87-70	14	209	osada, obozowisko
226	Jałowęsy		87-70	15	210	śląd/punkt osadniczy
227	Jałowęsy		87-70	16	211	osada, obozowisko

228	Jałowęsy		87-70	17	212	śląd/punkt osadniczy
229	Jałowęsy		87-70	18	213	śląd/punkt osadniczy
230	Jałowęsy		87-70	19	214	osada, obozowisko
231	Jałowęsy		87-70	20	215	śląd/punkt osadniczy
232	Jałowęsy		87-70	21	216	śląd/punkt osadniczy
233	Jałowęsy	Jurkowice	87-70	14	271	śląd/punkt osadniczy
234	Jałowęsy	Jurkowice	87-70	15	272	śląd/ punkt osadniczy
235	Jałowęsy		87-70	30	391	śląd/punkt osadniczy
236	Jałowęsy		87-70	31	392	śląd/punkt osadniczy
237	Jurkowice		87-70	12	268	osada, obozowisko
238	Jurkowice		87-70	19	276	śląd/punkt osadniczy
239	Jurkowice		87-70	30	303	osada, obozowisko
240	Jurkowice		87-70	31	304	osada, obozowisko
241	Jurkowice		87-70	32	307	osada, obozowisko
242	Jurkowice		87-70	33	314	śląd/punkt osadniczy
243	Jurkowice		87-70	34	316	śląd/ punki osadniczy
244	Jurkowice		87-70	35	317	śląd/punkt osadniczy
245	Jurkowice		87-70	36	318	śląd/punkt osadniczy
246	Jurkowice		87-70	37	319	śląd/punkt osadniczy
247	Jurkowice		87-70	38	320	śląd/punkt osadniczy
248	Jurkowice		87-70	39	324	śląd/punkt osadniczy
249	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	31	326	śląd/punkt osadniczy
250	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	32	328	śląd/punkt osadniczy
251	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	33	329	stad/punkt osadniczy
252	Jurkowice		87-70	40	333	osada, obozowisko
253	Jurkowice		87-70	1	12	osada, obozowisko
254	Jurkowice		87-70	2	22	f. sepulkralna
255	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	13	100	śląd/punkt osadniczy
256	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	14	101	śląd/punkt osadniczy
257	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	15	123	śląd/punkt osadniczy
258	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	16	124	śląd/punkt osadniczy
259	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	17	125	śląd/punkt osadniczy
260	Jurkowice	Marcinkowice	87-70	18	126	śląd/punkt osadniczy
261	Jurkowice		87-70	3	127	śląd/punkt osadniczy
262	Jurkowice		87-70	4	128	śląd/punkt osadniczy
263	Jurkowice		87-70	5	129	śląd/punkt osadniczy
264	Jurkowice		87-70	6	130	osada, obozowisko
265	Jurkowice		87-70	25	175	osada, obozowisko
266	Jurkowice		87-70	31	176	śląd/punkt osadniczy
267	Jurkowice		87-70	30	177	śląd/punkt osadniczy
268	Jurkowice	Czerników Karski	87-70	26	255	śląd/punkt osadniczy
269	Jurkowice		87-70	11	267	osada, obozowisko
270	Jurkowice		87-70	12	268	osada, obozowisko
271	Jurkowice		87-70	13	269	śląd/punkt osadniczy
272	Jurkowice		87-70	16	273	śląd/punkt osadniczy

273	Jurkowice		87-70	17	274	osada, obozowisko
274	Jurkowice		87-70	18	275	śląd/punkt osadniczy
275	Jurkowice		87-70	19	276	śląd/punkt osadniczy
276	Jurkowice		87-70	20	277	śląd/punkt osadniczy
277	Jurkowice		87-70	21	282	śląd/punkt osadniczy
278	Jurkowice		87-70	22	285	śląd/punkt osadniczy
279	Jurkowice		87-70	23	286	śląd/punkt osadniczy
280	Jurkowice		87-70	24	287	śląd/punkt osadniczy
281	Jurkowice		87-70	26	289	śląd/punkt osadniczy
282	Jurkowice		87-70	27	290	śląd/punkt osadniczy
283	Jurkowice		87-70	28	291	śląd/punkt osadniczy
284	Jurkowice		87-70	29	292	śląd/punkt osadniczy
285	Jurkowice	Czerników Opatowski	87-70	25	293	śląd/punkt osadniczy
286	Jurkowice		87-70	11	267	osada, obozowisko
287	Jurkowice		87-70	40	333	osada, obozowisko
288	Jurkowice		87-70	41	393	śląd/punkt osadniczy
289	Jurkowice		87-70	42	394	śląd/punkt osadniczy
290	Jurkowice		87-70	43	395	śląd/punkt osadniczy
291	Jurkowice		87-70	44	396	śląd/punkt osadniczy
292	Jurkowice		87-70	48	397	śląd/punkt osadniczy
293	Karwów		87-71	16	59	osada, obozowisko
294	Karwów		87-71	1	11	osada, obozowisko
295	Karwów		87-71	3	21	osada, obozowisko
296	Karwów		87-71	2	34	śląd/punkt osadniczy
297	Karwów		87-71	4	35	śląd/punkt osadniczy
298	Karwów		87-71	5	36	osada, obozowisko
299	Karwów		87-71	7	42	osada, obozowisko
300	Karwów		87-71	8	43	osada, obozowisko
301	Karwów		87-71	9	44	śląd/punkt osadniczy
302	Karwów		87-71	10	45	śląd/punkt osadniczy
303	Karwów		87-71	11	48	śląd/punkt osadniczy
304	Karwów		87-71	12	55	śląd/punkt osadniczy
305	Karwów		87-71	13	56	osada, obozowisko
306	Karwów		87-71	14	57	osada, obozowisko
307	Karwów		87-71	15	58	osada, obozowisko
308	Karwów		87-71	17	60	śląd/punkt osadniczy
309	Karwów		87-71	18	61	śląd/punkt osadniczy
310	Karwów		87-71	19	62	osada, obozowisko
311	Karwów		87-71	20	63	śląd/punkt osadniczy
312	Karwów		87-71	21	64	śląd/punkt osadniczy
313	Karwów		87-71	22	65	śląd/ punkt osadniczy
314	Karwów		87-71	23	66	śląd/punkt osadniczy
315	Karwów		87-71	24	155	osada, obozowisko
316	Karwów		87-71	25	156	śląd/punkt osadniczy
317	Karwów		87-71	26	157	osada, obozowisko

318	Karwów		87-71	27	158	ślad/punkt osadniczy
319	Karwów		87-71	28	159	osada, obozowisko
320	Karwów		87-71	29	160	ślad/punkt osadniczy
321	Karwów		87-71	30	161	ślad/punkt osadniczy
322	Karwów	Nikisiałka Mała	87-71	39	162	ślad/punkt osadniczy
323	Karwów	Nikisiałka Mała	87-71	40	163	ślad/punkt osadniczy
324	Karwów	Nikisiałka Mała	87-71	41	164	ślad/punkt osadniczy
325	Karwów		87-71	31	166	ślad/punkt osadniczy
326	Karwów		88-71	32	138	ślad/punkt osadniczy
327	Karwów		88-71	33	139	osada, obozowisko
328	Karwów		88-71	34	140	ślad/punkt osadniczy
329	Karwów		88-71	35	141	ślad/punkt osadniczy
330	Karwów		88-71	36	142	ślad/punkt osadniczy
331	Karwów		88-71	37	143	ślad/punkt osadniczy
332	Karwów		88-71	38	144	ślad/punkti osadniczy
333	Kobylanki		87-70	5	241	ślad/punkt osadniczy
334	Kobylanki		87-69	7	350	ślad/punkt osadniczy
335	Kobylanki		87-69	8	351	ślad/punkt osadniczy
336	Kobylanki		87-69	9	355	osada, obozowisko
337	Kobylanki		87-70	1	237	ślad/punkt osadniczy
338	Kobylanki		87-70	3	239	osada, obozowisko
339	Kobylanki		87-70	4	240	ślad/punkt osadniczy
340	Kobylanki		87-70	6	281	ślad/punkt osadniczy
341	Kobylany		88-70	16	138	ślad/punkt osadniczy
342	Kobylany		87-69	19	279	osada, obozowisko
343	Kobylany		87-69	20	280	ślad/punkt osadniczy
344	Kobylany		87-69	21	281	ślad/punkt osadniczy
345	Kobylany		87-69	22	282	osada, obozowisko
346	Kobylany		87-69	23	283	ślad/punkt osadniczy
347	Kobylany		87-69	24	284	ślad/punkt osadniczy
348	Kobylany		87-69	25	285	ślad/punkt osadniczy
349	Kobylany		87-69	26	352	ślad/punkti osadniczy
350	Kobylany		87-69	27	353	ślad/punkt osadniczy
351	Kobylany		87-69	28	354	ślad/punkt osadniczy
352	Kobylany		87-70	1	10	ślad/punkt osadniczy
353	Kobylany		87-70	2	11	znalezisko luźne
354	Kobylany		87-70	3	228	ślad/ punkt osadniczy
355	Kobylany		87-70	4	229	ślad/punkt osadniczy
356	Kobylany		87-70	6	243	osada, obozowisko
357	Kobylany		88-69	29	52	ślad/punkt osadniczy
358	Kobylany		88-69	30	54	ślad/punkt osadniczy
359	Kobylany		88-69	31	68	ślad/punkt osadniczy
360	Kobylany		88-70	7	11	ślad/punkt osadniczy
361	Kobylany		88-70	8	12	osada, obozowisko
362	Kobylany		88-70	9	13	ślad/punkt osadniczy
363	Kobylany		88-70	10	14	osada, obozowisko

364	Kobylany		88-70	11	15	śląd/punkt osadniczy
365	Kobylany		88-70	12	16	śląd/punkt osadniczy
366	Kobylany	Krępa Dolna	88-70	5	81	grodzisko/ dwór na kopcu
367	Kobylany		88-70	18	82	śląd/punkt osadniczy
368	Kobylany		88-70	13	135	śląd/punkt osadniczy
369	Kobylany		88-70	14	136	osada, obozowisko
370	Kobylany		88-70	15	137	śląd/punkt osadniczy
371	Kobylany		88-70	17	139	osada, obozowisko
372	Kobylany	Mydlów	88-70	51	140	śląd/punkt osadniczy
373	Kobylany		88-70	32	309	znalezisko luźne
374	Kobylany		87-70	5	242	śląd/punkt osadniczy
375	Kobylanki		87-70	2	238	śląd/punkt osadniczy
376	Kochów		87-70	22	172	osada, obozowisko
377	Kochów		87-70	21	173	śląd/punkt osadniczy
378	Kochów		87-70	20	174	stad/punkt osadniczy
379	Kochów		87-70	1	225	osada, obozowisko
380	Kochów		87-70	2	226	osada, obozowisko
381	Kochów		87-70	3	227	osada, obozowisko
382	Kochów		87-70	4	230	śląd/punkt osadniczy
383	Kochów		87-70	5	231	śląd/punkt osadniczy
384	Kochów		87-70	6	232	śląd/punkt osadniczy
385	Kochów	Kochówek	87-70	7	233	śląd/punkt osadniczy
386	Kochów	Kochówek	87-70	8	234	śląd punkt osadniczy
387	Kochów		87-70	9	235	śląd/punkt osadniczy
388	Kochów		87-70	10	236	śląd/punkt osadniczy
389	Kochów		87-70	11	244	osada, obozowisko
390	Kochów		87-70	12	245	śląd/punkt osadniczy
391	Kochów		87-70	13	246	śląd/punkt osadniczy
392	Kochów		87-70	14	247	śląd/punkt osadniczy
393	Kochów		87-70	15	248	śląd/punkt osadniczy
394	Kochów		87-70	16	249	śląd/punkt osadniczy
395	Kochów		87-70	17	250	śląd/punkt osadniczy
396	Kochów		87-70	18	283	śląd/punkt osadniczy
397	Kochów		87-70	19	284	śląd/punkt osadniczy
398	Kochów		87-70	23	288	śląd/punkt osadniczy
399	Kochów		88-70	24	17	śląd/punkt osadniczy
400	Kochów		88-70	25	18	śląd/punkt osadniczy
401	Kornacice		86-70	12	55	śląd/punkt osadniczy
402	Kornacice		86-70	14	57	śląd/punkt osadniczy
403	Kornacice		86-70	15	58	śląd/punkt osadniczy
404	Kornacice		86-70	20	63	osada, obozowisko
405	Kornacice		86-70	20	63	śląd/punkt osadniczy
406	Kornacice		86-70	21	64	śląd/punkt osadniczy
407	Kornacice		86-70	22	65	śląd/punkt osadniczy
408	Kornacice		86-70	23	68	śląd/punkt osadniczy
409	Kornacice		86-70	24	69	osada, obozowisko

410	Kornacice		86-70	25	70	osada, obozowisko
411	Kornacice		86-70	27	72	sepulkralna
412	Kornacice		86-70	30	75	śląd/punkt osadniczy
413	Kornacice		86-70	32	77	śląd/punkt osadniczy
414	Kornacice		86-70	34	79	śląd/punkt
415	Kornacice		86-70	36	82	śląd/punkt osadniczy
416	Kornacice		86-70	37	84	śląd/punkt osadniczy
417	Kornacice		86-70	39	86	śląd/punkt osadniczy
418	Kornacice		86-70	42	89	śląd/punkt osadniczy
419	Kornacice		86-70	43	90	śląd/punkt osadniczy
420	Kornacice		86-70	45	135	osada, obozowisko
421	Kornacice		86-70	47	243	śląd/punkt osadniczy
422	Kornacice		86-70	48	334	śląd/punkt osadniczy
423	Kornacice		86-70	29	74	śląd/punkt osadniczy
424	Kornacice		86-70	1	15	sepulkralna
425	Kornacice		86-70	2	28	osada, obozowisko
426	Kornacice		86-70	2	28	osada, obozowisko
427	Kornacice		86-70	3	42	śląd/punkt osadniczy
428	Kornacice		86-70	4	43	śląd/ punkt osadniczy
429	Kornacice		86-70	5	44	osada, obozowisko
430	Kornacice		86-70	6	45	śląd/punkt osadniczy
431	Kornacice		86-70	7	46	śląd/punkt osadniczy
432	Kornacice		86-70	8	51	śląd/punkt osadniczy
433	Kornacice		86-70	9	52	śląd/punkt osadniczy
434	Kornacice		86-70	10	53	śląd punkt osadniczy
435	Kornacice		86-70	11	54	śląd/punkt osadniczy
436	Kornacice		86-70	13	56	śląd/punkt osadniczy
437	Kornacice		86-70	21	64	osada, obozowisko
438	Kornacice		86-70	26	71	śląd/punkt osadniczy
439	Kornacice		86-70	28	73	śląd/punkt osadniczy
440	Kornacice		86-70	31	76	śląd/punkt osadniczy
441	Kornacice		86-70	33	78	śląd/punki osadniczy
442	Kornacice		86-70	35	81	śląd/punkt osadniczy
443	Kornacice		86-70	38	85	osada, obozowisko
444	Kornacice		86-70	40	87	osada, obozowisko
445	Kornacice		86-70	41	88	śląd/punkt osadniczy
446	Kornacice		86-70	44	113	śląd/punkt osadniczy
447	Kornacice		86-70	46	211	śląd/punkt osadniczy
448	Kornacice		86-70	48	244	śląd/punkt osadniczy
449	Kornacice		86-70	47	329	śląd/punkt osadniczy
450	Lipowa		86-70	1	26	osada, obozowisko
451	Lipowa		86-70	1	26	osada, obozowisko
452	Lipowa		86-70	3	27	osada, obozowisko
453	Lipowa		86-70	2	29	osada, obozowisko
454	Lipowa		86-70	4	41	osada, obozowisko
455	Lipowa		86-70	5	47	śląd/punkt osadniczy

456	Lipowa		86-70	6	48	śląd/punkt osadniczy
457	Lipowa	Kornacice	86-70	17	60	śląd/punkt osadniczy
458	Lipowa	Kornacice	86-70	18	61	śląd punkt osadniczy
459	Lipowa	Kornacice	86-70	19	62	śląd/punkt osadniczy
460	Lipowa	Kornacice	86-70	16	59	śląd/punkt osadniczy
461	Marcinkowice		87-70	27	315	śląd/punkt osadniczy
462	Marcinkowice		87-70	7	94	osada, obozowisko
463	Marcinkowice		87-70	28	321	śląd/punkt osadniczy
464	Marcinkowice		87-70	29	322	śląd/punkt osadniczy
465	Marcinkowice		87-70	1	88	śląd/punkt osadniczy
466	Marcinkowice		87-70	2	89	osada, obozowisko
467	Marcinkowice		87-70	3	90	stad/punkt osadniczy
468	Marcinkowice		87-70	4	91	śląd/punkt osadniczy
469	Marcinkowice		87-70	5	92	śląd/punkt osadniczy
470	Marcinkowice		87-70	6	93	śląd/punkt osadniczy
471	Marcinkowice		87-70	7	94	śląd/punkt osadniczy
472	Marcinkowice		87-70	8	95	śląd/punkt osadniczy
473	Marcinkowice		87-70	9	96	śląd/punkt osadniczy
474	Marcinkowice		87-70	10	97	śląd/punkt osadniczy
475	Marcinkowice		87-70	11	98	śląd/punkt osadniczy
476	Marcinkowice		87-70	12	99	śląd/punkt osadniczy
477	Marcinkowice	Jurkowice	87-70	7	131	śląd/punkt osadniczy
478	Marcinkowice	Jurkowice	87-70	8	132	osada, obozowisko
479	Marcinkowice	Jurkowice	87-70	9	133	osada, obozowisko
480	Marcinkowice	Jurkowice	87-70	10	134	osada, obozowisko
481	Marcinkowice		87-70	19	135	śląd/punkt osadniczy
482	Marcinkowice		87-70	20	136	śląd/punkt osadniczy
483	Marcinkowice		87-70	21	137	śląd/punkt osadniczy
484	Marcinkowice		87-70	22	138	śląd/punkt osadniczy
485	Marcinkowice		87-70	23	139	śląd/punkt osadniczy
486	Marcinkowice		87-70	24	223	osada, obozowisko
487	Marcinkowice		87-70	26	302	osada, obozowisko
488	Marcinkowice		87-70	30	323	Śląd/punkt osadniczy
489	Nikisiałka Mała		87-71	13	77	osada, obozowisko
490	Nikisiałka Duża		87-71	3	127	śląd/punkt osadniczy
491	Nikisiałka Duża		87-71	8	132	śląd/punkt osadniczy
492	Nikisiałka Duża	Brzezcie	87-71	24	259	śląd/punkt osadniczy
493	Nikisiałka Duża		87-71	26	261	śląd/punkt osadniczy
494	Nikisiałka Duża		87-71	27	262	śląd/punkt osadniczy
495	Nikisiałka Mała		87-71	16	80	śląd/punkt osadniczy
496	Nikisiałka Mała		87-71	17	81	śląd/punkt osadniczy

497	Nikisiałka Mała		87-71	18	82	osada, obozowisko
498	Nikisiałka Mała		87-71	21	85	śląd/punkt osadniczy
499	Nikisiałka Mała		87-71	22	86	śląd/punkt osadniczy
500	Nikisiałka Mała		87-71	27	102	śląd/punkt osadniczy
501	Nikisiałka Mała		87-71	29	123	śląd/punkt osadniczy
502	Nikisiałka Mała		87-71	30	124	śląd/punkt osadniczy
503	Nikisiałka Mała		87-71	42	197	śląd/punkt osadniczy
504	Nikisiałka Mała		87-71	44	274	śląd/punkt osadniczy
505	Nikisiałka Duża		87-71	2	7	sepulkralna
506	Nikisiałka Duża		87-71	1	22	osada, obozowisko
507	Nikisiałka Duża		87-71	4	128	śląd/punkt osadniczy
508	Nikisiałka Duża		87-71	5	129	śląd/punkt osadniczy
509	Nikisiałka Duża		87-71	6	130	śląd/punkt osadniczy
510	Nikisiałka Duża		87-71	7	131	śląd/punkt osadniczy
511	Nikisiałka Duża		87-71	9	133	śląd/punkt osadniczy
512	Nikisiałka Duża		87-71	13	140	śląd/punkt osadniczy
513	Nikisiałka Duża		87-71	14	141	śląd/punkti osadniczy
514	Nikisiałka Duża		87-71	15	142	śląd/punkt osadniczy
515	Nikisiałka Duża		87-71	18	224	śląd/punkt osadniczy
516	Nikisiałka Duża		87-71	19	225	osada, obozowisko
517	Nikisiałka Duża		87-71	20	226	osada, obozowisko
518	Nikisiałka Duża		87-71	21	227	śląd/punkt osadniczy
519	Nikisiałka Duża		87-71	22	228	śląd/punkti osadniczy
520	Nikisiałka Duża		87-71	23	229	śląd/punkt osadniczy
521	Nikisiałka Mała	Nikisiałka	87-71	1	4	sepulkralna
522	Nikisiałka Mała	Nikisiałka	87-71	2	5	sepulkralna
523	Nikisiałka Mała		87-71	2	6	sepulkralna
524	Nikisiałka Mała		87-71	1	23	osada, obozowisko

525	Nikisiałka Mała	Nikisiałka	87-71	3	25	sepulkralna
526	Nikisiałka Mała	Nikisiałka	87-71	4	26	śląd/punkt osadniczy
527	Nikisiałka Mała		87-71	3	67	śląd/punkt osadniczy
528	Nikisiałka Mała		87-71	4	68	śląd/punkt osadniczy
529	Nikisiałka Mała		87-71	5	69	osadniczy
530	Nikisiałka Mała		87-71	6	70	śląd/punkt osadniczy
531	Nikisiałka Mała		87-71	7	71	śląd/punkt osadniczy
532	Nikisiałka Mała		87-71	8	72	śląd/punkt osadniczy
533	Nikisiałka Mała		87-71	9	73	śląd/punkt osadniczy
534	Nikisiałka Mała		87-71	10	74	śląd/punkt osadniczy
535	Nikisiałka Mała		87-71	11	75	śląd/punkt osadniczy
536	Nikisiałka Mała		87-71	12	76	śląd/punkt osadniczy
537	Nikisiałka Mała		87-71	14	78	osada, obozowisko
538	Nikisiałka Mała		87-71	15	79	osada, obozowisko
539	Nikisiałka Mała		87-71	19	83	śląd/punkt osadniczy
540	Nikisiałka Mała		87-71	20	84	śląd/punkt osadniczy
541	Nikisiałka Mała		87-71	23	98	śląd/punkt osadniczy
542	Nikisiałka Mała		87-71	24	99	śląd/punkt osadniczy
543	Nikisiałka Mała		87-71	25	100	osada, obozowisko
544	Nikisiałka Mała		87-71	26	101	osada, obozowisko
545	Nikisiałka Mała		87-71	28	122	śląd/punkt osadniczy
546	Nikisiałka Mała	Nikisiałka Duża	87-71	10	134	śląd/punkty osadniczy
547	Nikisiałka Mała	Nikisiałka Duża	87-71	11	135	osada, obozowisko
548	Nikisiałka Mała		87-71	31	136	śląd/punkt osadniczy
549	Nikisiałka Mała		87-71	32	137	śląd/punkt osadniczy
550	Nikisiałka Mała		87-71	33	138	śląd/punkt osadniczy
551	Nikisiałka Mała	Nikisiałka Duża	87-71	12	139	śląd/punkt osadniczy

552	Nikisiałka Mała		87-71	16	143	śląd/punkt osadniczy
553	Nikisiałka Mała		87-71	35	144	osada, obozowisko
554	Nikisiałka Mała		87-71	36	145	śląd/punkt osadniczy
555	Nikisiałka Mała		87-71	38	147	śląd/punkt osadniczy
556	Nikisiałka Mała	Wąworków	87-71	28	237	śląd/punkt osadniczy
557	Nikisiałka Mała		87-71	43	238	śląd/punkt osadniczy
558	Nikisiałka Mała		88-71	44	126	śląd/punkt osadniczy
559	Nikisiałka Mała		88-71	45	145	śląd/punkt osadniczy
560	Nikisiałka Mała		88-71	46	146	śląd/punkt osadniczy
561	Nikisiałka Duża		87-71	25	260	osada, obozowisko
562	Nikisiałka Mała		87-71	37	146	śląd/punkt osadniczy
563	Oficjałów		87-70	3	27	osada, obozowisko
564	Oficjałów		87-70	4	28	osada, obozowisko
565	Oficjałów		87-70	9	157	osada, obozowisko
566	Oficjałów		87-70	14	300	osada, obozowisko
567	Oficjałów		87-70	15	308	osada, obozowisko
568	Oficjałów		87-70	16	309	osada, obozowisko
569	Oficjałów		87-70	17	310	osada, obozowisko
570	Oficjałów		87-70	18	313	depozyt
571	Oficjałów		87-70	6	153	osada, obozowisko
572	Oficjałów		87-70	19	370	osada, obozowisko
573	Oficjałów		87-70	20	372	osada, obozowisko
574	Oficjałów		87-70	21	373	śląd/punkt osadniczy
575	Oficjałów		87-70	22	374	osada, obozowisko
576	Oficjałów		87-70	23	375	śląd/punkti osadniczy
577	Oficjałów		87-70	24	382	śląd/punkt osadniczy
578	Oficjałów		87-70	25	383	śląd/punkt osadniczy
579	Oficjałów		87-70	26	385	śląd/punkt osadniczy
580	Oficjałów		87-70	27	386	śląd/punkt osadniczy
581	Oficjałów		87-70	1	25	śląd/punkt osadniczy
582	Oficjałów		87-70	2	26	śląd/punkt osadniczy
583	Oficjałów		87-70	3	27	osada, obozowisko
584	Oficjałów		87-70	4	28	osada, obozowisko
585	Oficjałów		87-70	5	40	śląd/punkt osadniczy
586	Oficjałów		87-70	6	153	osada, obozowisko
587	Oficjałów		87-70	7	154	śląd/punkt osadniczy
588	Oficjałów		87-70	8	155	śląd/punkt osadniczy
589	Oficjałów		87-70	9	157	śląd/punkt osadniczy

590	Oficjałów	Okalina-Kolonia	87-70	5	158	ślad/punkt osadniczy
591	Oficjałów	Okalina-Kolonia	87-70	6	159	ślad/ punkt osadniczy
592	Oficjałów		87-71	10	30	ślad/punkt osadniczy
593	Oficjałów		87-71	11	31	ślad/punkt osadniczy
594	Oficjałów		87-71	12	32	ślad/punkt osadniczy
595	Oficjałów		87-71	13	33	ślad/punkt osadniczy
596	Okalina-Kolonia	Okalina	87-70	21	344	osada, obozowisko
597	Okalina-Kolonia	Okalina	87-70	22	345	ślad/punkt osadniczy
598	Okalina-Kolonia	Okalina	87-70	23	367	ślad/punkti osadniczy
599	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	34	379	ślad/punkt osadniczy
600	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	35	380	ślad/punkt osadniczy
601	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	36	381	ślad/punkt osadniczy
602	Okalina-Kolonia		87-70	12	384	ślad/punkt osadniczy
603	Okalina-Kolonia		87-70	13	387	ślad/punkt osadniczy
604	Okalina-Kolonia	Kolonia Okalina	87-70	1	29	ślad/punkt osadniczy
605	Okalina-Kolonia		87-70	2	32	ślad/punkt osadniczy
606	Okalina-Kolonia		87-70	3	35	ślad/punkt osadniczy
607	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	4	36	ślad/punkt osadniczy
608	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	9	39	ślad/punkt osadniczy
609	Okalina-Kolonia		87-70	4	156	ślad/punkt osadniczy
610	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	10	160	ślad/punkt osadniczy
611	Okalina-Kolonia		87-70	7	161	osada, obozowisko
612	Okalina-Kolonia		87-70	8	162	ślad/punkt osadniczy
613	Okalina-Kolonia	Tudorów	87-70	12	164	ślad/punkt osadniczy
614	Okalina-Kolonia		87-70	9	182	ślad/punkt osadniczy

615	Okalina-Kolonia		87-70	10	183	śląd/punkt osadniczy
616	Okalina-Kolonia		87-70	11	184	śląd/punkt osadniczy
617	Okalina-Kolonia	Okalina	87-70	10	185	śląd/punkt osadniczy
618	Okalina-Kolonia		87-70	12	186	śląd/punkt osadniczy
619	Okalina-Kolonia		87-70	23	367	śląd/punkt osadniczy
620	Okalina-Kolonia		87-70	24	400	śląd/punkt osadniczy
621	Okalina-Kolonia	Karwów	87-71	6	37	śląd/punkt osadniczy
622	Okalina-Wieś		87-70	3	33	osada, obozowisko
623	Okalina-Wieś		87-70	9	58	osada, obozowisko
624	Okalina-Wieś		87-70	18	334	osada, obozowisko
625	Okalina-Wieś		87-70	19	335	osada, obozowisko
626	Okalina-Wieś		87-70	20	342	śląd/punkt osadniczy
627	Okalina-Wieś		87-70	1	30	śląd/punkt osadniczy
628	Okalina-Wieś		87-70	2	31	osada, obozowisko
629	Okalina-Wieś		87-70	3	33	osada, obozowisko
630	Okalina-Wieś	Okalina	87-70	4	34	śląd/punkt osadniczy
631	Okalina-Wieś		87-70	5	54	śląd/punkt osadniczy
632	Okalina-Wieś		87-70	6	55	osada, obozowisko
633	Okalina-Wieś		87-70	8	57	osada, obozowisko
634	Okalina-Wieś		87-70	9	58	osada, obozowisko
635	Okalina-Wieś		87-70	11	187	śląd/punkt osadniczy
636	Okalina-Wieś		87-70	12	189	śląd/punkt osadniczy
637	Okalina-Wieś		87-70	14	191	śląd/punkt osadniczy
638	Okalina-Wieś		87-70	15	295	sepulkralna
639	Okalina-Wieś		87-70	16	206	sepulkralna
640	Okalina-Wieś		87-70	17	297	osada, obozowisko
641	Okalina-Wieś		87-70	20	342	śląd/punkt osadniczy
642	Okalina-Wieś		87-70	13	190	śląd/punkt osadniczy
643	Okalina-Wieś		87-70	7	56	śląd punkt osadniczy
644	Podole		86-70	7	205	śląd/punkt osadniczy
645	Podole		86-70	8	206	osada, obozowisko
646	Podole		86-70	8	206	osada, obozowisko
647	Podole		86-70	9	207	osada, obozowisko
648	Podole		86-70	9	207	osada, obozowisko
649	Podole		86-70	10	208	osada, obozowisko
650	Podole		86-70	11	209	śląd/punkt osadniczy
651	Podole		86-70	12	210	osada, obozowisko
652	Podole		86-70	12	210	śląd/punkt osadniczy
653	Podole		86-70	1	6	osada, obozowisko

654	Podole		86-70	2	7	grodzisko
655	Podole		86-71	3	8	kopiec
656	Podole		86-71	4	17	osada, obozowisko
657	Podole		86-71	8	18	osada, obozowisko
658	Podole		86-71	13	46	śląd/punkt osadniczy
659	Podole		86-71	14	47	śląd/punkt osadniczy
660	Podole		86-71	16	49	osada, obozowisko
661	Podole		86-71	17	50	osada, obozowisko
662	Podole		86-71	17	50	śląd/punkt osadniczy
663	Podole		86-71	19	52	osada, obozowisko
664	Podole		86-71	19	52	osada, obozowisko
665	Podole		86-71	20	53	osada, obozowisko
666	Podole		86-71	21	54	śląd/punkt osadniczy
667	Podole		86-71	22	59	sepulkralna -kurhany
668	Podole		86-71	23	209	śląd/punkt osadniczy
669	Podole		86-71	24	210	osada, obozowisko
670	Podole		86-71	25	211	śląd/punkt osadniczy
671	Podole		86-71	26	212	śląd/punkt osadniczy
672	Podole		86-71	27	213	śląd/punkt osadniczy
673	Podole		86-71	28	214	śląd/punkt osadniczy
674	Podole		86-71	29	215	śląd/punkt osadniczy
675	Podole		86-71	30	216	śląd/punkt osadniczy
676	Podole		86-71	31	217	śląd/punkt osadniczy
677	Podole		86-71	33	289	śląd/punkt osadniczy
678	Podole		86-71	32	290	osada, obozowisko
679	Podole		86-71	34	291	osada, obozowisko
680	Podole		86-71	6	19	osada, obozowisko
681	Podole		86-71	16	49	osada, obozowisko
682	Podole		86-71	15	48	śląd/punkt osadniczy
683	Podole		86-71	18	51	śląd/punkt osadniczy
684	Rosochy		86-71	5	55	osada, obozowisko
685	Rosochy		86-71	2	58	osada, obozowisko
686	Rosochy		86-71	3	60	śląd, punkt osadniczy
687	Rosochy		86-71	4	61	śląd/punkt osadniczy
688	Rosochy		86-71	8	63	osada, obozowisko
689	Rosochy		86-71	6	56	śląd/punkt osadniczy
690	Rosochy		86-71	1	57	śląd/punkt osadniczy
691	Rosochy		86-71	9	178	osada, obozowisko
692	Rosochy		86-71	10	180	śląd/punkt osadniczy
693	Rosochy		86-71	12	182	śląd/punkt osadniczy
694	Rosochy		86-71	13	183	śląd/punkt osadniczy
695	Rosochy		86-71	14	184	śląd/punkt osadniczy
696	Rosochy		86-71	15	185	śląd/punkt osadniczy
697	Rosochy		86-71	16	186	śląd/punkt osadniczy
698	Rosochy		86-71	17	187	śląd, punkt osadniczy
699	Rosochy		86-71	18	188	osada, obozowisko

700	Rosochy		86-71	19	189	ślad/punkt osadniczy
701	Rosochy		86-71	20	190	ślad/punkt osadniczy
702	Rosochy		86-71	21	191	ślad/punkt osadniczy
703	Rosochy		86-71	22	222	osada, obozowisko
704	Rosochy		86-71	23	223	ślad/punkt osadniczy
705	Rosochy		86-71	24	224	osada, obozowisko
706	Rosochy		86-71	25	225	ślad/punkt osadniczy
707	Rosochy		86-71	26	226	ślad/punkt osadniczy
708	Rosochy		86-71	27	251	stad/punkt osadniczy
709	Rosochy		86-71	28	252	ślad/punkt osadniczy
710	Rosochy		86-71	29	253	ślad/punkt osadniczy
711	Rosochy		86-71	30	254	ślad/punkt osadniczy
712	Rosochy		86-71	31	262	ślad/punkt osadniczy
713	Rosochy		86-71	32	287	ślad/punkt osadniczy
714	Rosochy		86-71	33	288	stad/punkt osadniczy
715	Rosochy		86-71	7	62	ślad/punkt osadniczy
716	Rosochy		86-71	8	63	ślad/punkt osadniczy
717	Rosochy		86-71	11	181	ślad/punkt osadniczy
718	Strzyżowice		88-70	18	74	ślad/punkt osadniczy
719	Strzyżowice		88-70	27	134	ślad/punkt osadniczy
720	Strzyżowice		88-70	28	158	ślad/punkt osadniczy
721	Strzyżowice	Czerników Karski	87-70	16	251	ślad/punkt osadniczy
722	Strzyżowice	Czerników Karski	87-70	18	253	ślad/punkt osadniczy
723	Strzyżowice		88-70	1	19	ślad/punkt osadniczy
724	Strzyżowice		88-70	2	20	osada, obozowisko
725	Strzyżowice		88-70	3	21	ślad/punkt osadniczy
726	Strzyżowice		88-70	4	31	ślad/punkt osadniczy
727	Strzyżowice		88-70	5	32	ślad/punkt osadniczy
728	Strzyżowice		88-70	6	37	osada, obozowisko
729	Strzyżowice		88-70	7	39	ślad/punkt osadniczy
730	Strzyżowice		88-70	8	40	ślad/punkt osadniczy
731	Strzyżowice		88-70	9	41	osada, obozowisko
732	Strzyżowice		88-70	10	42	ślad/punkt osadniczy
733	Strzyżowice		88-70	11	43	ślad/punkt osadniczy
734	Strzyżowice		88-70	12	44	ślad/punkt osadniczy
735	Strzyżowice		88-70	13	45	ślad/punkt osadniczy
736	Strzyżowice		88-70	14	46	ślad/punkt osadniczy
737	Strzyżowice		88-70	15	47	ślad/punkt osadniczy
738	Strzyżowice		88-70	16	48	osada, obozowisko
739	Strzyżowice		88-70	17	50	ślad/punkt osadniczy
740	Strzyżowice		88-70	25	73	ślad/punkt
741	Strzyżowice		88-70	19	75	ślad/punkt osadniczy
742	Strzyżowice		88-70	20	76	ślad/punkt osadniczy
743	Strzyżowice		88-70	21	77	osada, obozowisko

744	Strzyżowice		88-70	22	78	śląd/punkt osadniczy
745	Strzyżowice		88-70	23	79	śląd/punkt osadniczy
746	Strzyżowice		88-70	24	80	śląd/punkt osadniczy
747	Strzyżowice		88-70	26	172	śląd/punkt osadniczy
748	Tomaszów		87-70	8	325	śląd/punkt osadniczy
749	Tomaszów		87-70	1	146	śląd/punkt osadniczy
750	Tomaszów		87-70	2	147	śląd/punkt osadniczy
751	Tomaszów		87-70	3	148	śląd/punkt osadniczy
752	Tomaszów		87-70	4	149	śląd/punkt osadniczy
753	Tomaszów		87-70	5	150	śląd/punkt osadniczy
754	Tomaszów		87-70	6	151	śląd/punkt
755	Tomaszów		87-70	7	224	śląd/ punkt osadniczy
756	Tudorów		87-70	6	38	osada, obozowisko
757	Tudorów		87-70	11	163	śląd/punkt osadniczy
758	Tudorów		87-70	32	377	śląd/punkt osadniczy
759	Tudorów		87-70	33	378	śląd/punkt osadniczy
760	Tudorów		87-70	5	37	osada, obozowisko
761	Tudorów		87-70	6	38	śląd/punkt osadniczy
762	Tudorów		87-70	11	163	śląd/punkt osadniczy
763	Tudorów		87-70	13	165	śląd/punkt osadniczy
764	Tudorów		87-70	14	166	śląd/punkt osadniczy
765	Tudorów		87-70	15	167	śląd/punkt osadniczy
766	Tudorów		87-71	1	8	architektura obronna
767	Tudorów		87-71	2	9	osada, obozowisko
768	Tudorów		87-71	3	10	gospodarcza
769	Tudorów		87-71	7	28	osada, obozowisko
770	Tudorów		87-71	8	29	osada, obozowisko
771	Tudorów		87-71	16	38	osada, obozowisko
772	Tudorów		87-71	17	39	śląd/punkt osadniczy
773	Tudorów		87-71	18	40	śląd/punkt osadniczy
774	Tudorów		87-71	19	41	śląd/punkt osadniczy
775	Tudorów		87-71	20	46	osada, obozowisko
776	Tudorów		87-71	21	47	osada, obozowisko
777	Tudorów		87-71	22	49	śląd/punkt osadniczy
778	Tudorów		87-71	23	50	śląd/punkt osadniczy
779	Tudorów		87-71	24	51	śląd/punkt osadniczy
780	Tudorów		87-71	25	52	osada, obozowiska
781	Tudorów		87-71	26	53	śląd/punkt osadniczy
782	Tudorów		87-71	27	54	śląd/punkt osadniczy
783	Tudorów		88-71	28	77	śląd/punkt osadniczy
784	Tudorów		88-71	29	78	śląd/punkt osadniczy
785	Tudorów		88-71	30	136	śląd/punkt osadniczy
786	Tudorów		88-71	31	137	śląd/punkt osadniczy
787	Wąworków		87-71	32	270	osada, obozowisko
788	Wąworków		87-70	5	178	osada, obozowisko
789	Wąworków		87-70	6	179	śląd/punkt osadniczy

790	Wąworków		87-70	31	294	osada, obozowisko
791	Wąworków		87-71	1	1	sepulkralna
792	Wąworków		87-71	2	2	depozyt
793	Wąworków		87-71	3	3	śląd/punkt osadniczy
794	Wąworków		87-71	4	24	f. sepulkralna
795	Wąworków		87-71	7	148	osada, obozowisko
796	Wąworków		87-71	8	149	osada, obozowisko
797	Wąworków		87-71	9	150	śląd/punkt osadniczy
798	Wąworków		87-71	10	151	śląd/punkt osadniczy
799	Wąworków		87-71	11	152	śląd/punkt osadniczy
800	Wąworków		87-71	12	153	osada, obozowisko
801	Wąworków		87-71	13	154	śląd/punkt osadniczy
802	Wąworków		87-71	14	167	osada, obozowisko
803	Wąworków		87-71	15	177	śląd/punkt osadniczy
804	Wąworków		87-71	16	178	osada, obozowisko
805	Wąworków		87-71	17	179	śląd/punkt osadniczy
806	Wąworków		87-71	18	180	śląd/punkt osadniczy
807	Wąworków		87-71	19	181	śląd/punkt osadniczy
808	Wąworków		87-71	20	182	śląd/punkt osadniczy
809	Wąworków		87-71	32	214	śląd/punkt osadniczy
810	Wąworków		87-71	21	230	osada, obozowisko
811	Wąworków		87-71	22	231	śląd/punkt osadniczy
812	Wąworków		87-71	23	232	śląd/punkt osadniczy
813	Wąworków		87-71	24	233	śląd/punkt osadniczy
814	Wąworków		87-71	25	234	śląd/punkt osadniczy
815	Wąworków		87-71	26	235	śląd/punkt osadniczy
816	Wąworków		87-71	27	236	śląd/punkt osadniczy
817	Wąworków		87-71	29	239	śląd/punkt osadniczy
818	Wąworków		87-71	30	240	śląd/punkt osadniczy
819	Wąworków		87-71	33	271	sepulkralna
820	Zochcinek		86-70	17	3	osada, obozowisko
821	Zochcinek		86-70	19	35	osada, obozowisko
822	Zochcinek	Porudzie	86-70	34	304	śląd/punkt osadniczy
823	Zochcinek	Porudzie	86-70	35	305	osada, obozowisko
824	Zochcinek	Porudzie	86-70	36	306	śląd/punkt osadniczy
825	Zochcinek		86-70	22	313	śląd/punkt osadniczy
826	Zochcinek		86-70	25	318	śląd/punkt osadniczy
827	Zochcinek		86-70	26	319	śląd/punkt osadniczy
828	Zochcinek		86-70	27	324	stad/punkt osadniczy
829	Zochcinek		86-70	28	327	śląd/ punkt osadniczy
830	Zochcinek		87-70	1	64	śląd/punkt osadniczy
831	Zochcinek		87-70	2	102	osada, obozowisko
832	Zochcinek		87-70	3	103	osada, obozowisko
833	Zochcinek		87-70	4	104	śląd/punkt osadniczy
834	Zochcinek		87-70	5	105	osada, obozowisko
835	Zochcinek		87-70	6	106	śląd/punkt osadniczy

836	Zochcinek		87-70	7	107	osada, obozowisko
837	Zochcinek		87-70	8	108	śląd/punkt osadniczy
838	Zochcinek		87-70	9	109	osada, obozowisko
839	Zochcinek		87-70	10	110	śląd/punkti osadniczy
840	Zochcinek		87-70	11	111	śląd/punkt osadniczy
841	Zochcinek		87-70	12	112	śląd/punkt osadniczy
842	Zochcinek		87-70	13	113	śląd/punkt osadniczy
843	Zochcinek		87-70	14	114	osada, obozowisko
844	Zochcinek		87-70	15	115	śląd/punkt osadniczy
845	Zochcinek		87-70	16	116	śląd/punkt osadniczy
846	Zochcinek		86-70	18	34	śląd/punkt osadniczy
847	Zochcinek		86-70	20	247	śląd/punkt osadniczy
848	Zochcinek		86-70	21	248	śląd/punkt osadniczy
849	Zochcinek		86-70	23	316	śląd/punkt osadniczy
850	Zochcinek		86-70	24	317	śląd/punkt osadniczy

ZAŁĄCZNIK 3

Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości województwa świętokrzyskiego (stan na 30 czerwca 2025 r.)

Jałowęsy

- park dworski, nr rej.: A.525 z 11.12.1957 r., z 25.10.1991 r. i z 07.05.2010 r.;

Nikisiałka Mała

- zespół podworski, II poł. XVIII w., nr rej.: A.526/1-2 z 12.12.1957 r., 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 29.02.1984 r. i z 07.05.2010 r.:
 - dwór, nr rej.: A.526/1 z 26.01.1959 r., 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.,
 - park, nr rej.: A.526/2 z 12.12.1957 r., 15.06.1967 r., z 16.06.1977 r., z 29.02.1984 r. i z 07.05.2010 r.;

Opatów

- układ urbanistyczny, nr rej.: A.527 z 16.05.1947 r., z 8.05.1985 r. i z 07.05.2010 r.,
- zespół kościoła kolegiackiego, nr rej.: A.528/1-3 z 18.10.1956, z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.:
 - kościół pw. św. Marcina, poł. XII w., I poł. XVI w. i ok. 1547 r., restaur. XVI w. i XVII w., odnow. w I poł. XVIII w. i IV ćw. XIX w., prace konserwatorskie – XX i pocz. XXI w.,
 - dzwonnica,
 - cmentarz kościelny z ogrodzeniem,
 - budynki „starej plebanii”, ul. Generała Stefana „Grota” Roweckiego, nr rej.: A.528/4 z 31.05.2022 r.:
 - wschodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w., po 1945 r.,
 - parafialny dom ludowy, po 1929 r.,
 - zachodni dom wikariuszy, 1788, l. 20. XX w.;
- zespół klasztorny bernardynów, k. XV w., XVI w. / I poł. XVII, XVIII w., nr rej.: A.529/1-3 z 18.10.1956 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.:
 - kościół,
 - pozostałości klasztoru,
 - ogrodzenie z bramką na cmentarz kościelny;
- cmentarz par., nr rej.: A.530 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;
- cmentarz wojenny z I wojny światowej, nr rej.: A.531 z 16.05.1988 r. i z 07.05.2010 r.;
- lapidarium, na terenie d. cmentarza żydowskiego, ob. park miejski, nr rej.: A.532 z 22.04.1991 r. i z 07.05.2010 r.;
- mogiła powstańców z 1863 r., obok szpitala, nr rej.: A.533 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.;
- mogiła ks. Przybyłowskiego, powstańca z 1863 r., obok kolegiaty, nr rej.: A.534 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.;
- symboliczna mogiła mjr. L. Topór-Zwierzchowskiego – powstańca styczniowego straconego na opatowskim rynku 23.02.1864 r., ul. A. Mickiewicza, nr rej.: A.535 z 24.05.1993 r. i z 07.05.2010 r.;
- pozostałości murów obronnych, I poł. XVI w., nr rej.: A.536/1 z 30.05.1972 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
- brama Warszawska, I poł. XVI w., nr rej.: jw. A.536/2 z 30.05.1972 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
- dom z podcieniami, II poł. XVI w./I poł. XVII w., odbud. po zniszczeniach wojennych w latach 50. XX, pl. Obrońców Pokoju 34 (d. Rynek 1), nr rej.: A.537 z 14.10.1949 r., z 28.10.1971 r. i z 07.05.2010 r.;

Podole – Ptkanów

- zespół kościoła par. św. Idziego, XIV/XV w., nr rej.: A.540/1-4 z 21.06.1967 r., 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.:
 - kościół par. pw. św. Idziego, XIV/XV w., 1889 r. (dobud. kruchta), 1906-1910 r. (powiększenie kościoła), nr rej.: A.540/1 z 11.03.1957 r., z 21.06.1967 r., z 16.06.1977 r. i z 07.05.2010 r.;
 - obwarowania cmentarza kościelnego z basztą bramną i bastionikami, IV ćw. XVI w., nr rej.: A.540/2-4;
- cmentarz par., nr rej.: A.539 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;

Strzyżowice

- kościół par. pw. św. Bartłomieja, XVIII w., nr rej.: A.541 z 28.10.1971 r., 28.10.1972 r., z 06.07.1977 r. i 07.05.2010 r.;
- cmentarz par. „stary” (nieczynny), nr rej.: A.542 z 16.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;
- cmentarz par. „nowy”, po 1875 r., nr rej.: A.543 z 17.06.1988 r. i z 07.05.2010 r.;

Tudorów

- wieża mieszkalna „Zamek” – ruina, XIV w., nr rej.: A.544 z 30.05.1972 r. i z 9.04.1984 r. i 07.05.2010 r.;

Wąworków – Pobroszyn

- park dworski, nr rej.: A.538 z 17.12.1957 r. i z 07.05.2010 r.;

ZAŁĄCZNIK 4

Ogólne wytyczne konserwatorskie dla obiektów zabytkowych ujętych w GEZ

Zachowanie zabytku – niezależnie od formy ochrony konserwatorskiej – jest podstawowym obowiązkiem właściciela, posiadacza zabytku w oparciu o przepisy Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁸⁷ i polega w szczególności na zapewnieniu warunków (art. 5):

- naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- zabezpieczenie i utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o zabytku oraz jego znaczenia dla historii i kultury.

Do szczególnie istotnych obowiązków należy również informowanie wojewódzkiego konserwatora zabytków o (art. 28):

- uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o zdarzeniu;
- zagrożeniu o zabytku, nie później niż w terminie 14 dni;
- zmianie miejsca przechowywania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;
- zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

Należy również zaznaczyć, że właściciel lub posiadacz zabytku – lub nieruchomości o cechach zabytku – jest zobowiązany do udostępnienia go WKZ na cele badań i ewidencji zabytku pod rygorem nałożenia przez WKZ takiego obowiązku (art. 29 i 30) oraz konsekwencji administracyjnych i karnych (art. 107 i 108).

Odrębnym typem zabytków są stanowiska archeologiczne, podlegające szczególnej ochronie konserwatorskiej, polegającej na ich zachowaniu, badaniu i inwentaryzowaniu. Należy zaznaczyć, że polega to w dużej mierze na właściwym użytkowaniu (np. formy agrarne nie prowadzące do zniszczenia warstw kulturowych znajdujących się pod ziemią), zapewnieniu badań archeologicznych w przypadku prac ziemnych np. budowa domu, drogi, wodociągów itp. (art. 30) – co wymaga odrębnego pozwolenia WKZ w trybie decyzji (art. 36 ust. 1 pkt 5) oraz bezwzględnego obowiązku zgłoszenia znaleziska, co do którego może zaistnieć podejrzenie, że może ono być zabytkiem (art. 32). Kto przypadkowo znalazł przedmiot mogący być zabytkiem jest zobowiązany pod rygorem kary do zgłoszenia tego właściwemu wójtowi, burmistrzowi, prezydentowi oraz WKZ, gdyż przedmiot ten jest własnością Skarbu Państwa, a jego przywłaszczenie jest karalne, ale za znalezisko należy się znalazcy stosowana nagroda (art. 34).

Prowadzenie prac poszukiwawczych wymaga pozwolenia WKZ w trybie decyzji (art. 36 ust. 1 pkt. 2), a prowadzenie poszukiwań bez stosownych zezwoleń jest karalne (art. 107 i 108).

²⁸⁷ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292; Ustawa z dnia 12 kwietnia 2024 r. zmieniająca ustawę o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2024 poz. 647).

Ogólne wytyczne konserwatorskie dla właściciela obiektu zabytkowego

- regularne kontrole stanu technicznego;
- utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości oraz właściwą ekspozycję;
- wszelkie problemy ze stanem zachowania oraz ewentualnymi zagrożeniami i zniszczeniami bezwzględnie;
- prowadzenie prac remontowych, budowlanych i konserwatorskich z poszanowaniem historycznego materiału, wyglądu i estetyki zabytku, rozplanowania przestrzennego i relacji przestrzennych pomiędzy poszczególnymi obiektami (w przypadku zespołów) czy charakteru, kompozycji i estetyki zieleni komponowanej (parki);
- dla obiektów rzeźbiarskich (figury przydrożne itp.) szczególnie istotne jest prowadzenie prac budowlanych i konserwatorskich z dbałością o zachowanie wartości artystycznych oraz w oparciu o przygotowany program prac konserwatorskich zatwierdzony / pozytywnie opiniowany przez WKZ – w przypadku obiektów w rejestrze powinno się w związku z dbałością o zachowanie wartości zabytkowych;
- dla zespołów przemysłowych szczególnie istotne są kwestie zachowania i uczytelnienia pierwotnej rzeźby terenu, relacji przestrzennych poszczególnych budynków (i ich reliktów), rozplanowania i zachowania układu wodnego czy zieleni na obszarze chronionym oraz ścisła kontrola nad poszanowaniem nowych obiektów, które nie mogą zacierać, doprowadzać do utraty wartości zabytkowych obszarów i zespołów chronionych;
- dla obiektów w rejestrze zabytków obowiązkiem jest konieczność prowadzenia wszelkich prac za pozwoleniem WKZ w trybie decyzji – stosownie do art. 36 ustawy o ochronie zabytków;
- dla obiektów w ewidencji zabytków przejawem dobrej praktyki jest opiniowanie / prowadzenie w porozumieniu z WKZ prac wpływających na stan zachowania oraz zmianę wyglądu zabytku, przy czym dla prac wymagających pozwolenia na budowę wydawanego przez właściwego Starostę, konieczne jest uzgodnienie projektu w trybie art. 39 ust. 3 Ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane²⁸⁸.

Ogólne wytyczne w związku z zabytkami archeologicznymi

- zabytek archeologiczny należy użytkować w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości z wykluczeniem bądź minimalizowaniem zakresu prac ziemnych prowadzących do naruszenia kulturowych nawarstwień podziemnych;
- zabytek archeologiczny może być użytkowany na cele leśne, rolne itp. przy uwzględnieniu jego typu i wpływu danego sposobu użytkowania na jego wartości (w razie wątpliwości należy konsultować się z WKZ);
- zabytek archeologiczny posiadający określoną formę terenową np. kopce, grodziska – podlegają ochronie również poprzez zachowanie historycznego ukształtowania rzeźby terenu i ekspozycji;
- wszelkie prace ziemne na terenie (w tym wycinka drzew) zabytku archeologicznego wymagają pozwolenia WKZ, z ewentualnym zastrzeżeniem obowiązku realizacji badań archeologicznych towarzyszących pracom;
- znalezienie rzeczy (przypadkowe bądź celowe), co do której istnieje przypuszczenie że może być zabytkiem należy bezwzględnie zgłosić do WKZ;
- prowadzenie poszukiwań zabytków bez stosownych pozwoleń oraz przywłaszczanie odkrytych zabytków jest karalne.

²⁸⁸ Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 418).